

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
71
2022

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Bir Osmanlı Nahiyesinde Ermeni, Misyoner (Lazarist) ve Müslüman İlişkileri: Akbez Nahiyesi Örneği (1876-1914)

Osman KARLANGIÇ

Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere

Mustafa MALHUT

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

Sinan KOÇAK

"Yeni Adana" Gazetesinin Haber ve Yorumlarına Göre Millî Mücadele Dönemi'nde Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Meselesi

Cihat YILDIRIM

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2022, Sayı 71

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

DİL EDITÖRÜ

Hülya ÖNALP

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 30 Mayıs 2022

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Karmatsan Basım Yayın Matbaacılık
Kazım Karabekir Cad. Kültür Çarşısı 7/12 Altındağ / ANKARA

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 90 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	7
BAŞYAZI ..... (EDITORIAL)	9
Olaylar ve Yorumlar..... (Facts and Comments)	9
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCH ARTICLES)	55
Bir Osmanlı Nahiyesinde Ermeni, Misyoner (Lazarist) ve Müslüman İlişkileri: Akbez Nahiyesi Örneği (1876-1914)..... (<i>The Relations between Armenians, Missionaries (Lazarists) and Muslims in an Ottoman Town: The Case of Akbez Town (1876-1914)</i>)	55
Osman KARLANGIÇ	
Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere..... (<i>The Internationalization of the Armenian Question and Britain</i>)	89
Mustafa MALHUT	
Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)..... (<i>Demographic Structure of the Republic of Armenia (1991-2020)</i>)	115
Sinan KOÇAK	
"Yeni Adana" Gazetesinin Haber ve Yorumlarına Göre Millî Mücadele Dönemi'nde Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Meselesi..... (<i>Armenian Activities and the Armenian Issue During the National Struggle According to the News and Comments of "Yeni Adana" Newspaper</i>)	151
Cihat YILDIRIM	
YAZIM KURALLARI ..... (STYLE SHEET)	182

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Osman KARLANGIÇ

1975 yılında Gaziantep'te doğmuştur. Lisans eğitimini 2000 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde yapmıştır. Yüksek lisansını 2007 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında; doktorasını 2017 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında tamamlamıştır. Çalışma alanları şehir tarihi ve Ermenilerdir. Ulusal ve uluslararası çok sayıda hakemli dergide yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. 2018'den bu yana Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda çalışmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Mustafa MALHUT

2006'da Lisans, 2009'da yüksek lisans ve 2019'da doktorasını doğduğu şehir olan İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi'nde tamamladı. 2011 yılında okutman olarak Akdeniz Üniversitesi'nde göreve başladı ve halen Öğr. Gör. Dr. olarak aynı üniversitede görevini sürdürmektedir. Meclisi Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları (1908-1914) isimli bir kitabı bulunan yazarın, yakınçağ tarihi, Osmanlı tarihi, Osmanlı-İngiliz ilişkileri ve tarihyazımına ilişkin kitap bölümleri, makaleleri ve sempozyum bildirileri bulunmaktadır.

Sinan KOÇAK

1993 yılında Ankara’da doğdu. 2016’da Bartın Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2019’da Türkiye Cumhuriyeti Tarih yüksek lisans programını “Birinci Balkan Savaşının Bulgar Yazar İvan Lesiçkof’un 'Balkan Muharebatı Hatıratından' Adlı Eseri Ekseninde Tahlili” başlıklı tezi ile tamamladı. 2020’de Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim dalında doktora eğitimine başladı. 2021 yılından beri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim dalında Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır. Osmanlı Türkçesi, İngilizce ve Ermenice bilmektedir. Ermenilerin demografik yapısı hakkında çalışmaları bulunmaktadır.

Cihat YILDIRIM

1966 yılında Gülnar’da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Silifke’de tamamladı. Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü’nde, Yüksek lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı’nda ve doktora eğitimini de Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı’nda tamamladı.

1991–1993 yılları arasında Selçuk Üniversitesi Gülnar Meslek Yüksekokulu’nda ve 1993– 1996 yılları arasında Mersin Üniversitesi Rektörlüğü’nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi okutmanı olarak görev yaptı. 1996 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Meslek Yüksek Okulu’na öğretim görevlisi olarak atandı. 2010’da Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı’na yardımcı doçent olarak atanan Yıldırım, 2017 yılında doçent olmuştur.

“Milli Mücadele Döneminde Mersin 1918-1922” isminde yayınlanmış bir kitabı bulunan Yıldırım, ayrıca “20. Yüzyılda Türkiye - Türk Dünyası İlişkileri” ile “20. Yüzyılda Türkiye – Ortadoğu İlişkileri” isimli kitapların editörlüğünü ve bölüm yazarlığını üstlenmiştir. MilliMücadele Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye tarihi ile ilgili Ulusal ve Uluslararası dergilerde yayınlanmış makaleleri ile ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyumlarda sunulmuş ve yayınlanmış tebliğleri bulunmaktadır.

Ermeni Araştırmaları dergisinin 71. Sayısında 1 başyazı ve 4 araştırma makalesi bulunmaktadır.

“**Olaylar ve Yorumlar**” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç, Aralık 2021-Mayıs 2022 tarihleri arasında Ermenistan’da meydana gelen gelişmeleri değerlendirmektedir. Karabağ savaşından sonra bölgenin değişen koşulları bölgede barış, istikrar, iş birliği ve iyi komşuluk ilişkileri tesisi yolunda büyük olanaklar ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamda ilk öncelik, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış anlaşmasının görüşülmesi ve imzalanması olarak ön plana çıkmaktadır. Öte yandan, Türkiye ile Ermenistan arasında bir normalleşme sürecinin başladığı bilinmektedir. Kılıç, bu yoğun dönemde gerçekleşen gelişmeleri etraflı olarak değerlendirmektedir.

71. sayımızda yer alan ilk araştırma makalesi Osman Karlangıç’ın “**Bir Osmanlı Nahiyesinde Ermeni, Misyoner (Lazarist) ve Müslüman İlişkileri: Akbez Nahiyesi Örneği**” başlıklı makalesidir. Karlangıç, 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar uzanan süreçte Müslümanlar, Ermeniler ve misyonerler arasındaki ilişkileri bir Osmanlı nahiyesi olan Akbez üzerinden incelemektedir.

İkinci araştırma makalesi Mustafa Malhut’un “**Ermeni Meselesi’nin Uluslararasılaşması ve İngiltere**” başlıklı makalesidir. Malhut makalesinde İngiltere’nin Ermeni meselesine yaklaşımını ve meselenin uluslararası karakter kazanmasında İngiltere’nin rolü ve etkisini ele almıştır.

Üçüncü makale Sinan Koçak’ın “**Ermenistan Cumhuriyeti’nin Demografik Yapısı (1991-2020)**” başlıklı makalesidir. Koçak makalesinde, artırmaktadır. Bu makalenin amacı, Türkiye Cumhuriyeti’nin sınır komşusu olan Ermenistan Cumhuriyeti’nin demografik özelliklerini ortaya koymaktır. Ermenistan Cumhuriyeti’nin demografik yapısında önemli değişimlerin yaşandığı tespit etmiş, ekonomik sıkıntılar nedeniyle ülke nüfusunun yıldan yıla azaldığını ortaya koymuştur.

71. sayının son makalesi Cihat Yıldırım’ın “**Yeni Adana**” Gazetesinin Haber ve Yorumlarına Göre Millî Mücadele Dönemi’nde Ermeni Faaliyetleri ve

Ermeni Meselesi” başlıklı makalesidir. Yıldırım makalesinde Yeni Adana isimli gazetenin 1918-1921 yılları arasındaki nüshalarından yola çıkarak Ermeni toplumu ile Müslümanlar arasında meydana gelen hadiseleri değerlendirmiştir.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 07.05.2022

Yayına Kabul Tarihi: 27.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 9-53.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'daki iç gelişmeler ve dış dinamikleri ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Aralık 2021-Mayıs 2022 tarihleri arasında gösterdiği gelişmeler ele alınmaktadır. Karabağ savaşı sonrası bölgenin değişen koşulları bölgede barış, istikrar, iş birliği ve iyi komşuluk ilişkileri tesisi yolunda büyük olanaklar ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamda ilk öncelik, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış anlaşmasının imzalanması olacaktır. Dönem içinde bu yönde karşılıklı iyi niyet beyanlarına rağmen somut bir adım atılamamıştır. Azerbaycan ile barış anlaşması süreci Ermenistan iç politikasında da ateşli tartışmalara neden olmuştur. Ukrayna savaşı nedeniyle Minsk grubu eş-başkanlığı sürecinin tıkanması üzerine Avrupa Birliği'nin bu rolü üstlenme çabaları ön plana çıkmıştır. Rusya'nın Ermenistan'dan kaynaklanan bu girişimleri ihtiyatla karşıladığı görülmüştür. Öte yandan, Türkiye ile Ermenistan arasında bir normalleşme süreci başlamıştır. Tarafların özel temsilcileri, ilki Moskova'da diğer ikisi Viyana'da olmak üzere üç kez görüşmüştür. Türk tarafının bu görüşmelerin iki ülke başkentlerinde yapılması önerisi Ermenistan tarafından üçüncü bir tarafın gözetimi altında yapılması ısrarı nedeniyle gerçekleşmemiştir. Bölgesel iş birliği bağlamında da Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının gündeme getirdiği altılı platform, ilk toplantısını dönem içinde Moskova'da bir eksikle yapmıştır. Gürcistan, Rusya ile ikili siyasi sorunları nedeniyle bu aşamada katılmamıştır.*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Son olarak Nisan ayındaki anma törenleri gerçekçi ve hukuki temeli bulunmayan Ermeni söyleminin ve iddialarının bir kez daha gündeme taşınmasına vesile olmuştur. Burada gene en ileri ve aşırı giden ABD yönetimi olmuş, bizzat Devlet Başkanı mesnetsiz soykırım suçlamasını defalarca tekrarlamıştır. ABD'nin ve genel olarak Batının siyasi bir baskı aracı olarak kullandığı diğer örneklerle de ortaya çıkan bu suçlamanın giderek kendilerinin inandırıcılığına, güvenilirliğine, tarafsızlığına ve etkinliğine gölge düşürmekte olduğu da anlaşılmaya başlamıştır.

Anahtar sözcükler: *Paşinyan, V. Kaçaturyan, Mirzoyan, Daşnatsutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu, Zangezur koridoru, Ermenistan-Azerbaycan, Azerbaycan-Türkiye, Avrula Birliği*

Abstract: *This article covers Turkey-Armenia relations as well as internal and international developments of Armenia in the period of December 2021-May 2022. The Karabagh war led to a substantial change in the region, opening new horizons for establishing peace, stability, cooperation, and neighborly relations in the region.*

The first step to activate this huge regional potential will be the signing of the Peace Treaty between Armenia and Azerbaijan. Despite mutually expressed constructive rhetoric to this end, no concrete development could be achieved during the period under review. Meanwhile, the peace treaty process with Azerbaijan caused heated arguments in internal politics in Armenia. As the work of the Minsk Group co-chairs was adversely affected following the war in Ukraine, initiatives by the European Union to fill the void has come to the fore. Russia appeared to note this development favored by Armenia with circumspection. Another noteworthy development has been the initiation of a process of normalisation of relations between Turkey and Armenia, both sides designating special representatives for negotiations. The special representatives have met three times, first in Moscow and twice in Vienna. Turkey's insistence on holding the talks directly in respective capitals could not be realized due to Armenia's preference to conduct them with a third party involvement. Regarding regional cooperation, the proposal promulgated by the Presidents of Turkey and Azerbaijan to establish a platform of six, convened for its first meeting in Moscow, with one absentee, Georgia, on political bilateral differences with Russia. As was to be expected, this regional approach has received a cool reaction by non-regional parties with interest in the region.

Lastly, the month April was again an occasion to bring into agenda the unfounded Armenian narrative and allegations. It was again the US administration that went to extremes, with the President repeating the very biased, baseless allegation of “genocide” multiple times. This accusation that is used by the US and the West in general clearly reveals that it is employed as a political tool to exert political pressure. However, it is this rhetoric is in fact casting a shadow to their own credibility, trustworthiness, neutrality, and influence.

Key words: *Pashinyan, V. Kachaturian, Mirzoyan, Dashnatsutyun-Armenian Revolutionary Federation, Zangezur corridor, Armenia-Azerbaijan, Armenia-Turkey, European Union.*

Giriş

Karabağ savaşından sonra bölgenin değişen koşulları bölgede barış, istikrar, iş birliği ve iyi komşuluk ilişkileri tesisi yolunda büyük olanaklar ortaya çıkartmıştır. Bu büyük bölgesel potansiyelin harekete geçirilebilmesi için ilk öncelik, doğal olarak, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış anlaşmasının görüşülmesi ve imzalanması olmaktadır. Dönem içinde bu yönde karşılıklı iyi niyet beyanlarına rağmen somut bir adım atılamamıştır. Rusya'nın öncülüğünde, 2020 Kasım Moskova ateşkes anlaşması, 2021 Ocak Moskova üçlü mutabakatı ve 2021 Kasım Soçi mutabakatı çerçevesinde sürdürülen girişimler Ermenistan'ın oyalama taktikleri ve Minsk Grubu eş-başkanlarını da devreye sokma çabaları nedeniyle sürüncemede kalmıştır. Ukrayna savaşı nedeniyle Minsk grubu eş-başkanlığı sürecinin tıkanması üzerine Avrupa Birliğinin bu rolü üstlenme çabaları ön plana çıkmış, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan başbakanı iki kez Brüksel'de AB Konsey Başkanı ile üçlü olarak bir araya gelmiştir. Rusya'nın Ermenistan'dan kaynaklanan bu girişimleri ihtiyatla karşıladığı görülmüştür.

Diğer önemli bir gelişme Türkiye ile Ermenistan arasında bir normalleşme sürecinin başlaması olmuştur. Tarafların özel temsilcileri, ilki Moskova'da diğer ikisi Viyana'da olmak üzere üç kez görüşmüştür. Türk tarafının bu görüşmelerin iki ülke başkentlerinde yapılması önerisi Ermenistan tarafından üçüncü bir tarafın gözetimi altında yapılması ısrarı nedeniyle gerçekleşmemiştir. Ermeni tarafının hedefinin bu görüşmelerin Azerbaycan ile barış anlaşmasından bağımsız olarak sürdürülmesi ve mümkün olduğu ölçüde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde bir gedik açılması olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Türkiye hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde, normalleşmenin hedefinin güney Kafkaslarda bölgesel barış, istikrar ve iş birliğine katkıda bulunmak olduğunu ve bu amaçla Azerbaycan ile devamlı istişarede bulunulacağını vurgulaya gelmiştir.

Bölgesel iş birliği bağlamında Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının gündeme getirdiği altılı platform, üç bölge ülkesi, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile üç komşu ülke, İran, Rusya ve Türkiye'nin 3+3 formatında bir araya gelmeleri genel kabul görmüştür. Bu grup ilk toplantısını dönem içinde Moskova'da bir eksikle yapmıştır. Gürcistan Rusya ile ikili siyasi sorunları nedeniyle bu aşamada katılmamıştır. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı 17 Mayıs'ta TASS Haber Ajansı'na verdiği demeçte, ikinci bir toplantının hazırlıklarına başlandığını duyurmuştur. Tahmin edileceği üzere, bu bölgesel yaklaşım, bölgeye ilgi duyan bölge dışı ülkeler tarafından mesafeli karşılanmıştır.

Azerbaycan ile barış anlaşması süreci Ermenistan'da iç politikada da ateşli tartışmalara neden olmuştur. Militan eski yönetimlerin temsilcilerinden oluşan muhalefet, sayıca az, temsil oranı düşük olmasına rağmen seslerini yükseltmişler, sokak etkinlikleri düzenlemişlerdir. Öncülüğü ve sözcülüğü sayıca az, ancak Batı destekli Taşnaksutyun-Ermeni Devrimci Federasyonunun üstlenmesi dikkat çekmiştir. Dönem içinde iç politikada önemli bir gelişme Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan'ın istifası olmuştur. Paşinyan yönetimi ile yıldızı hiç barışmayan, Karabağ savaşı sonrası Paşinyan'ın istifasını isteyen gruba katılan, Paşinyan ile yetki mücadelesi sürdüren, Cumhurbaşkanı görevi başvurusunda gerçek dışı beyanlarda bulunduğu ve yasaları ihlal ettiği ortaya çıkan A. Sarkisyan, çıktığı bir dış gezide istifasını sunarak, muhtemelen artık geri dönmek üzere ülkesini terk etmiş, aidiyet hissettiği, adı açıklanmayan bir ülkeye yerleşmiştir. Yasal süre içinde, vakit geçirmeksizin, yönetimle daha uyum içinde çalışması beklenen yeni bir Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Nisan ayı gerçekçi ve hukuki temeli bulunmayan Ermeni söyleminin ve iddialarının bir kez daha gündeme taşınmasına vesile olmuştur. Burada gene en ileri ve aşırı giden ABD yönetimi olmuş, bizzat Devlet Başkanı mesnetsiz soykırım suçlamasını defalarca tekrarlamıştır. ABD'nin ve genel olarak Batının siyasi bir baskı aracı olarak kullandığı diğer örneklerle de ortaya çıkan bu suçlamasının giderek kendilerinin inandırıcılığına, güvenilirliğine, tarafsızlığına ve etkinliğine gölge düşürmekte olduğu da anlaşılmaya başlanmıştır.

Tüm bu gelişmeleri detaylı olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

8 Aralık'ta ani bir kararla Çevre Bakanı görevinden alınmış, gerekçesi açıklanmamış, yerine 10 Aralık'ta Hakob Simidyanyan atanmıştır. Diğer bir Bakan değişikliği de Mart ayı sonunda yaşanmıştır. Acil Durumlar Bakanı 30 Mart'ta yolsuzluk suçlaması ile tutuklanmıştır. Yerine 12 Nisan'da Armen Pambukhchyan atanmıştır.¹

Ermenistan'ın Başbakanlığa bağlı Diaspora Yüksek Komiseri, 23 Aralık'ta basına verdiği bir demeçte, Ermenistan'ın düşmanlarını tanıması gerektiğini söylemiştir. ABD asıllı Sinanyan, Ermenilerin düşmanlarını yeterince tanımadığını, onlarla savaşılabilmek için tanımak gerektiğini, on birinci yüzyıldan beri onlarla yaşadıklarını ancak hala tanımadıklarını, hala onlardan

1 "Armenia Gets New Minister of Emergency Situations," *Hetq*, 12 Nisan 2022, <https://hetq.am/en/article/143324>.

darbeler aldıklarını, bu nedenle Ermenistan hükümetinin yetenekli Armenalog, Türkolog ve Azerolog yetiştirmesi gerektiğini, ana hedefin Ermeni diasporasının sesinin daha çok duyulması olduğunu, bu amaçla belki parlamentonun iki kanatlı olabileceğini ifade etmiştir.²

Aralık ayında muhalefet sıkça yönetim yandaşlarının hükümet ihalelerini kazandıklarını iddia etmeye ve yönetimi yolsuzlukla suçlamaya başlamıştır. Başlıca hedefi de Meclis Başkanı Simonyan oluşturmıştır. Paşinyan bu iddiaları kararlılıkla reddetmiştir.

7 Ocak Ortodoks Noel ayininde Katolikos Karegin II yönetimin yetkisini kötüye kullanmasını eleştiren bir konuşma yapmıştır. Bu dini yetkililerle yönetim arasındaki gerginliğin devam ettiğini göstermiştir.³

10 Ocak'ta Ermenistan Genelkurmay Başkanı, iki diğer general ve eski Savunma Bakanı aleyhine yolsuzluk ve haksız iktisap davası açıldığı duyurulmuştur. 19 Ocak'ta başlayan duruşmada dört sanık devleti toplam 4,7 milyon dolar zarara uğratmakla suçlanmıştır. Daha sonra üç general görevlerinden azledilmiştir. Bu kapsamda ordu üst kademelerinde, askeri istihbarat başkanı da dahil olmak üzere, başka görevden alınmalar da gerçekleşmiştir.⁴ Savunma Bakanı 2 Mart'ta parlamentoda yaptığı açıklamada, bunun devam eden savunma reformunun bir parçası olduğunu açıklamıştır. Genelkurmay başkanlığına neden bir atama yapılmadığı sorusuna bakan, görevin vekaleten ehil elde olduğu yanıtını vermiştir.⁵

Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, bir yurt dışı geziden sonra ülkeye geri dönmeyip, çıktığı “kısa bir tatilde” istifa ettiğini duyurmuştur. Yasa dışı beyanları ve fiilleri nedeniyle adli kovuşturmaya tabi olacağı cihetle Ermenistan'a geri dönmesi beklenmeyen, nereye yerleşeceği de açıklanmayan Sarkisyan istifa gerekçeleri olarak, çok sınırlı yetkileri nedeniyle hükümet politikaları üzerinde etkili olamamasını ve Ermenistan'ın karşı karşıya bulunduğu zor duruma müdahale edememesini, bunun yanı sıra çeşitli siyasi grupların kendisine ve ailesi mensuplarına yönelik sözlü tacizleri göstermiştir.⁶

2 “There are already candidates for Diaspora Affairs Commissioners in foreign countries – Sinanyan,” ArmenPress, 23 Aralık 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1071567.html>.

3 “Karegin II Speaks Out Against Abuse of Power in Armenia,” Asbarez, 7 January 2022, <https://asbarez.com/karegin-ii-speaks-out-against-abuse-of-power-in-armenia/>.

4 “Armenian Army Chief, Ex-Defense Minister Go On Trial Over ‘Faulty’ Weapons,” RFL/RL, 19 Ocak 2022, <https://www.rferl.org/a/armenia-military-weapons-fraud/31662118.html>.

5 “Defense Minister Explains Sackings Of Top Generals,” RFL/RL, 2 Mart 2022, <https://www.azatutyun.am/a/31732471.html>.

6 “President Armen Sarkisyan resigns amid investigation into secret citizenship,” Armenian Weekly, 26 January 2022, <https://armenianweekly.com/2022/01/26/president-armen-sarkisyan-resigns-amid-investigation-into-secret-citizenship/>.

Yönetim bu ani istifaya tepki göstermemiş, usulüne uygun olarak yeni Cumhurbaşkanı seçim hazırlıklarına başlanacağı duyurulmuştur. Muhalefet de tepkisiz ve kayıtsız kalmıştır. Tek üzüntü beyanı diasporadan gelmiştir. Paşinyan yeni cumhurbaşkanını parlamentoda çoğunluğa sahip olan kendi partisinin belirleyeceğini ve yönetim ile uyum içinde çalışacağını beyan etmiştir.

İleri teknoloji ve Sanayi Bakanı Vahagn Khachatryan 31 Ocak'ta Başbakanın kendisine cumhurbaşkanlığı teklifinde bulunduğunu açıklamıştır. 62 yaşında olan iktisatçı Khachatryan eski Cumhurbaşkanı Ter Petrosian'ın siyasi ekibinden olup, 1992-1996 yıllarında Erivan Belediye başkanlığı yapmıştır. Muhalefet bir aday göstermeyeceklerini, ancak yapılan tercihten memnun olmadıklarını ve oylamaya katılmayacaklarını duyurmuştur. Khachatryan muhalefetin bu kararından üzüntü duyduğunu, muhalefet liderleriyle görüşmeye ve endişelerini dinlemeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Vahagn Khachatryan Parlamentoda yapılan, muhalefetin katılmadığı ikinci tur oylamada yönetimdeki partinin oylarıyla 3 Mart'ta Ermenistan'ın beşinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.⁷ Rusya devlet başkanı kendisini aynı gün kutlamıştır. Yeni Cumhurbaşkanı 13 Mart'ta yapılan törenle görevine resmen başlamıştır. Muhalefet töreni de boykot etmiş, katılmamıştır.⁸

28 Ocak Ermenistan Ordu Günü pandeminin yarattığı koşullar nedeniyle mutadın dışında sönük geçmiş, üst düzey yönetim ve askerî erkan törenlere katılamamıştır. Tek etkinlik Apostolik Kilisenin ödül töreni olmuştur. Bu münasebetle Antelias Katolikosu Aram I de bir kutlama mesajı yayınlamıştır.

ABD kaynaklı bir araştırma şirketi (Amerikan Uluslararası Cumhuriyetçi Enstitüsü –IRI) tarafından yaptırılan bir ankete göre Ermenistan halkının gelecek için karamsar olduğu 4 Şubat'ta açıklanmıştır. Ankete göre, çoğunluk Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının açılmasından ciddi bir ekonomik yarar beklememektedir. Ermenistan'a en büyük siyasi tehdit olarak %90 Türkiye'yi, %77 Azerbaycan'ı görmektedir. %47 Türkiye ile diyalogu desteklemektedir. Anket Ermenistan halkının %61'inin ülkenin halkın çoğunluğu yerine, bazı grupların çıkarı doğrultusunda yönetildiği kanaatinde olduğunu kaydetmiştir. Paşinyan'ın 2020 Haziran seçimlerinde oyların %54'ünü aldığı hatırlandığında, anketin verdiği mesaj açıktır.⁹

7 “Armenian Lawmakers Elect Former Minister Khachatryan As President,” RFL/RL, 3 Mart 2022, <https://www.rferl.org/a/armenia-khachatryan-elected-president/31734110.html>.

8 “Kachatrian Sworn In As New President Of Armenia,” RFL/RL, 13 Mart 2022, <https://www.rferl.org/a/armenia-new-president-khachatryan/31750756.html>.

9 “IRI polls in Armenia: “Turkey and Azerbaijan are a threat to Armenia’s security,”” *JAM News*, 4 Şubat 2022, <https://jam-news.net/iri-polls-in-armenia-turkey-and-azerbaijan-are-a-threat-to-armenias-security/>.

Ermenistan muhalefeti 27 Nisan'dan itibaren, hükümeti devirmek üzere sokak gösterileri başlatma kararı almıştır.¹⁰ Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın ABD ziyaretinde 6 Mayıs'ta IRI Avrasyasya yetkilisiyle görüşmesi ve IRI'nın Ermenistan'daki programlarına destek ifade etmesi bu bağlamda dikkat çekmiştir.

Ermenistan Eğitim Bakanı 12 Nisan'da yaptığı bir açıklamada, okullarda Rusça dili eğitimini artırmayı öngördüklerini bildirmiştir.

Ermenistan ekonomisi Karabağ savaşı, Pandemi ve daha sonra Rusya ekonomisinin karşı karşıya olduğu durum nedeniyle sıkıntılı dönemi atlattamamıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF) Ermenistan ekonomisinin önümüzdeki yıllarda da hükümetin öngördüğünden daha yavaş büyüyeceğini öngörmektedir. 2022 yılı için ekonomik büyüme oranını %4,5'ten %1,5'e düşürmüştür. Ermenistan Merkez Bankası da benzer şekilde, GSMH büyüme öngörüsünü %5,3'ten %1,6'ya çekmiştir. Moody's derecelendirme kuruluşu da dereceyi Ba3'te sabit tutmuş ancak görünüşü negatife çevirmiştir.¹¹ IMF toplam 432 milyon dolarlık stand-by anlaşması kapsamında son olarak 72 milyon dolar daha vermiş, böylece toplam ödeme 396 milyon dolar olmuştur. Ermenistan'ın toplam kamu borcu da rekor bir düzeye ulaşarak 9,3 milyar dolar olmuştur. Bu GSMH'nin %63,4'ü olmaktadır. Maliye bakanı bu oranın 2022 sonunda %60,2'ye düşmesini beklemektedir. IMF ise bunun 2024'den önce mümkün olmayacağı görüşündedir.¹²

Ermenistan nüfusunun %10-12'sinin ülke dışından gönderilen işçi tasarruflarıyla yaşadığı hesaplanmaktadır. Ermenistan Merkez Bankası verilerine göre, Ocak ayında bu şekilde 127-9 milyon dolar gelmiştir. Bunun %31,8'i Rusya, %32'si ABD kaynaklıdır. Diğer taraftan, Maliye Bakanı Rusya'dan gönderilen yılda yaklaşık 850 milyon dolarlık havaalelerin bu yıl %40 azalma ihtimalinden bahsetmiştir.

13-22 Ekim tarihlerine Ermenistan'da genel nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştır.

10 "Armenia opposition vows to unseat PM over Karabakh," Arab News, 3 May 2022, <https://www.arabnews.com/node/2074556/world>.

11 "Armenia, Government of — Moody's changes Armenia's outlook to negative from stable; affirms Ba3 rating," Moody's, 24 Mart 2022, https://www.moody's.com/research/Moodys-changes-Armenias-outlook-to-negative-from-stable-affirms-Ba3—PR_463997?cy=can&lang=en.

12 "Republic of Armenia: Technical Assistance Report-Government Finance Statistics," IMF, 1 Nisan 2022, <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/04/01/Republic-of-Armenia-Technical-Assistance-Report-Government-Finance-Statistics-515966>.

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

Kasım 2020 Moskova ateşkes anlaşması hükümlerinin uygulanmasının gözden geçirilmesi ve kalıcı bir barış anlaşması için atılacak adımlar üzerinde mutabakat sağlamak üzere yapılan Kasım 2021 Soçi üçlü toplantısının hemen sonrasında, Aralık ayı başında Stockholm’de düzenlenen AGİT Dışişleri Bakanları toplantısında ABD Dışişleri Bakanı devreye girmiş, Rusya Dışişleri Bakanı da dahil olmak üzere taraflarla görüşmüş ve ABD’nin dönem içinde izleyeceği politikayı açıklamıştır: “Bütün tarafları sınırların belirlenmesi ve işaretlenmesi, ekonomik ve ulaşım bağlantılarının tesis edilmesi gibi diğer temel konuları çözümlenmeye ve Dağlık Karabağ çatışmasına kalıcı barışçı bir son verebilmek için Minsk grubu eş-başkanları ile temaslarını sürdürmeye çağırıyorum”. ABD sahadaki gelişmeleri dikkate almayan, Dağlık Karabağ çatışması söyleminin geride kaldığını görmezlikten gelen, Ermeni görüş ve beklentilerinden yana bu tutumunu, daha da aşırı Ermeni yanlısı tutum benimseyen Fransa’yla birlikte dönem boyunca sürdürmüştür.

Stockholm toplantısında yaptıkları konuşmalarda Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları karşılıklı suçlamalarda bulunmuş, Ermenistan Dışişleri Bakanı sorunların çözümünde AGİT’in aracılığını ön plana çıkartmış, Dağlık Karabağ’da hala bağımsız bir devlet kurulması görüşünü ifade etmiş, her iki bakanın eş-başkanlar ile bir araya gelme girişimleri ise sonuçsuz kalmış, Ermeni Bakan yalnız eş-başkanlarla görüşmüştür. Eş başkanlar yayınladıkları bir bildiri çatışma bölgesini en kısa süre içinde ziyaret etme arzusunun ifade etmiş ancak dönem içinde bu gerçekleşmemiştir.

Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından önerilen 3+3 bölgesel iş birliği platformu 10 Aralık’ta Moskova’da düzenlenmiştir. Buna ilişkin Türkiye Dışişleri Bakanlığında yapılan 9 Aralık tarihli açıklamada:

“Güney Kafkasya’da kalıcı barış ve istikrarın tesisine yönelik olarak Sayın Cumhurbaşkanımız ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev tarafından önerilen 3+3 formatındaki bölgesel işbirliği platformunun ilk toplantısı 10 Aralık 2021 tarihinde Moskova’da düzenlenecektir.

Azerbaycan, Ermenistan, RF ve İran’ın Dışişleri Bakan Yardımcıları düzeyinde katılacakları toplantıda ülkemizi Dışişleri Bakan Yardımcısı Büyükelçi Sedat Önal başkanlığındaki heyetimiz temsil edecektir.¹³”

denilmiştir. Toplantı gerçekleşikten sonra yapılan açıklama da ise;

13 “No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya’da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 9 Aralık 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_409_guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-plattformunun-ilk-toplantisi-hk.tr.mfa.

“3+3 Bölgesel İstişareleri'nin ilk toplantısı 10 Aralık 2021 tarihinde Dışişleri Bakan Yardımcıları seviyesinde Moskova'da düzenlenmiştir. Türkiye'nin Bakan Yardımcısı Büyükelçi Sedat Önal başkanlığında bir heyetle temsil edildiği bu ilk toplantıya RF'nin yanısıra Azerbaycan, Ermenistan ve İran da katılmıştır.

Toplantıda, bölgesel işbirliğinin çok boyutlu olarak ilerletilmesi konusunda yapıcı görüş alışverişi yapılmış, istişarelerin tüm katılımcıların ortak çıkarlarına ilişkin pratik konulara odaklanması üzerinde mutabık kalınmıştır. Barış ve istikrarı güçlendirmek amacıyla atılacak güven artırıcı adımlar bağlamında ticaret, ekonomi, ulaştırma, kültür ve insani konulara öncelik verilmesi öngörülmüştür.

Beş ülkenin temsilcileri, çalışmalarında esnek bir format benimsenmesi hususunda mutabık kalmış ve Gürcistan'ın da bilahare istişarelere katılmasına ilişkin temennilerini ifade etmiştir.

3+3 İstişareleri'nin çalışma usulleri önümüzdeki dönemde Dışişleri Bakanlıkları arasında yapılacak temaslarla kesinleştirilecektir.¹⁴”

şeklinde bir açıklamada bulunulmuştur.

Ermeni basınında çıkan haberlerde, çok taraflı bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi olanaklarının görüşüldüğü ve platform çalışmasının tüm tarafların ilgi duyduğu pratik konulara odaklanması hususunda mutabakat sağlandığı, bunların arasında, güven artırıcı önlemler, ticari, ekonomik, ulaştırma, kültürel ve insani boyut ve ortak tehditlere karşılık verme gibi konular bulunduğu belirtilmiştir. Katılan beş ülke temsilcisinin Gürcistan için de kapının açık olduğunu ve platforma katılmasını arzu ettiklerini ifade ettikleri kaydedilmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı Avrupa Birliğinin düzenlediği Doğu Ortaklığı Zirvesine katılmak üzere gittikleri Brüksel'de AB Konseyi Başkanını ile 14 Aralık'ta önce ikili daha sonra üçlü olarak bir araya gelmiştir. AB Konsey Başkanı aracılık yaptığı toplantı sonrası yazılı bir açıklama yayınlamıştır. Açıklamada Konsey Başkanının taraflara, çatışmayı sonlandırmak, iş birliği ve güven ortamı yaratmak ve sonucunda kapsamlı bir barış anlaşmasına ulaşmak üzere AB'nin Ermenistan ve Azerbaycan ile yakinen çalışma taahhüdü konusunda teminat verdiği kaydedilmiştir. Açıklamada Minsk grubu eş başkanlarına bir atıfta bulunulmaması, artık bu

14 “No: 413, 10 Aralık 2021, 3+3 Bölgesel İstişareleri Hk.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 10 Aralık 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_413_-3-3-bolgesel-istisareleri-hk.tr.mfa

işlevi AB'nin üstlenmeye hazırlandığı yorumlarına yol açmıştır. AB'nin "Güney Kafkaslar ve Gürcistan krizi" için atadığı özel temsilci dönem içinde bölgede görünürlüğü artan biçimde temaslarda bulunmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Brüksel görüşmelerinde de "Zangezur koridorunu" gündeme getirmiş ve Laçın koridoru ile benzerlik kurmuştur. Paşinyan da bilinen tepkiyi göstermiş ve kendi egemen topraklarında kontrolü dışında bir koridor anlayışını reddetmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu görüşlerini dönem içinde tekrarlamış ve Ermenistan'ı ulaşım koridorlarını engellemekle suçlayarak, bu direnmenin gerekirse kuvvet kullanarak da çözümlenebileceğini ifade etmiştir.

Her iki lider 16 Aralık'ta AB Dönem Başkanı sıfatıyla Fransa Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine ikinci kez üçlü bir toplantıda bir araya gelmiştir. Bu toplantıya ilişkin bir açıklama yapılmamıştır. Fransa Cumhurbaşkanı toplantı sonrası sosyal medyada yayınlanan mesajında, "Ermenistan'ı hiçbir zaman terk etmeyeceğiz" demiştir.

Bu sürecin arkasının getirilmesi amacıyla, Fransa Cumhurbaşkanı, her iki lider ve AB Konseyi Başkanı ile 4 Şubat'ta zoom üzerinden dörtlü bir toplantı yapmıştır. Toplantıda Aralık ayındaki görüşmelerinden bu yana gelişmeler ele alınmış ve bu sürecin bir çok konunun ele alınabilmesi için kıymetli bir olanak sağladığı vurgulanmıştır. Toplantı sonrası yapılan açıklamalar somut bir sonuç sağlanamadığını göstermiştir.

Paşinyan 24 Aralık'ta zoom üzerinden yaptığı bir basın konferansında, Karabağ'ın statüsü konusunda muhalefetin, Karabağ'daki Ermeni yönetimin ve diasporanın ağır tepki ve eleştirilerine yol açan ifadeler kullanmıştır. Paşinyan özetle, kendinden önceki yönetimlerin bütün milliyetçi söylemleri hilafına, Minsk grubu eş-başkanları görüşmelerinde ve hazırlanan anlaşma taslaklarında konuyu Birleşmiş Milletler ilkeleri ve kararları çerçevesinde çözümlenmeyi kabul ettiklerini, BM kararlarının açık olduğunu ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü esas aldığını, dolayısıyla esasen hiçbir zaman Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesinin veya bağımsızlık kazanmasının söz konusu olmadığını ifade etmiş, bu açıklama Ermenistan'ın Karabağ davasından vazgeçtiği eleştiri ve suçlamalarına neden olmuştur. Paşinyan savunmasında, "ben benden önceki dönemdeki durumu anlattım. Bunu kabul etmemem çıkan savaşın nedenlerinden biridir" demiştir.

Paşinyan'ın 25 Ocak'ta yaptığı benzer bir basın konferansındaki ifadeleri özellikle diasporanın tepkisini çekmiştir. Paşinyan gene kendinden önceki yönetimlere atıfla, Ermenistan'ın Türkiye-Ermenistan sınırı konusunda bir

tereddüt izhar etmediğini, soykırımın tanınması konusunun da arkasındaki itici gücün diaspora ve diaspora örgütleri olduğunu ifade ettiği kaydedilmektedir.

Azerbaycan yetkilileri Karabağ'daki yasa dışı Ermeni yönetiminin önde gelenler hakkında savaşta işledikleri suçlar nedeniyle uluslararası tutuklama tebliğleri yayınladıklarını duyurmuştur. Azerbaycan benzer şekilde, Karabağ'da yöneticilik yaparken işledikleri savaş suçlarından dolayı, daha sonra Ermenistan'da cumhurbaşkanı olan Koçaryan ve Sarkisyan hakkında da girişimde bulunmuştur. Diğer taraftan, Karabağ'daki yasa dışı yönetim 22 Şubat'ta Rusya'nın Donbas'taki ayrılıkçı rejimleri tanınmasını sevinç ve takdirle karşılamış, bunun kendilerine de emsal oluşturması dileğini ifade etmişlerdir.

Avrupa Birliği Parlamentosu Mart ayı başında Azerbaycan'ın Nahcivan'da ve Karabağ'da Ermeni kültür varlıklarını sistematik biçimde tahrip etmekle suçlayan tek yanlı ve yanıltıcı ağır bir kararı oy çokluğuyla kabul etmiştir. Karardan duyduğu memnuniyeti ifade eden Ermenistan-Avrupa Birliği dostluk grubu başkanı, kararın alınmasında Karabağ'daki yasa dışı Ermeni yönetiminin sözde dışişleri bakanının Brüksel'e yaptığı ziyaretin ve yasa dışı yönetimle Avrupa Birliği parlamentosunun oluşturduğu dostluk grubunun etkili olduğunu vurgulamıştır. AB Parlamentosunun kimleri tanıdığını ve kimlerle iş birliği yaptığını ortaya koyan bu tablo, kararın niteliğini ve inandırıcılığını açıklamaya yeterli olmaktadır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 11 Mart'ta barış anlaşmasındaki son duruma ilişkin bir soruya şu yanıtı vermiştir: “Barış anlaşmasının imzalanması öncesi bir müzakere süreci gereklidir. Karşılıklı beyanatlar henüz bir müzakere ortamı yaratmadığı ve iki ülkenin doğrudan müzakereler konusunda zengin deneyimi bulunmadığı cihetle, Ermenistan herhalde yakında AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının aracılığıyla Azerbaycan ile barış müzakereleri başlatılmasını isteyecektir. Konu üzerinde halihazırda çalışılmaktadır”. Bir sonuç vermesi mümkün görülmeyen bu öneri Ermenistan'ın oyalama taktiklerini ve Batılı yandaşlarından beklentilerini bir kere daha ortaya koymaktadır.

Sözcü Azerbaycan ile İran arasında imzalanan Nahçevan koridoruna ilişkin soruya da şu yanıtı vermiştir: “Tahran ve Baku İran'dan geçecek 55 kilometrelik bir Zangezur-Nakçevan koridoru inşası hususunda bir mutabakat zaptı imzalamıştır. Bu koridor İran topraklarında, Ermenistan sınırına 5 kilometre mesafede olacak, demir yolu, kara yolu ve enerji nakil hatlarını kapsayacaktır. Baku benzer bir koridoru, Ermenistan'ı Karabağ'a bağlayan

bir koridor karşılığı, Ermenistan topraklarında da inşa etmeye çalışmaktadır”. Görüldüğü kadarıyla Ermenistan bir kere daha kendisini bölgesel bağlantılarda devre dışı bırakmaya mahkûm etme durumuyla karşı karşıyadır.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı 11 Mart'ta Ermenistan'a ilişkilerin normalleştirilmesi konusunda beş maddelik bir belge gönderdiklerini ve cevap beklediklerini duyurmuş, 14 Mart'ta belge kamuoyuna açıklanmıştır. Açıklamada Ermenistan'ın bu beş temel ilkeyi kabul etmesi halinde Azerbaycan'ın barış anlaşmasını müzakereye hazır olduğu kaydedilmiştir. Maddeler aşağıdadır:

- Egemenliğin, toprak bütünlüğünün, sınırların ihlal edilmezliğinin, birbirinden siyasi bağımsızlığının karşılıklı tanınması,
- Birbirine karşı toprak talebinin reddedilmesi, yasal yükümlülüklerin ve gelecekte diğer ihlallerin karşılıklı teyidi,
- Taraflar birbirlerinin güvenliğini tehdit etmekten, siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü tehditten ve BM yasasına aykırı diğer durumlardan kaçınmayı taahhüt eder,
- Devlet sınırlarının belirlenmesi ve diplomatik ilişki kurulması,
- Yolların ve iletişimlerin açılması, diğer iletişim unsurlarının tesisi ve diğer ortak çıkar alanlarında iş birliği.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 14 Mart'ta şu açıklamayı yapmıştır: “Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyetinin önerilerini yanıtladı ve AGİT Minsk grubu eş-başkanlarına Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir barış anlaşması imzalanması için, BM yasası, Sivil ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve Helsinki Nihai Senedi temelinde müzakereleri düzenlemesi için başvurdu”.

Ermenistan Başbakanının da aynı gün ABD Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi yaptığı ve tarafların barış müzakerelerinin Minsk grubu eş-başkanları aracılığıyla yürütülmesi hususunda mutabık kaldıkları belirtilmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanı da 21 Mart'ta her iki tarafla konu hakkında görüşmüştür. Rusya'nın kendi öncülüğünde giden süreci, hele güncel ilişkilerin ışığında, muhasım iki ülke ile paylaşmaya sıcak bakması kuşkuludur. Azerbaycan Ermenistan'ın Minsk grubu önerisini yanıtlamamıştır. Minsk Grubundan da konuya ilişkin bir yanıt gelmemiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 21 Mart'ta Azerbaycan'ın beş maddelik önerisi hakkında tamamlayıcı bir açıklama yapmıştır. Bakan özetle şunları söylemiştir: *“Azerbaycan'ın önerilerinde kabul edilmeyecek bir husus yoktur. Ancak bu maddeler kapsamlı bir barış anlaşmasının bütün unsurlarını içermemektedir. Biz Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin haklarının ve Dağlık Karabağ'ın statüsünün kilit ve temel olduğunu düşünüyoruz. Ermenistan Dağlık Karabağ konusunu bir toprak ihtilafı veya Azerbaycan topraklarına çöreklenme olarak görmemektedir. Bu sadece ve bütünüyle Dağlık Karabağ Ermenilerinin hakları, statüsü vs. hakkındadır”*¹⁵. Bu ifadelerden geri adım atılmazsa, Ermenistan'ın nihayet Azerbaycan'ın Karabağ da dahil toprak bütünlüğünü tanıdığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Karabağ'daki yasa dışı Ermeni yönetimi de böyle anlamış olacak ki, Azerbaycan yönetimi altında yaşamayı hiçbir koşul altında kabul etmeyeceklerini, bunun kırmızı çizgileri olduğunu, bu konudaki mücadelelerinden vaz geçmeyeceklerini ilan etmişlerdir. Diğer taraftan, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Erivan'daki Birleşmiş Milletler Temsilcisini 19 Mart'ta Dışişlerine davet ederek BM'nin tarafsızlık ilkesini bozduğu iddiasıyla resmen protestoda bulunmuştur. Gerekçesi, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan ve Azerbaycan toprağı olduğunda kuşku bulunmayan Şuşa kentindeki bir kutlamaya Bakü'deki BM temsilcisinin katılmasıdır. Bu farklı söylemler doğal olarak inanırlılığa ve güvenilirliğe katkıda bulunmamaktadır.

Ermenistan daha sonra, barış anlaşması müzakereleri için esas itibarıyla Karabağ'ın statüsü konusunu ve Minsk Grubu'nun aracılığını esas alan 6 maddelik bir ek görüş açıklamıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı 10 Mayıs'ta basına verdiği bir mülakatta, Ermenistan'ın sunduğu 6 maddenin “bir öneri” olmadığını ve Azerbaycan'ın Minsk Grubu'nun aracılığına ilgi duymadığını belirtmiştir.

Ermenistan 29 Mart'ta “derhal” ikili barış görüşmelerine başlamaya hazır olduğunu duyurmuş ve bu kararının gerekçesinin Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da yeni bir askeri harekate girişmesini önlemek olduğunu ileri sürmüştür.

Ermenistan'ın Minsk grubu eş-başkanlarına aracılık başvurusu yanıtız kalınca devreye tekrar AB Konsey Başkanı girmiş ve tarafları görüşmek üzere 6 Nisan'da Brüksel'e davet etmiştir. Davete ilişkin AGİT ABD misyonundan yapılan açıklamada, “iki liderin 6 Nisan'da Brüksel'de görüşecekleri açıklamasını memnuniyetle karşılıyoruz. Dağlık Karabağ'daki insani duruma

15 “Azerbaijan's Five-point Proposal Fails to Address Possible Agenda of Comprehensive Peace: FM Mirzoyan,” *Massispost*, 21 Mart 2022, <https://massispost.com/2022/03/azerbaijans-five-point-proposal-fails-to-address-possible-agenda-of-comprehensive-peace-fm-mirzoyan/>.

daha büyük dikkat sarf edilmesi çağrısında bulunuyor ve mevcut tüm sorunlara diplomatik çözüm bulunmasına desteğimizi teyit ediyoruz” denmiştir. Brüksel’e hareket etmeden önce Paşinyan ABD Dışişleri Bakanı ile de bir telefon görüşmesi yapmıştır.

Polonya Dışişleri Bakanı da AGİT dönem başkanı sıfatıyla bölgeyi ziyaret etmiş ve 1 Nisan’da Ermenistan Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür. Ermeni Bakan müzakerelerin eş-başkanlar aracılığıyla yürütülmesi önerisini yinelemiş, Ermeni tarafı için, bu kez Karabağ’daki gayri meşru, kimse tarafından tanınmayan sözde devletin adını kullanarak, haklarının ve statüsünün esas olduğunu vurgulamıştır.

AB Konsey Başkanı ile 6 Nisan’da Brüksel’de, akşam çalışma yemeği düzeninde yapılan üçlü toplantı yaklaşık 4,5 saat sürmüştür. Toplantı sonrası Konsey Başkanı yazılı bir açıklama yayınlamıştır. Açıklamada özetle, iki liderin bir barış anlaşması metni hazırlanması için hızla somut bir süreç başlatma sözü verdikleri ve bu amaçla Dışişleri Bakanlarına gerekli talimatı verecekleri, ortak bir sınır belirleme komisyonu kurma konusunda mutabık kaldıkları belirtilmiştir. Konsey Başkanı, görüşmeler sonucu tarafların anlaşmanın parametreleri konusunda daha iyi bir anlayışa sahip olduklarını söylemiş ancak ayrıntılara girmemiştir. Konsey Başkanı bu kez de Minsk grubuna hiçbir atıfta bulunmamıştır.¹⁶

Başbakan Paşinyan Erivan’a döndükten sonra, Brüksel toplantısı hakkında Bakanlar Kurulunda kamuya açık bir bilgilendirme ve değerlendirme konuşması yapmıştır. Toplantının gayet başarılı geçtiğini ifadeyle, Konsey Başkanının açıklaması doğrultusunda bilgi vermiş ve toplantının özünün güvenlik ve istikrar olduğunu söylemiştir.

Üçlü görüşme hakkında Türkiye Dışişleri Bakanlığı da 8 Nisan’da aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın AB Konseyi Başkanı Charles Michel’in ev sahipliğinde 6 Nisan 2022 tarihinde Brüksel’de gerçekleştirdikleri görüşme neticesinde, iki ülkenin Dışişleri Bakanlarına barış anlaşması hazırlıklarına başlanması hususunda talimat verilmesi ve iki ülke arasında Nisan ayının sonuna kadar ortak sınır komisyonu kurulmasına ilişkin olarak uzlaşmaya varılmasından memnuniyet duyuyoruz.

16 “Armenia and Azerbaijan make diplomatic progress in Brussels,” Eurasianet, 7 Nisan 2022, <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-make-diplomatic-progress-in-brussels>.

*Türkiye Cumhuriyeti, bölgede barış ve istikrar ortamının sağlanması için yürütülen çabaları desteklemekte ve bu çabalara aktif katkı sağlamaktadır.*¹⁷

Rusya Dışişleri Bakanı 7 Nisan'da Ermenistan Dışişleri Bakanı ile Moskova'da yaptığı görüşme sonrası ortak basın konferansında, Batının Karabağ konusunda akılsız girişimlerini eleştirmiştir. Rus bakan Batılı güçlerin Ukrayna'daki durum nedeniyle Rusya'yı dışlamaya, Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmelerine el koymaya, Dağlık Karabağ çatışmasını Rusya'ya karşı kullanmaya çalıştıklarını ileri sürmüştür. ABD ve Fransa'nın Minsk grubu çerçevesinde Rusya ile çalışmayı durdurduklarını söylemiş, Avrupa Birliğini de Rusya'nın Ermenistan ile Azerbaycan arasında savaş sonrası sağladığı anlaşmalara sahip çıkmaya çalışmakla suçlamıştır.

Fransa'nın Minsk grubu eş başkanı 11 Nisan'da Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve görüşmelerinde ülkesinin arabuluculuk çalışmalarına devam etmek istediğini bildirmiştir. 18 Nisan'da da ABD Minsk Grubu eş-başkanı Ermenistan'ı ziyaret etmiş, üst düzey temaslarda bulunmuştur. Bu ayrı, bireysel ziyaretler ister istemez eş-başkanlık sisteminin dağıldığının da göstergesi olmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı 11 Nisan'da Rusya Devlet Başkanına telefonla Brüksel görüşmeleri hakkında bilgi vermiştir.

Başbakan Paşinyan 13 Nisan'da parlamentoda, Ermenistan'ın mevcut koşullarda nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda içeride, diasporada ve özellikle Karabağ Ermenilerinde geniş yankı uyandıran ve tepki çeken bir saat süren bir konuşma yapmıştır. Özetle hükümetinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü resmen tanımaya hazır olduğunu ve Dağlık Karabağ'ın statüsü konusundaki taleplerini törpülemesi yönünde uluslararası baskıların arttığını belirten Paşinyan'ın basında yer alan ifadeleri aşağıdadır¹⁸:

“Bugün uluslararası camia bize açıkça, Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımayan dünyadaki tek ülke olmanın sadece Artsakh (Karabağ'daki yasa dışı yönetim) için değil, Ermenistan için de çok tehlikeli olduğunu söylemektedir”.

17 “No: 122, 8 Nisan 2022, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın 6 Nisan 2022 Tarihinde AB Konseyi Başkanı Charles Michel'in Evsahipliğinde Brüksel'de Gerçekleştirdikleri Görüşme Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 8 Nisan 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_122_azerbaycan-cumhurbaskani-ermenistan-basbakani-ab-konseyi-baskani-gorusmesi-hk.tr.mfa.

18 “Pashinyan ready to recognize Azerbaijan's territorial integrity,” *Armenian Weekly*, 13 Nisan 2022, <https://armenianweekly.com/2022/04/13/pashinyan-ready-to-recognize-azerbajjans-territorial-integrity/>.

“Bugün uluslararası camia bize tekrar şunu söylemektedir: ‘Dağlık Karabağ’ın statüsü konusundaki çıtanızı biraz indirin ve biz de Ermenistan ve Artsakh (yasa dışı yönetim) için büyük bir uluslararası dayanışma temin edelim’, yoksa uluslararası camia lütfen ümitlerinizi bize bağlamayın demektedir. Size yardım etmek istemediğimizden değil, yardım edemeyeceğimizden dolayıdır demektedirler”.

“Bu nedenle mümkün olan en kısa zamanda Azerbaycan ile bir barış anlaşması imzalama arzusundaız. Bakü’nün, karşılıklı olarak birbirinin toprak bütünlüğünü tanıma maddesi de dahil olmak üzere böyle bir anlaşma için yaptığı öneri bizim için kabul edilebilir niteliktedir. Ancak yapılacak barış anlaşması müzakerelerinde Dağlık Karabağ’ın nihai statüsünün açıklığa kavuşturulması da gündemde olmalıdır”.

Paşinyan ertesi gün de konuya ilişkin parlamentoda bir konuşma yapmış, çünkü ifadelerinin arkasında olduğunu teyit etmiş ve kendisini şu sözlerle savunmuştur:

“Söylediklerim Karabağ’da teslimiyetçilik değildir. Eğer başka bir yola gidersek işte o zaman Karabağ’ı teslim ederiz. Nüfusun bir an önce Karabağ’ı terk edeceğini hayal eden bazı insanlar bulunduğu izlenimi ediyorum. Hayır, benim söylediğim Karabağ halkı Karabağ’ı terk etmemelidir. Karabağ halkı Karabağ’da yaşamalıdır. Karabağ halkının hakları, özgürlükleri ve bir statüsü olmalıdır”.

Karabağ Ermenileri ve diasporanın radikal unsurlarınca destekli muhalefet Paşinyan’ı ihanetle suçlayarak 25 Nisan’dan itibaren, Paşinyan görevi bırakıncaya kadar sürekli sokak gösterileri ve eylemleri yapma kararı almıştır. Paşinyan’a karşı en ağır saldırılar ve hakaretler, Ermenistan’da eski Cumhurbaşkanı Koçaryan’ın parti ittifakında yer alan, asıl gücünü ve mali desteğini ise ABD’deki yapılanmasından sağlayan Daşnaksutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF- ya da İngilizce kısaltmasıyla ARF) öncülüğünde sürdürülmektedir. EDF 14 Nisan tarihli bildirisinde, Ermenistan ve Artsakh (Karabağ’daki yasa dışı Ermeni yönetimi) için savaşıma hazır olan herkesle İşbirliğine hazır olduğunu ilan etmiştir. Daşnaksutyun’un terör bağlantılı geçmişi hatırlandığında bunun nasıl yorumlanabileceği ortadadır. Karabağ yenilgisinden sonra başlatılan protestolarda, o zamanki Meclis Başkanı, bugünkü Dışişleri Bakanını eşinin gözleri önünde kimlerin hastanelik edecek kadar darp ettiği bilinmektedir.

1 Mayıs’tan itibaren gösterilerin yoğunluğu artmış, yollar kapatılmış, trafik felç olmuştur. 3 Mayıs’ta polis müdahale etmek zorunda kalmış ve yaklaşık

200 kişiyi tutuklamıştır. Çoğunluğunu EDF yanlılarının oluşturduğu tutuklananlar arasında, Kaliforniya valisinin onayı ile serbest bırakılan, müebbet hapis mahkûmu, 1982 yılında Los Angeles Başkonsolosumuzu şehit eden ASALA teröristi katil Sasunyan da bulunmaktadır.¹⁹ Gösterilerin öncülüğünü gene Koçaryan'ın partisinden parlamentoya giren ve Meclis başkan yardımcılığına seçilen EDF militanı yapmıştır. Genel bir rahatsızlık ve toplumda huzursuzluk yaratsa da bu eylemler Paşinyan yönetimine bir tehdit oluşturamamıştır. Muhalefeti oluşturan eski yönetimin ve radikal militan unsurların temsilcilerinin toplumda itibarı hiç yükselmemiştir. Dolayısıyla gösterilerin hedefi iktidara bir alternatif sunmak veya yönetimi ele geçirmek olamamış, Paşinyan'ın istifasını istemekle ve barış sürecine karşı çıkmakla sınırlı kalmıştır.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 14 Nisan'da Rusya'nın Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşması imzalanmasını desteklemekte kararlı olduğunu duyurmuştur. Sözcü, Azerbaycan'ın önerdiği "Azerbaycan ile Ermenistan arasında Devletlerarası İlişkilerin Kurulması için Temel İlkeler" ve Ermenistan'ın buna verdiği yanıt iki ülke arasında barış anlaşması müzakerelerinin başlaması için bir temel oluşturmalıdır demiştir.²⁰ Konunun esasen iki ülke lideri ile Rusya Devlet Başkanı arasında telefon görüşmelerinde ele alındığını hatırlatan sözcü, konunun bir gün önce de Moskova'da bulunan Ermenistan Dışişleri Bakanı ile Rusya Dışişleri Bakanı arasında görüşüldüğünü söylemiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ayrıca, ABD ve Fransa'nın 24 Şubat'ta Rusya ile Minsk Grubu eş-başkanlığı kapsamında bütün temasları durdurduğunu, oysa Güney Kafkaslardaki gerçek durumun görüşmelerin durmasına izin vermediğini, ABD ve Fransa eş-başkanlar olarak iş birliğini sonlandırdığı cihetle, bölgede uzun dönemli barış ve istikrarın sağlanması için tutarlı adımlar atılmaya devam edilmesi gerektiğini kaydetmiştir. Sözcü, bu durumda Rusya eş-başkanının artık Azerbaycan ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesini ilerletmek üzere Rusya Dışişleri Bakanlığı Özel Temsilcisi sıfatıyla görev yapacağını belirtmiştir. Bu açıklama sonrası ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, ABD'nin ikili ve ortak görüşteki ülkelerle, Minsk Grubu eş-başkanı rolü de dahil olmak üzere iki ülkenin uzun süreli, kapsamlı barışı için yardım etmeye hazır olduğunu söylemiştir.

19 "Yerevan police detain ASALA fighter Hampig Sassounian," Panorama, 5 Mayıs 2022, <https://www.panorama.am/en/news/2022/05/05/police-Hampig-Sassounian/2677262>.

20 "Russian FM discusses Karabakh with Armenian counterpart," Anadolu Agency, 15 April 2022, <https://www.aa.com.tr/en/politics/russian-fm-discusses-karabakh-with-armenian-counterpart/2564634>.

19 Mayıs'ta Avrupa Birliği Konseyi Başkanı üçüncü bir zirve toplantısı davetinde bulunmuştur. Bu çağrının, 12 Mayıs'ta Tacikistan'da yapılan Bağımsız Devletler Ortak Refah Grubu toplantısı münasebetiyle Rusya Dışişleri Bakanı'nın Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri bakanlarıyla yaptığı görüşmenin ve bu görüşmede tarafların "Moskova'da mutabık kalınan taahhütlerine titizlikle uyulmasının teyit edilmesinin" hemen ertesinde yapılması dikkat çekici olmuştur. Gene bununla bağlantılı olabilecek diğer bir ziyarette, Ermenistan Dışişleri Bakanı'nın 17-18 Mayıs'ta, Ermenistan-AB Ortaklık Konseyi toplantısı münasebetiyle Brüksel'i ziyareti ve bu vesileyle AB üst düzey yetkilileriyle teması olmuştur.

Brüksel'deki üçlü zirve toplantısı 22 Mayıs'ta yapılmıştır. Toplantı sonrasında AB Konsey Başkanı bir açıklama yayınlamıştır. Bu açıklamada AB Konsey Başkanı özetle, aşağıdaki konuların ele alındığını belirtmiştir.

- **Sınır konuları:** Sınır tespit komisyonunun ilk toplantısı önümüzdeki günlerde yapılacaktır.
- **Ulaşım:** Taraflar ulaşım yollarının açılması konusunda mutabık kalmıştır.
- **Barış anlaşması:** Taraflar bu konudaki görüşmelerini ilerletmeyi kabul etmiştir. AB Konseyi Başkanı bu kapsamda Karabağ'daki etnik Ermeni nüfusun haklarının ve güvenliğinin ele alınmasının gerekli olduğunu bizzat vurguladığını kaydetmiştir.
- **Sosyal ekonomik gelişme:** AB Ekonomik Danışma Grubu her iki tarafla, iki ülke ve halklarının ekonomik gelişmesi konusunda yardımcı olacaktır.

AB Konseyi Başkanı dördüncü bir zirve toplantısının Temmuz-Ağustos aylarında yapılmasını öngördüklerini de belirtmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 25 Mayıs'ta konuya ilişkin yaptığı bir açıklamada, "AB'nin Rusya tarafından başlatılan üçlü anlaşma sürecinin uygulanmasına en yüksek düzeyde ısrarla müdahalede bulunma çabası içinde olduğunu" kaydettiklerini, "Brüksel'in eğer arzu ediyorsa bu anlaşmaların uygulanmasına yardımcı olmasını, ancak jeopolitik oyunlar oynamaya çalışmamalarını" beklediklerini, "artık bu tip davranışları istemediklerini" ifade etmiştir.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Dönem içinde Ermenistan'ın dış ilişkileri esas itibarıyla Azerbaycan ile barış sürecine ve Türkiye ile normalleşme sürecine odaklanmıştır. Diğer taraftan Ermenistan'ın dış politikasının temel ve geleneksel güdüsü, Rusya ile ilişkilerine ve Rusya'ya biyatta kuşku yaratmadan, jeopolitik konumuyla hizmet sunabileceği ve Rusya'yı da dengeleyebilecek güçlerle de ilişkilerini olabildiğince geliştirmeyi yeni açılımlar da yaparak sürdürmüştür.

Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan 8 Aralık'ta Katar'ı ziyaret etmiş ve Emir'le yaptığı görüşmede Ermenistan'ın bir ileri teknoloji merkezi olmasında iş birliği ve destek istemiştir. Katar hava yollarının haftada dört gün Doha Erivan uçuşu yapmasının ilişkilerin gelişmesine katkı sağladığını vurgulamıştır.²¹

ABD Başkanının düzenlediği “Demokrasi Zirvesi”ne davet edilen Paşinyan 10 Aralık'ta yaptığı uzaktan konuşmada, Ermenistan demokrasisinin birçok tehlike ile karşı karşıya bulunduğunu, en büyük tehlikenin -isim vermeden Azerbaycan'ı kastederek- güvenliklerine karşı askeri tehditlerin oluşturduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Ermenistan'ın iki kez otoriterliğe karşı demokrasiyi tercih ettiğini, bunlardan ilkinin kendisini iktidara getiren 2018 “kadife devrim”, ikincisinin de partisinin kazandığı 2021 Haziran seçimleri olduğunu iddia etmiştir.²²

Fransa Cumhurbaşkanlığı seçim kampanyasında aşırı sağ parti adayı Zemmour 13 Aralık'ta, diğer bir aday Pecesse 21 Aralık'ta Ermenistan'a gelerek, Fransa'daki Ermeni asıllı Fransız vatandaşlarının oylarını alabilmek amacıyla, bugüne kadar rastlanmamış şekilde, Ermenistan'da propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır. Zemmour Hıristiyan dayanışması, yabancı düşmanlığı ve İslamofobik söylemleri için de Ermenistan'da uygun bir ortam bulmuştur. Pecesse ise Karabağ'a da giderek yasa dışı Ermeni yönetimi ile de temas etmiş, usullere aykırı bu eylemi Azerbaycan tarafından protesto edilmiştir.²³

21 “Working visit of the President Armen Sarkissian to the State of Qatar,” *The President of the Republic of Armenia*, 8 Aralık 2021, <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2021/12/08/President-Armen-Sarkissians-working-visit-to-the-State-of-Qatar/>.

22 “Armenia is committed to contributing to the global mission of strengthening democracy – PM Pashinyan delivers remarks at “Summit for Democracy”,” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Aralık 2022, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2021/12/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

23 “Fransa Cumhurbaşkanı adayı Zemmour seçim kampanyası için Ermenistan'a gitti!,” *Artı 33*, <https://www.arti33.com/fransa-cumhurbaskani-adayi-zemmour-secim-kampanyasi-icin-ermenistana-gitti/>.

Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri 16 Aralık'ta ABD'ye giderek ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı ile görüşmüş, Azerbaycan ile barış süreci ve Türkiye ile normalleşme süreci konuları gündeme gelmiştir.²⁴

Ermenistan ve Gürcistan arasındaki Hükümetler arası Ekonomik İş birliği Komisyonunun on birinci toplantısı iki ülke başbakanlarının başkanlığında 20 Aralık'ta Tiflis'te toplanmıştır. İki ülke başbakanları konuşmalarında iki komşu ülkenin gelişen ilişkilerinden duydukları memnuniyeti ifade etmiştir. Paşinyan, 2019 yılında yıllık karşılıklı toplam ticareti orta vadede 1 milyar dolara çıkarmak gibi iddialı bir hedef benimsediklerini, ancak pandemi koşullarının bu süreci yavaşlattığını, bu hedeften vaz geçmediklerini ve bunu 2026 yılında gerçekleştirme azminde olduklarını kaydetmiştir. 29 Mart'ta da Ermenistan Dışişleri Bakanı bir çalışma ziyareti için Gürcistan'a gitmiş, Başbakan tarafından da kabul edilmiştir. Bu ziyarete 30 Nisan'da karşılık verilmiş ve Ermenistan'ı ziyaret eden Gürcistan Dışişleri Bakanı da Başbakan tarafından kabul edilmiştir.²⁵

Kazakistan'da çıkan iç çatışmaları bastırmak için Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünden (KGAÖ) yardım istemesi üzerine, örgütün dönemsel başkanlığını üstlenmiş olan Ermenistan Başbakanı 5 Ocak'ta bir bildiri yayınlarak Kazakistan'daki durumu istikrara kavuşturmak ve normalleştirmek üzere ortak barış gücü askerleri göndermeyi kararlaştırdıklarını duyurmuştur. Yaklaşık 2500 askerle Rusya'nın öncülüğünde yürütülen harekate Ermenistan'ın da 100 kadar askerle katıldığı bildirilmiştir.²⁶

Ermenistan Parlamentosu Başkanı, ABD Temsilciler Meclisi Başkanının daveti uyarınca 19 Ocak'ta muhatabıyla görüşmüştür. Ermeni heyetinde muhalefetten temsilci yer almamıştır. ABD heyetinde bilinen Ermeni yanlı isimler bulunmuştur. Taraflar Ermenistan-ABD parlamentolar arası ilişkilerin güçlendirilmesi ve iş birliğinin genişletilmesi arzusunun belirtmiş, ABD'li başkan bu bağlamda Kongredeki Ermeni dostları grubunun çalışmalarından övgüyle bahsetmiş, bu grubun partiler üstü bir desteğe sahip olduğunu ve ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli rol oynadığını hatırlatmıştır. Ermeni başkan ABD'li muhatabına ve bütün mesai arkadaşlarına Ermeni "soykırımının" tanınması ve bu yönde karar kabul edilmesi konusundaki değerli katkıları için teşekkür etmiştir. Taraflar ayrıca, Dağlık Karabağ

24 "Armenia's National Security Council Secretary meets with U.S. National Security Adviser in Washington D.C.," Armenpress, 16 Aralık 2022, <https://armenpress.am/eng/news/1070890.html>.

25 "Ermenistan ve Gürcistan başbakanları Tiflis'te görüştü," ArmenPress, 20 Aralık 2021, <https://armenpress.am/tur/news/1071207.html>.

26 "Armenian troops to pull out of Kazakhstan after CSTO intervention in anti-government protests," *Armenian Weekly*, 12 Ocak 2022, <https://armenianweekly.com/2022/01/12/armenian-troops-to-pull-out-of-kazakhstan-after-csto-intervention-in-anti-government-protests/>.

çatışmasının sadece AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının gözetiminde barışçı müzakerelerle çözümlenebileceği hususunda mutabık kalmıştır.²⁷

19 Ocak'ta ABD'li Tuğgeneral başkanlığında askeri bir heyet iki günlük bir çalışma ziyareti için Ermenistan'a gelmiştir. Tuğgeneral ABD Avrupa komutanlığında Ortaklık, Güvenlik İş birliği ve Uzay çalışmaları yönetici yardımcısıdır. Heyet Savunma Bakanlığında barış gücü tugayını ziyaret etmiş, Kosova'dan dönen Ermeni barış gücü askerlerinin törenine katılmış, ayrıca askeri hastaneyi ziyaretle, ABD'nin 665bin dolarlık desteğiyle sağlanan teknik malzemenin verilmesi töreninde hazır bulunmuştur.²⁸ 3 Mayıs'ta da ABD Ulusal Muhafızlar komutanı bir Tümgeneralin başkanlığında, Ermenistan'ın 2003 yılından beri ilişki kurduğu ve ortak askeri projeler uyguladığı Kansas eyaleti Ulusal muhafız birlikleri heyeti Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Savunma bakanı tarafından kabul edilmiştir.

20 Ocak'ta Dubai Expo 2020'de Suudi Arabistan pavyonunda, "Suudi Arabistan Krallığı Ermenistan'a hoş geldin der" başlığıyla ortak bir kültürel etkinlik gecesi düzenlenmiştir.²⁹

Ermenistan Dışişleri Bakanı, 26 Ocak'ta Lüksemburg'a Dışişleri Bakanı düzeyinde bir ilk oluşturan resmi bir ziyarette bulunmuş, Dışişleri bakanı ile görüşmesinde taraflar iki ülke arasında siyasi diyalogu artırma niyetini ifade etmiştir.³⁰ Meclis başkanı ile görüşmesinde Karabağ savaşı sırasında ve sonrasında Lüksemburg meclisinin Karabağ Ermenileri lehine aldığı kararlar için teşekkür etmiştir.

Avusturya Dışişleri Bakanı 2 Şubat'ta Ermenistan'a iki günlük bir çalışma ziyaretinde bulunmuş, Dışişleri Bakanlığındaki baş başa ve heyetler arası görüşmelerden sonra ortak bir basın açıklaması yapılmıştır. Avusturyalı bakan bölgedeki çatışmaların çözümlenmesini teşvik ettiğini ve Türkiye-Ermenistan normalleşme diyalogunu memnuniyetle karşıladığını, Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesinin bütün bölge için ve Ermenistan halkı için büyük bir adım oluşturacağını söylemiştir. BU ziyaret vesilesiyle

27 "Armenian Parliament President meets US House Speaker," *ArmenPress*, 20 Ocak 2022, <https://armenpress.am/eng/news/1073452/>.

28 "USA donates \$ 665,000 worth of medical equipment to Armenia for a mobile hospital," *ArmenPress*, <https://armenpress.am/eng/news/1073556.html>.

29 "Armenian music from pavilion of Saudi Arabia Kingdom of Dubai Expo 2020," *First Channel News*, 21 January 2022, <https://www.1lurer.am/en/2022/01/21/Armenian-music-from-pavilion-of-Saudi-Arabia-Kingdom-of-%E2%80%9CDubai-Expo-2020%E2%80%9D/647605>.

30 "Luxembourg, Armenian Foreign Ministers Celebrate 30 Years of Diplomatic Relations," *Chronicle.lu*, 27 January 2022, <https://chronicle.lu/category/at-home/39320-luxembourg-armenian-foreign-ministers-celebrate-30-years-of-diplomatic-relations>.

Avusturya Kalkınma Ajansının açılış töreni iki bakanın katılımıyla yapılmıştır. İki bakan görüşmelerinde Ermenistan-AB ilişkilerini de ele aldıklarını belirtmiştir. Ziyarete ele alınan temel konunun ne olduğuna, dönem içinde gerçekleştirilen ikinci ve üçüncü Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci görüşmelerinin Viyana’da yapılması ışık tutmuştur.³¹

Ermenistan Dışişleri Bakanı Münih Güvenlik Konferansına katılmış ve bu vesileyle temaslarda bulunmuştur. Bu çerçevede 19 Şubat’ta İran Dışişleri Bakanı ile görüşmesinde İranlı bakan iki ülke ilişkilerinin derinleşerek genişlediğini vurgulamış, özellikle İran’ın körfez limanlarını Karadeniz’e bağlayacak iddialı güney-kuzey koridoru üzerinde durmuştur.³² Aynı gün Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşme Ermenistan için bir ilk oluşturmuştur.

Başbakan Paşinyan Avrasya Hükümetler arası Konseyi’nin 24-25 Şubat toplantılarına katılmak üzere Kazakistan’a gitmiştir. Kasım ayında göreve atanan Ermenistan Savunma Bakanı da 24 Şubat’ta Rusya’ya ilk ziyaretini yaparak Rus meslektaşıyla görüşmüş, iki ülke arasında savunma iş birliği konularının yanı sıra Ermenistan ordusunun üst kademelerindeki değişiklikler hakkında da bilgi vermiştir.³³

Ukrayna’ya saldırısı nedeniyle Rusya’nın Avrupa Konseyindeki üyeliğinin askıya alınması oylamasında Ermenistan 47 üyeli Konseyde Rusya lehinde oy kullanan yegâne ülke olmuştur. Rusya’nın BM İnsan Hakları Konseyi üyeliğinin askıya alınması oylamasına da katılmamış, bu şekilde Rusya aleyhine oy kullanmayan tek KGAÖ üyesi olmuştur.³⁴

Başbakan Paşinyan beraberinde Dışişleri, Sağlık, Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanları ile 9 Mart’ta Fransa’ya resmi bir ziyaret yapmış; Fransa Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmiş ve iki lider Paris’te, “Hedefler: Ermenistan-Fransa” forumuna katılmıştır.³⁵ Fransa Cumhurbaşkanı forumun ikili iş birliğini, Ermenistan’a bağlılığı ve birlikte çalışma azmini

31 “Austria will continue to be committed to Armenia, minister says,” *Panorama*, 2 Şubat 2022, <https://www.panorama.am/en/news/2022/02/02/Austria-Armenia/2635310>.

32 “FM terms safeguarding Caucasus as Iran’s priority,” *Government of The Islamic Republic of Iran*, 20 Şubat 2022, <https://irangov.ir/detail/380481>.

33 “PM Pashinyan takes part in a narrow-format sitting of the Eurasian Intergovernmental Council,” The Prime Minister of the Republic of Armenia, 24 Şubat 2022, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2022/02/24/Nikol-Pashinyan-Eurasian-Intergovernmental-Council/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>.

34 “Rusya’nın Avrupa Konseyi üyeliği askıya alındı,” *Aydınlık*, 25 Şubat 2022, <https://www.aydinlik.com.tr/haber/avrupa-konseyinden-rusya-karari-turkiye-ve-azerbaycan-ne-oy-verdi-302973>.

35 “Pashinyan in France on Working Visit,” *Hetq*, 9 Mar 2022, <https://hetq.am/en/article/142001>.

güçlendirecek bir süreci başlatacağını, Fransa'nın dost Ermenistan ile ekonomik ve insani alanlarda bağlarını derinleştirmeye hazır olduğunu vurgulamıştır. Paşinyan dönüşünde Bakanlar Kurulunda yaptığı bilgilendirmede, Fransa ile çok katmanlı bir gündem oluşturduklarını, bu gündemin uygulanması üzerine yoğunlaşılmasının ve ekonomik ilişkileri geliştirmenin önem taşıdığını söylemiştir. Dışişleri Bakanı bu çerçevede 18 Mart'ta Fransız meslektaşıyla bir telefon görüşmesi yapmıştır.

Paşinyan, 14 Mart'ta ABD Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır. Taraflar ABD-Ermenistan ilişkileri gündemindeki konuları ele almış, çeşitli alanlardaki ikili iş birliğini geliştirmek ve güçlendirmek için stratejik diyalogun devamının sağlanmasının önemine işaret etmişlerdir.³⁶ Paşinyan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Brüksel'de AB Konsey Başkanının daveti üzerine yapılacak üçlü zirve için hareket etmeden önce de 5 Nisan'da ABD Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi daha yapmış ve gelişmeler hakkında bilgi vermiştir.³⁷

Ermenistan Dışişleri Bakanı 17 Mart'ta Brüksel'de NATO Genel Sekreter birinci Yardımcısı ile görüşmüş ve aynı gün Kuzey Atlantik Konseyinde bir konuşma yapmıştır. Böylece Ermenistan Dışişleri Bakanı bir NATO forumunda "Artsakh" (Karabağ'daki yasa dışı Ermeni yönetimi) lehinde propaganda yapabilme olanağı bulmuştur. NATO Genel Sekreterinin Kafkaslar ve Orta Asya Özel Temsilcisi bölgeye yaptığı ziyarette 25 Nisan'da Paşinyan ile görüşmüştür. Paşinyan Ermenistan'ın NATO ile ortaklığa, özellikle barışı koruma misyonlarında, önem verdiğini ve bunu derinleştirmeye ilgi duyduğunu söylemiştir. Özel Temsilci Genel Sekreterin selamlarını iletmış, Ermenistan'ın NATO için önemli bir ortak olduğunu, Ermenistan'ın Kosova'da barış gücü faaliyetini takdirle izlediklerini, NATO'nun Güney Kafkaslarda barış ve istikrar istediğini ve bu süreçte yardıma hazır olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Şangay İşbirliği Örgütünün Genel Sekreteri 24 Mart'ta basına verdiği bir demeçte, örgüt üyelerinin Ermenistan ve Azerbaycan'a şimdiki diyalog ortaklığının bir derece üstü, gözlemci üye statüsü verme konusunu aktif biçimde araştırdıklarını söylemiştir.

36 "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan," U.S. Embassy in Armenia, 14 Mart 2022, <https://am.usembassy.gov/nikol-pashinyan/>.

37 "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan," U.S. Department of State, 5 April 2022, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-3/>.

38 "Armenian FM meets with NATO First Deputy Secretary General, delivers remarks at North Atlantic Council," ArmenPress, 17 Mart 2022, <https://armenpress.am/eng/news/1078187.html>.

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Dışişleri Bakanı 8 Nisan'da Ermeni meslektaşını arayarak ikili ilişkilerinin mükemmel düzeyde olduğunu teyit etmiş ve yapılacak müzakerelerde GKRY'nin Ermeni halkı ile destek ve dayanışmasını yinelemiştir.

Ermenistan'ın Mısır Arap Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerin otuzuncu yılı münasebetiyle çıkardığı özel pulda, Ağrı dağı ve Mısır piramitleri yer almıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerin kuruluşunun otuzuncu yılı münasebetiyle 12 Nisan'da Erivan'da Çin Avrasya Konseyi ilk Ermenistan-Çin forumunu düzenlemiştir.³⁹ Forumun açılış konuşmasını yapan Çin Büyükelçisi, Siyasi ve Stratejik Araştırma için Çin-Avrasya Konseyinin bu yıl ilkini düzenlediği forumdan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Düzenlenen iki panelden ilkinin konusu "Değişen Dünya Düzeninde Ermenistan-Çin İlişkileri", diğerinin ise "Kuşak ve Yol Girişimi Çerçevesinde Çin-Ermenistan İşbirliği" olmuştur. 20 Nisan'da Çin Dışişleri Bakanı Ermeni meslektaşı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır. Taraflar Ermenistan'ın Azerbaycan ile ekonomik ve ulaşım yollarının açılmasının önemine değinmiş ve bunun Çin-Ermenistan ticareti için de yararlı olacağı hususunda mutabık kalmıştır. Çin son dönemde 1,26 milyar dolar tutarındaki ticaret hacmiyle, Ermenistan ile toplam ticaret hacmi geçen yıl 2,5 milyar dolar olan Rusya'dan sonra Ermenistan'ın ikinci büyük ticari ortağı konumuna gelmiştir.

Ermenistan Başbakanı, beraberinde Başbakan yardımcısı, Dışişleri Bakanı, Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Bakanı ve Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreterinin de dahil olduğu bir heyetle iki günlük resmi bir ziyaret için 19 Nisan'da Rusya'ya gitmiş ve Moskova yakınlarındaki konutunda Rusya Devlet Başkanı ile görüşmüştür. Görüşmeler sonunda, ittifak ilişkilerinin güçlendirilmesini ve daha önce varılan mutabakatların uygulanmasını esas alan, metni basında da yayınlanan, 30 maddelik bir ortak bildiri imzalanmıştır. Rusya Devlet Başkanı geçtiğimiz yıllarda iki ülke arasında 200 belge imzalandığını, bunun her alanda yoğun bir ilişkiye işaret ettiğini belirtmiştir. Paşinyan Moskova'ya hareketinden önce AB Konsey Başkanı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır.⁴⁰

Ermenistan Dışişleri Bakanı ABD Dışişleri Bakanının daveti üzerine, ABD-Ermenistan Stratejik Diyalog toplantısına katılmak üzere 2-6 Mayıs

39 "China-Eurasia Council holds First Armenia and China Forum dedicated to 30th anniversary of establishment of diplomatic relations," China Daily, 12 Nisan 2022.
<https://global.chinadaily.com.cn/a/202204/12/WS62552887a310fd2b29e567d8.html>.

40 "Official visit of Prime Minister Nikol Pashinyan to the Russian Federation," *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Nisan 2022,
<https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2022/04/19/Nikol-Pashinyan-visit-to-Russia/+&cd=3&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>.

tarihlerinde ABD'ye bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur. İki bakan 2 Mayıs'ta düzenlenen bir törenle Sivil Stratejik Nükleer İş birliği Muhıtrasını imzalamıştır. Bu anlaşma ile iki ülke nükleer uzmanlarının, sanayilerinin ve araştırmacılarının güçlü ve yakın bağlar kurabilecekleri kaydedilmiştir. Ermeni bakan bu ve imzalanan diğer iki belgenin Ermenistan'ın enerji güvenliğine ve bağımsızlığına ve demokrasinin güçlendirilmesine katkıda bulunacağını söylemiştir. Her iki bakan da iki ülke ilişkilerinin Stratejik Diyalog düzeyine çıkartılmasından duydukları memnuniyeti ifade etmiştir.⁴¹

Başbakan Paşinyan 10-11 Mayıs tarihlerinde Hollanda'ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Görüşmeler sonunda Hollanda Başbakanı ile ortak bir basın toplantısı düzenlenmiştir. Paşinyan bir düşünce kuruluşu olan Clingendael Enstitüsü'nde de bir konuşma yapmıştır.

Ermenistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Kaçaturyan Davos Ekonomi Forumu'na katılmak üzere 21 Mayıs'ta İsviçre'ye gitmiş ve toplantı marjında temaslarda bulunmuştur.

Litvanya Cumhurbaşkanı 20 Mayıs'ta Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Avrupa Konseyi 132. Bakanlar Komitesi toplantısına katılmak üzere 20 Mayıs'ta İtalya'ya gitmiştir.

Karadağ Cumhurbaşkanı 26 Mayıs'ta Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.

4. Türkiye ile ilişkiler

Karabağ savaşından sonra bölgede değişen koşullar Ermenistan bakımından Türkiye'yle ilişkileri de ön plana çıkartmıştır. Sahadaki durumu ve jeopolitik değişimleri daha gerçekçi değerlendiren Paşinyan yönetimi bir süredir açılım sinyalleri vermeye başlamıştır. Türkiye Dışişleri Bakanı 13 Aralık'ta TBMM'de bakanlığının bütçesi görüşmelerinde yaptığı konuşmada Türkiye'nin ve Ermenistan'ın, ilişkilerin normalleştirilmesini görüşmek üzere karşılıklı olarak birer özel temsilci atayacaklarını açıklamış, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme adımlarını Azerbaycan ile eşgüdüm içinde yürüteceğini vurgulamıştır. Bakan Çavuşoğlu ayrıca İstanbul ile Erivan

41 "2022 U.S.-Armenia Strategic Dialogue Joint Statement," *U.S. Department of State*, 3 Mayıs 2022, <https://www.state.gov/2022-u-s-armenia-strategic-dialogue-joint-statement/#:~:text=Blinden%20hosted%20Armenian%20Foreign%20Minister,breadth%20of%20the%20bilateral%20relationship>.

arasında charter uçuşların da başlayacağını da duyurmuştur. Bu uçuş izinleri karşılıklı olarak 10 Ocak'ta verilmiş, ilk uçuşlar karşılıklı olarak 24 Ocak'ta başlamıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü hemen ertesi gün, 14 Aralık'ta bir açıklama yaparak, daha önceden de olduğu gibi, Ermenistan şimdi de hükümet programında da yer aldığı gibi, önkoşulsuz olarak, Türkiye ile ilişkileri normalleştirmeyi hedefleyen sürece hazırdır olduğunu belirtmiştir. Bakanlık sözcüsü devamla, “bu bakış açısıyla, Türkiye Dışişleri Bakanının ilişkilerin normalleştirilmesi için özel temsilci atanması önerisini olumlu olarak değerlendiriyoruz ve Ermeni tarafının da diyalog için bir özel temsilci atacağını teyit ediyoruz” demiştir. Türkiye 11 Ocak 2022 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ile Büyükelçi Serdar Kılıç'ı özel temsilci olarak atamıştır.⁴² Kısa bir süre sonra Ermenistan da Paşinyan'a yakınlığıyla bilinen, 31 yaşındaki Meclis Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ı özel temsilci olarak atamıştır.

İlişkilerin normalleştirilmesi amacıyla karşılıklı özel temsilci atama kararı üçüncü taraflarca da olumlu karşılanmıştır. ABD Dışişleri Bakanı duyduğu memnuniyeti ifade etmiş ve sürece desteğini bildirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, akıllı ve mantıklı bir adım olan özel temsilci atama kararını memnuniyetle karşıladıklarını ifadeyle, “Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin bölgedeki genel durumun iyileşmesine, bölgede ve halklar arasında iyi komşuluk atmosferinin, güven ve güvenirliliğin sağlanmasına katkıda bulunacağını düşünüyoruz. Bu süreci tüm imkanlarla desteklemeye hazırız” demiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığının geçen ay Ermenistan'ın Rusya'dan Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi için aracılık yapma talebinde bulunduğu da bu vesileyle hatırlatılmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Azerbaycan'ın Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini tümüyle desteklediklerini beyan etmiş, Türkiye Dışişleri Bakanının bütün adımların Azerbaycan ile eşgüdüm içinde atılacağı sözüne işaret etmiştir.

Türkiye bakımından Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi esas itibarıyla bölgede barış, istikrar ve iş birliği bağlamında önem taşıdığı cihetle, Ermenistan'ın diğer bir komşusu Azerbaycan ile bir an önce barış anlaşması imzalaması önem ve öncelik taşımaktadır. Türkiye'nin bölgesel yaklaşımı yeni olmayıp, son olarak Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının altılı platform önerisiyle şekillenmiş, 3+3 diye adlandırılan bu grup ilk toplantısını da 10 Aralık'ta yapmıştır. Ermenistan bakımından ise önceliğin Türkiye ile ikili ilişkilerin normalleştirilmesi olduğu, bunu kendi koşullarında

42 “Atama Kararı,” *Resmi Gazete*, 11 Ocak 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/01/20220111-5.pdf>.

sağlayabilmek için de, diasporanın ve diasporanın etkili olduğu üçüncü taraf ülkelerin desteğiyle, toprak talebi ve “soykırım” iddialarıyla Türkiye üzerinde baskı yaratmak çabası ve arayışını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir.

Diaspora'nın radikal kuruluşları ve Ermenistan'daki yandaşları içte ve dışta normalleşme sürecine karşı olumsuz bir tutum almakta ve yıkıcı bir kampanya başlatmakta vakit kaybetmemiştir. Başbakan Paşinyan'a bağlı Diaspora Yüksek Komiseri 23 Aralıkta bir açıklama yaparak, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini ulusun çıkarları pahasına geliştirmeyeceğinden emin olduğunu söylemiştir. Yüksek Komiser, “her ne kadar komşularla normal ilişkiler Ermenistan'ın güvenliği gereği için ise de bu ilişkiler ülkenin onuru, geleceği ve ulusun kimliği pahasına olmamalıdır. Ben şu ana kadar Ermenistan'ın Türkiye ile ulusal konularımız ve ulusumuzun tarihi pahasına bir süreç içinde olduğunun işaretini görmedim. Eğer Türkiye ilişkilerin normalleşmesi için kabul etmesi gereken belirli olayları ve gerçekleri görmezden gelirse, ben dışarıdaki Ermenileri Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi sürecini desteklemeye ikna edemeyeceğim” ihtarında bulunmuştur. ABD asıllı Yüksek Komiser daha da ileri giderek, “Ermenistan'daki Türk beşinci kolu çok faaldir. Ermenistan diasporası ile ilişkiler de dahil olmak üzere, hayatın bütün alanlarını zehirlemektedir” demiştir.

Merkezi yapılanması ve mali kaynağı ABD'de olan EDF Bürosu 27 Aralık tarihli bildirisinde, normalleşme sürecine şiddetle karşı çıkmakta, eğer Ermenistan yöneticileri bu yolda devam ederse, bir pan-Ermeni isyanına hazırlıklı olmak gerektiği tehdidinde bulunmaktadır. Diğer bir EDF kanadı, EDF Batı ABD Merkez Komitesi de 7 Ocak'ta yayınladığı bildiride, normalleşme sürecinin Ermenistan ulusal güvenliği için tehditlerle dolu olduğunu iddia etmekte ve 2009 yılında olduğu gibi bu süreci de sonuçsuz bırakmaya çalışacakları belirtilmektedir.

Amerika Ermeni Ulusal Komitesi de (ANCA)ABD Başkanına ve Kongreye gönderdiği 11 Ocak tarihli açık mektupta, Azerbaycan'ın ve onu destekleyen Türkiye'nin niyetlerinin açık olduğunu: ilk Hıristiyan ulusun soykırımıyla yok edilmesi nihai hedefleri doğrultusunda Ermenistan'a ve Artsakh'a (Karabağ'daki yasa dışı Ermeni yönetimi) saldırılarına devam etmek olduğunu, Başkan'dan ve Kongreden Azerbaycan ve Türkiye'den devam eden saldırganlık ve savaş suçları için hesap sorulmasını, ABD –Ermenistan stratejik işbirliğinin güçlendirilmesini, ABD hükümetinin “Ermeni soykırımını” kalıcı olarak yerleştirmesini istemiştir. Kongredeki Ermeni dostları grubu da bu yönde harekete geçmekte gecikmemiştir. ANCA pervasızlığını ABD'nin 3 yıldır Erivan'da görev yapan büyükelçisine bir karne düzenlemeye, 16 konuda not vermeye ve sınıfta kaldı, bir an önce değiştirilmelidir hükmü vermeye kadar

götürebilmiştir.

Ermenistan Hükümetinin 20 Ekim 2020 tarihinde aldığı, daha sonra 31 Aralık 2021 tarihine kadar uzatılan Türk mallarını ithal yasağı 30 Aralık tarihli bir kararla sona erdirilmiştir. Ermenistan'ın Türkiye'den ithalatı esas itibarıyla tüketim malları ve giyecek ağırlıklıdır ve yasaktan önce, 2020 yılında yaklaşık 872 milyon dolar (Ermenistan'ın toplam ithalatının %5'i) olmuştur. Uygulanan yasağın Türk ekonomisine etkisi görülmemiş, mağdur olan tüketici halk olmuştur.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu 27 Aralık'ta yaptığı açıklamada, özel temsilcilerin ilk toplantılarını muhtemelen Moskova'da yapacaklarını, Ermeni tarafının böyle bir arzu ifade ettiğini, Türk tarafının toplantıdan önce iki temsilcinin doğrudan temasta bulunmasını istediğini, temsilcilerin doğrudan diyalog için atandıklarını ve kendilerinden normalleşme için bir yol haritası hazırlamalarının beklendiğini söylemiştir.

İki ülke Özel Temsilcisi ilk toplantılarını 14 Ocak'ta Moskova'da yapmıştır. Toplantı sonrası iki ülke Dışişleri Bakanlıkları benzer birer açıklama yapmıştır. Dışişleri Bakanlığının açıklaması aşağıdadır:

“Türkiye ile Ermenistan arasındaki normalleşme süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamento Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova'da bir araya gelmiştir.

Özel Temsilciler, olumlu ve yapıcı bir atmosferde gerçekleşen bu ilk görüşmelerinde, Türkiye ve Ermenistan arasında diyalog yoluyla yürütülecek normalleşme sürecine yönelik olarak ön görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Taraflar, müzakereleri tam normalleşme hedefiyle ön şart olmaksızın sürdürme hususunda mutabık kalmışlardır.

Özel Temsilciler arasındaki ikinci görüşmenin yeri ve tarihi diplomatik kanallardan bilahare belirlenecektir.”⁴³

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün toplantıya ilişkin basın sorularına verdiği yanıtlar aşağıdadır:

- *Ermenistan-Türkiye diyalogunda Ermenistan'ın ulaşılmaya çalıştığı başlıca hedefler nedir?*

43 “No: 18, 14 Ocak 2022, Türkiye ile Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 14 Ocak 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-18_-turkiye-ile-ermenistan-normallesme-sureci-gorusmeleri-hk.tr.mfa.

“Ermenistan’ın bu diyalogdan beklentileri 1990’lı yıllardan beri değişmemiştir. Süreç sonunda iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını, Türkiye’nin 1990 başlarında tek taraflı olarak kapattığı sınırın açılmasını bekliyoruz”,

- *Türkiye ile bir diyalog başlatmayı kabul etmekle, Ermenistan’ın ilişkilerin normalleştirilmesi için Türkiye’nin her zaman ileri sürdüğü önkoşulları kabul ettiği iddia ediliyor. Buna yorumunuz nedir?*

“Ermenistan devamlı olarak Türkiye ile ilişkileri normalleştirmeye önkoşulsuz olarak hazır olduğunu ifade etmiştir. Ermenistan’ın bu yaklaşımının değişmediğini kaydetmek isterim. Bu tutum Ermenistan hükümetinin 2021-2026 programında da yer almaktadır”,

- *Özel Temsilcilerin ilk toplantısı 14 Ocak’ta Moskova’da yapılacaktır. Toplantının katılımı nasıldır? Ermenistan’ın bu toplantıdan beklentileri nedir?*

“Ermenistan ve Türkiye’nin Özel Temsilcilerinin Moskova’daki toplantısına Rusya ev sahipliği yapacaktır. Bu bir tanışma toplantısıdır. Bir toplantıdan hemen somut sonuçlar beklenemez, ancak bir sürecin başlaması anlamına gelecektir”⁴⁴.

Rusya Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısının görüşmelere aracılık ettiği belirtilmiş ve “İki taraf, açıklık ruhu içinde ve kararlılıkla, adım adım basit konulardan karmaşık sorunlara hareket ederek pratik sonuçlar elde etmek üzere, yapıcı ve siyasetten arınmış bir diyalog sürdürmeye hazır olduklarını göstermiştir. Her iki ülke halkının ve bölgenin istikrarına ve ekonomik refahına yararlı olacak mutabakat noktalarını araştırmak üzere hareket edilmesi üzerinde mutabık kalınmıştır” denmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanı da bir basın konferansında, iki tarafın Moskova’da ilk toplantılarını yapmalarından memnuniyet duyduğunu söylemiş ve “Bizim rolümüz doğrudan bir diyalog başlatılmasına yardımcı olmaktır. Ümit ederim başarılı olur” demiştir. ABD ve Avrupa Birliği de görüşmelerin başlamasını memnuniyetle karşıladıklarını duyurmuştur.

Ermeni özel temsilci 17 Ocak’ta basına verdiği bir mülakatta, “İlk toplantıda temel konuları görüşmedik. Sürece ilişkin genel yaklaşımları ele aldık.

44 “Mirzoyan, Çavuşoğlu Meet, Agree to Advance Normalization of Ties,” Asbarez, 14 Mart 2022, <https://asbarez.com/mirzoyan-cavusoglu-meet-agree-to-advance-normalization-of-ties/>.

Türkiye'nin nasıl bir yaklaşım içinde olacağını söylemek için daha çok erken. Bölgede barışı sağlamaya çalışmalıyız ve bu tutumumuzda samimiyiz. Türkiye'nin de benzer bir tutum içinde olmasını bekliyoruz zira Ermenistan ile ilişki kurmadan Türkiye'nin bölgede bir siyaset sürdürmesi açıkça mümkün değildir" demiştir.

Parlamentoda görüşmeler hakkında bilgi veren Ermenistan Dışişleri Bakanı bir soruya cevaben, "Emeni soykırımı' konusunda hükümetin tutumu siyah-beyazdır. Şimdiye kadar hiçbir hükümet 'Ermeni soykırımının' tarihi bir gerçek olduğunu sorgulamaya kalkışmamıştır ve ümit ederim gelecekte de kalkışmaz" beyanında bulunmuştur.

Türk ve Ermeni özel temsilcilerinin ikinci toplantılarını 24 Şubat'ta Viyana'da yapacakları iki ülke tarafından eş zamanlı ve benzer metinlerle duyurulmuştur. Türkiye Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama metni aşağıdadır:

"Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme süreci kapsamında, iki ülkenin Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Meclis Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan arasındaki müteakip görüşme, 24 Şubat tarihinde Viyana'da gerçekleştirilecektir."⁴⁵

Yapılan toplantı sonrası da iki ülke Dışişleri Bakanlıklarınca benzer metinli açıklama yapılmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

"Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan bugün (24 Şubat) Viyana'da biraraya gelmişlerdir.

Özel Temsilciler, görüşmelerin nihai amacının Moskova'da yapılan ilk toplantıda ifade edildiği üzere, Türkiye ve Ermenistan arasında tam normalleşmeyi sağlamak olduğunu teyid etmişlerdir. Bu çerçevede, atılabilecek olası somut adımlara ilişkin görüş alışverişinde bulunmuşlar ve süreci önkoşullar olmaksızın sürdürme konusundaki uzlaşılarını yinelemişlerdir.⁴⁶"

Ermenistan Dışişleri Bakanı 2 Mart'ta Parlamentoda Viyana görüşmeleri hakkında şunları söylemiştir: " İki ülke özel temsilcilerinin ikinci görüşmesini

45 "No: 44, 3 Şubat 2022, Türkiye – Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin İkinci Toplantısı Hk.," *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 3 Şubat 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_44_-turkiye-%E2%80%93-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-ikinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

46 "No: 63, 24 Şubat 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk." *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

olumlu değerlendiriyorum. Bu kez daha somut konuları ele aldılar. Bununla beraber, zannederim hepimiz anlıyoruz ki, ikinci toplantıdan dahi somut sonuçlar çıkmasını beklemek zordur. Bu on yılların ve yüz yılların birikimi konulara çözüm bulması gereken bir süreçtir”.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Ermeni meslektaşını ve Özel Temsilçi Rubiyan'ı 11-13 Mart tarihlerinde Antalya'da yapılacak Diplomasi Forumuna katılmaya davet etmiştir. Ermeni Bakan bir süre kararsızlıktan ve tereddüitten sonra katılacağını teyit etmiştir. Türk Dışişlerinden bu konuda yapılan duyuru aşağıdadır:

“Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün, Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın 11-13 Mart 2022 tarihlerinde gerçekleştirilecek Antalya Diplomasi Forumuna katılacağına ilişkin açıklaması memnuniyetle karşılanmıştır. Bu tür karşılıklı adımlar, iki ülke arasında diyalogun artırılmasına ve tam normalleşme hedefi doğrultusunda güven artırıcı önlemlerin istişare edilmesine katkı sağlayacaktır.⁴⁷”

Özel Temsilci için ise yanıt verilmemiştir.

Antalya Diplomasi Forumu vesilesiyle Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları 12 Mart'ta yaklaşık 30 dakika süren ikili bir görüşme yapmıştır. İki ülke Dışişleri Bakanları bu şekilde 2009 yılından bu yana ilk defa ikili olarak bir araya gelmiş olmaktadır. Bakan Çavuşoğlu toplantıdan sonra, verimli ve yapıcı bir görüşme olduğunu, barış ve istikrar için gayret sarf ettiklerini söylemiştir. Ermeni Bakan Mirzoyan da benzer değerlendirmede bulunmuş, “önkoşul olmaksızın ilişkilerin normalleşmesi sürecine devam ediyoruz, gayret sarf ediyoruz” demiştir.

İkili görüşme hakkında iki ülke Dışişleri Bakanlıklarınca benzer içerikte açıklama yapılmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Sayın Bakanımız görüşmede Ermenistan Dışişleri Bakanına davetini kabul ettiği için teşekkür etmiştir.

İki Bakan, Türkiye ve Ermenistan arasında tam normalleşme ve iyi komşuluk ilişkilerinin tesisini amaçlayan sürecin, önkoşul olmaksızın

47 “SC-4, 8 Mart 2022, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç'in Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın Antalya Diplomasi Forumuna Katılımı Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 8 Mart 2022, https://www.mfa.gov.tr/sc_-4_-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-in-antalya-diplomasi-forumuna-katilimi-hk-sc.tr.mfa.

devamına ilişkin yaklaşımlarını tekrarlamışlar, ayrıca bölgemizin tamamında normalleşmeye ihtiyaç olduğu konusunda anlayış birliğine varmışlardır.

Bakanlar ayrıca, bu amaç doğrultusunda, iki ülkenin Özel Temsilcilerinin çalışmalarına destek beyan etmişlerdir.⁴⁸

Ermeni Bakan Antalya Diplomasi Forumu marjında, Rusya Dışişleri Bakanı, AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi de dahil olmak üzere bazı katılımcılarla da görüşme yapmıştır.

Ermeni Bakanın Anadolu Ajansına verdiği mülakatın Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca Ermeni basınına verilen metni aşağıdadır:

“Soru: Antalya Diplomasi Forumuna katılımınız hakkında ne söylemek istersiniz?

Yanıt: Geçtiğimiz aylarda Ermenistan arasındaki önemli gelişmeleri hatırlatmakla başlamak istiyorum. İki ülkenin liderleri, Başbakan Paşinyan ve Cumhurbaşkanı Erdoğan iki ülke arasında görüşmelerin başlamasına hazır olduklarını ifade eden beyanlarda bulundular. Daha sonra iki ülke Ermenistan ve Türkiye arasında diyalog için özel temsilci atadılar. Özel temsilciler Moskova’da ve Viyana’da iki kez görüştüler ve ilişkilerin tam normalleşmesi amacıyla önkoşul olmadan müzakerelere devam etmek hususunda mutabık kaldılar. Ben Antalya Diplomatik Forumuna katılmak üzere Antalya’ya, Ermenistan Cumhuriyeti Hükümetinin Türkiye ile ilişkilerin tam normalleşmesini sağlamak ve bölgede barışçı ve sürdürülebilir bir kalkınma dönemi açmak konusundaki siyasi iradesini bir kez daha tekrarlamak için geldim.

Soru: Türkiye işe Ermenistan arasında devam eden normalleşme sürecini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Yanıt: Genel olarak olumlu buluyoruz. Ermenistan Türkiye ile diplomatik ilişki kurmaya ve Türkiye ile sınırları açmaya hazırdır. Türk meslektaşımın da sürecin bu sonuca götürmesi hususunda onlarda da bir siyasi irade bulunduğunu duymaktan memnun oldum. Dünyada hızla gelişen durum muvacehesinde, somut adımlar atmakta tereddüt etmememiz gerektiğine inanıyorum.

48 “No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diplomasi Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’la Yaptığı İkili Görüşme Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 12 Mart 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-83_-sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjinda-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa.

Soru: Normalleşme sürecinin Ermenistan ve Türk halkı için ne gibi yararları olacaktır?

Yanıt: İnsanlar şimdiden Erivan ve İstanbul arasında doğrudan uçuşların başlamasından yararlanmaktadır. Sınırların açılması iki ülke arasındaki iletişim, ticari ve ekonomik ilişkilere, halktan halka temaslara ve bölgedeki genel istikrara olumlu etkide bulunacaktır.

Soru: Türkiye ve Ermenistan arasında karşılıklı resmi ziyaretler olacak mı? Siz Türk yetkilileri Ermenistan'ı ziyarete davet ettiniz mi veya Türkiye'yi ziyaret için bir davet aldınız mı?

Yanıt: Şunu belirteyim. Bu Ermenistan'ın bir üst düzey yetkilisinin on yılda Türkiye'yi ilk ziyaretidir. Eğer normalleşme süreci pürüzsüz gider ve olumlu sonuçlar elde edersek, tabiatıyla karşılıklı ziyaretler yapılabilir.

Soru: Ermenistan halkının normalleşme sürecine bakışı hakkında ne söyleyebilirsiniz?

Yanıt: Genel olarak Ermenistan halkı Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesini istemektedir. Bu kamuoyu yoklamalarında da görülmektedir. Elbette hem Ermeni hem Türk toplumunda bu sürece, diyelim, kuşkuyla yaklaşan bazı gruplar bulunmaktadır. Her iki tarafın yetkilileri bu sorunu gidermek için siyasi liderlik göstermelidir. Bakan Çavuşoğlu ile görüşmemde bazı hassas konularda görüş alışverişinde bulduk ve ümit ederim bunlar dikkate alınır”.

Başbakan Paşinyan 13 Nisan'da parlamentoda, yaptığı bir konuşmada, komşu Türkiye ile normalleşme görüşmeleri ihmal edilmemeli, devam edilmeli, taraflar görüşmelerin devamı için ellerinden geleni yapmalıdır demiştir. Ermeni tarafının görüşmelerdeki muhtemel risklerin farkında olduğunu ancak müzakerelerin devam etmesi ve diyalogun tesis edilmesi gerektiğine inandığını, çabuk sonuç alınamayabileceğini, kendilerinin bunu uluslararası ortaklarına da söylediğini, bu ortakların ikili ilişkilerin normalleştirilmesini kuvvetle desteklediklerini kaydetmiştir.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun Ermenistan'ın görüşmelerin karşılıklı başkentlerde yapılmasına razı olmadığından şikâyet ettiği, üçüncü toplantının da Viyana'da yapılacağını tarih vermeden duyurduğu 14 Nisan'da Ermeni basınında yer almıştır. Bakanın Ermenistan'ı “daha cesur” olmaya davet ettiği ve görüşmelerin üçüncü ülkelerde yapılması ısrarından vaz geçmesini istediği

belirtilmiştir. Ayrıca Bakanın “Bir taraftan ilişkiler normalleştirilmeli ve sınır açılmalı diyorsunuz, diğer taraftan Türkiye’de veya Erivan’da görüşmeye cesaret edemiyorsunuz. Eğer daha karşılıklı ülkelerimizde görüşme konusunda dahi anlaşılamıyorsanız, diğer konularda nasıl ilerleme sağlayabileceksiniz” ifadelerine de yer verilmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 15 Nisan’da basına verdiği bir mülakatta Türkiye Dışişleri Bakanının ifadelerini aşağıdaki şekilde yanıtlamıştır:

Soru: Özel Temsilcilerin gelecek toplantısı ne zaman ve nerede olacaktır?

Yanıt: Gelecek toplantının Viyana’da yapılabileceği konusunda taraflarda bir ön anlayış vardır. Toplantının yeri ve zamanı kesinleştiğinde kamuoyu bilgilendirilecektir.

Soru: Türkiye Dışişleri Bakanı bir mülakatta, toplantıların Ermenistan’da veya Türkiye’de yapılmasını istediklerini söylemiştir. Bu konuda Ermenistan’ın tutumu nedir?

Yanıt: Geçmişte yapılan normalleşme görüşmeleri teşebbüslerinde hem müzakereciler hatta cumhurbaşkanları düzeyinde hem Ermenistan’da hem Türkiye’de toplantılar yapıldı ancak bildiğiniz gibi sonuç alınamadı. Önemli olan normalleşmeye ulaşmak için siyasi irade, açık içerikli adımlar atmaya hazır olmadır. Eğer niyet varsa, görüşmelerin yapıldığı yer teknik bir konu olur. Bundan da öteye, özel temsilcilerin görüşmelerini Ermenistan’da ve Türkiye’de yapmaları önerisi Türkiye’nin bu sürecin tamamen ikili nitelikte olduğu anlayışını göstermektedir. Bu durumda, Türkiye’nin temsilcilerinin süreci Azerbaycan ile eşgüdüm içinde yürüttükleri yolunda neredeyse haftada bir yaptıkları beyanların duyulmaması mantıklı olur.

Soru: Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesinden bahsederken Bakan Çavuşoğlu “cesur” adımlara ihtiyaçtan bahsetti. Bu konudaki yorumunuz nedir?

Yanıt: Ermenistan tarafı cesaretle adımlar atma ihtiyacı ile bütünüyle mutabıktır. Biz birçok kez ileriye gitme konusunda hazır olduğumuzu gösterdik, Dışişleri Bakanımızın Antalya Diploması Forumuna katılması ve ekonomik ambargonun kaldırılması gibi. Ermenistan ile Türkiye arasında uçak seferlerinin başlaması da önemli ikili bir adımdı. Biz ileriye gitmenin tek yolunun devamlı, açık adımlar atmak olduğuna

inaniyoruz. Örneğin biz Türk tarafına ilk aşama olarak diplomatik pasaport hamillerine sınırı açmak teklifinde bulunduk. Oysa Türk tarafı erteliyor. Biz bunun küçük ama etkili, daha da önemlisi mantıklı bir adım olacağına inanıyoruz. Bu konuda sonuç almanın mümkün olacağını ümit ediyoruz.

Nisan ayının Ermeniler bakımından özelliği Türkiye ve Türkler karşıtı söylem ve iddialarının uluslararası gündeme taşınma geleneğidir. Bu yıl da konuyu Türkiye aleyhine siyasi bir araç olarak kullanan çevrelerden, artık kanıksatan beyanlar gelmiştir. Bu yıl da Ermeni lobisinin güçlü olduğu ve Türkiye karşıtı diğer lobilerle ittifak sağladığı ABD ön plana çıkmış ve Başkan geçen yılki beyanını biraz daha ileriye taşımıştır. Tahmin edilebileceği gibi, Yunanistan ve GKRY Ermenistan ile üçlü ittifakın üyeleri olarak kendilerinden bekleneni yerine getirmiştir. Koroya Kanada da katılmıştır. Diasporanın militan cephesi de taşkınlıklarıyla şaşırtmamıştır. Etkili diaspora kuruluşu ANCA nihayet gerçeği görmeye başlamış, ABD Başkanının beyanının lafzının iyi olduğunu ama içinin boş olduğunu ifade eden yorumlar yapmıştır. Ermenistan yönetimi daha dikkatli bir tutum sergilemiş, Başbakan Paşinyan Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesinin önemini vurgulamıştır. Rusya'da ise, St. Petersburg'da bu münasebetle düzenlenen bir sergiye son anda izin verilmemiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığının konuya ilişkin yaptığı açıklama aşağıdadır:

“1915 olayları konusunda tarihi olgularla ve uluslararası hukukla bağdaşmayan açıklamaların geçerliliği bulunmamaktadır. Buna ABD Başkanı Biden'in 2021 yılında yaptığı hatanın tekrarı niteliğindeki bugünkü talihsiz beyanı da dahildir. Siyasi saiklerle tarihi gerçekleri çarpıtan, bu tür açıklamaları ve kararları reddediyor, bu yanlışta ısrar edenleri kınıyoruz.

Tarihten husumet çıkarmaktan başka amaca hizmet etmeyen tek taraflı ve seçici yaklaşımlar ahlaken sorunlu, siyaseten art niyetlidir. İnsani ve vicdani duruş, etnik ve dini ayırım gözetmeksizin o dönemde yaşanan tüm acıların anılmasını gerektirir. Türkiye, Ermeniler dahil tüm Osmanlı nüfusunun yaşadığı acıları saygıyla anmaktadır. Bu acıları siyasete malzeme yapma girişimlerini reddediyoruz.

Türkiye, 1915 olayları gibi tarihin tartışmalı dönemlerinin önyargısız biçimde, bilimsel ve hukuki esaslar çerçevesinde araştırılması ve adil bir hafızaya ulaşılması gerektiği görüşündedir. Bu anlayışla Türkiye, Ortak Tarih Komisyonu kurulmasını önermiş, arşivlerini açmıştır.

Türkiye, bölgesinde ve dünyada barış ve istikrarın hâkim olması, işbirliği ruhunun öne çıkması için çaba göstermektedir. Ermenistan'la başlatılan normalleşme girişimi bu anlayışın bir başka tezahürüdür.”⁴⁹

Bu münasebetle Türkiye Cumhurbaşkanı da İstanbul Ermeni Patriğine aşağıdaki mesajı göndermiştir:

“Birinci Dünya Savaşı'nın dayattığı zorlu koşullarda hayatını kaybeden Osmanlı Ermenilerini anmak üzere bugün İstanbul Ermeni Patrikhanesinin çatısı altında toplanmış bulunuyorsunuz.

Vefat eden Osmanlı Ermenilerini bir kez daha saygıyla yâd ediyor, hayatta olan yakınlarına samimi taziyelerimi iletiyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu şartlarında ebediyete irtihal eden tüm Osmanlı vatandaşlarına Cenâb-ı Hak'tan rahmet diliyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı'na tekabül eden son yılları milyonlarca Osmanlı evladı için çok acılı bir dönem olmuştur.

Bu ortak acıları, dini, etnik, kültürel hiçbir ayırım gözetmeden anlamak ve paylaşmak bir insanlık vazifesidir.

Yüzyıllarca sevinç ve tasada ortak olan bizlerin, geçmişin yaralarını birlikte sarması ve insani bağlarını daha da kuvvetlendirmesi önemlidir.

Bu anlayışla acıları büyütmek yerine bin yıla varan köklü birlikteliğimizden ilham alarak geleceği beraber inşa etmemiz gerektiğine inanıyorum.

Nitekim komşumuz Ermenistan'la bu amaçla olumlu bir süreci başlatmış bulunmaktayız.

Normalleşme sürecinin, iki komşu ülke arasında yakın iş birliğinden yana olan Ermeni kökenli vatandaşlarımızca da samimiyetle desteklediğini biliyor ve bunu çok önemsiyorum.

Çok uzun yıllar sonra bölgemizde kalıcı barış ve istikrar adına ortaya çıkan bu tarihi fırsatın değerlendirilmesine sizlerin de güçlü katkı vermesini bekliyorum.

49 “No: 141, 24 Nisan 2022, 24 Nisan 2022 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-141_-24-nisan-2022-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukümet-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.

Bu topraklardaki asırlara sâri birlikteliğimiz boyunca kültürel ve beşerî hayatımızda silinmez izler bırakan Ermeni vatandaşlarımızın, huzur, güven ve emniyet içinde hayatlarını idame ettirmeleri için her türlü gayreti göstereceğimizden emin olmanızı istiyorum.

Bu duygu ve düşüncelerle, Birinci Dünya Savaşı'nda yitirdiğimiz Osmanlı Ermenilerini tekrar saygıyla anıyor; anma merasimine iştirak eden tüm vatandaşlarıma selam ve hürmetlerimi iletiyorum.”⁵⁰

Dışişleri Bakanlığı 28 Nisan'da Türkiye Ermenistan normalleşme süreci üçüncü toplantısı hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Meclis Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan arasındaki üçüncü görüşme, 3 Mayıs 2022 tarihinde Viyana'da gerçekleştirilecektir.”⁵¹

Dışişleri Bakanlığınca toplantı sonrası da aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

“Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan üçüncü görüşmelerini bugün (3 Mayıs) Viyana'da gerçekleştirmişlerdir.

Özel Temsilciler, iki ülke arasında bu süreç yoluyla tam normalleşmenin sağlanmasına yönelik daha önce ilan edilen hedefi teyit etmişlerdir. Bu kapsamda, somut görüşleri hakkında samimi ve yapıcı görüş alışverişinde bulunmuşlar ve bu yönde somut ilerleme için atılabilecek olası adımları ele almışlardır.

Özel Temsilciler, süreci önkoşulsuz olarak sürdürmeye yönelik uzlaşılarını tekrarlamışlardır.”⁵²

50 “Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan'a gönderdikleri mesaj,” *T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 24 Nisan 2022, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/136602/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

51 “No: 145, 28 Nisan 2022, Türkiye – Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Üçüncü Toplantısı Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 28 Nisan 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-145_-turkiye-%E2%80%93-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-ucuncu-toplantisi-hk.tr.mfa.

52 “No: 147, 3 Mayıs 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 3 Mayıs 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-147_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-gorushmeleri-hk.tr.mfa.

Ermenistan Dışışleri Bakanlığınca da aynı içerikli açıklamalar yapılmıştır.

Üçlü Brüksel zirvesinden sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı 23 Mayıs'ta Türkiye Cumhurbaşkanı'nı arayarak görüşmeler ve varılan mutabakatlar hakkında bilgi vermiştir. Bu kapsam da, Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafların Zangezur koridorunun açılması, burada hem demiryolu hem otoyol inşası konusunda mutabık kaldıklarını bildirmiştir.

KAYNAKÇA

- “Armenia Gets New Minister of Emergency Situations.” *Hetq*, 12 Nisan 2022. <https://hetq.am/en/article/143324>.
- “There are already candidates for Diaspora Affairs Commissioners in foreign countries – Sinanyan.” *ArmenPress*, 23 Aralık 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1071567.html>.
- “Karekin II Speaks Out Against Abuse of Power in Armenia.” *Asbarez*, 7 Ocak 2022. <https://asbarez.com/karekin-ii-speaks-out-against-abuse-of-power-in-armenia/>.
- “Armenian Army Chief, Ex-Defense Minister Go On Trial Over ‘Faulty’ Weapons.” *RFL/RL*, 19 Ocak 2022. <https://www.rferl.org/a/armenia-military-weapons-fraud/31662118.html>.
- “Defense Minister Explains Sackings Of Top Generals.” *RFL/RL*, 2 Mart 2022. <https://www.azatutyun.am/a/31732471.html>.
- “President Armen Sarkissian resigns amid investigation into secret citizenship,” *Armenian Weekly*, 26 January 2022, <https://armenianweekly.com/2022/01/26/president-armen-sarkissian-resigns-amid-investigation-into-secret-citizenship/>.
- “Armenian Lawmakers Elect Former Minister Khachatrian As President.” *RFL/RL*, 3 Mart 2022. <https://www.rferl.org/a/armenia-khachatrian-elected-president/31734110.html>.
- “Khachatrian Sworn In As New President Of Armenia.” *RFL/RL*, 13 Mart 2022. <https://www.rferl.org/a/armenia-new-president-khachatrian/31750756.html>.
- “IRI polls in Armenia: “Turkey and Azerbaijan are a threat to Armenia’s security”.” *JAM News*, 4 Şubat 2022. <https://jam-news.net/iri-polls-in-armenia-turkey-and-azerbaijan-are-a-threat-to-armenias-security/>.
- “Armenia opposition vows to unseat PM over Karabakh.” *Arab News*, 3 May 2022. <https://www.arabnews.com/node/2074556/world>.
- “Armenia, Government of — Moody’s changes Armenia’s outlook to negative from stable; affirms Ba3 rating,” *Moody’s*, 24 Mart 2022. https://www.moody.com/research/Moodys-changes-Armenias-outlook-to-negative-from-stable-affirms-Ba3—PR_463997?cy=can&lang=en

“Republic of Armenia: Technical Assistance Report-Government Finance Statistics.” *IMF*, 1 Nisan 2022.

<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/04/01/Republic-of-Armenia-Technical-Assistance-Report-Government-Finance-Statistics-515966>.

“No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya’da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 9 Aralık 2021. https://www.mfa.gov.tr/no_409_guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-platformunun-ilk-toplantisi-hk.tr.mfa.

“No: 413, 10 Aralık 2021, 3+3 Bölgesel İstişareleri Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 10 Aralık 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_413_3-3-bolgesel-istisareleri-hk.tr.mfa.

“Azerbaijan’s Five-point Proposal Fails to Address Possible Agenda of Comprehensive Peace: FM Mirzoyan.” *Massispost*, 21 Mart 2022. <https://massispost.com/2022/03/azerbajjans-five-point-proposal-fails-to-address-possible-agenda-of-comprehensive-peace-fm-mirzoyan/>.

“Armenia and Azerbaijan make diplomatic progress in Brussels.” *Eurasianet*, 7 Nisan 2022. <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-make-diplomatic-progress-in-brussels>.

“No: 122, 8 Nisan 2022, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın 6 Nisan 2022 Tarihinde AB Konseyi Başkanı Charles Michel’in Evsahipliğinde Brüksel’de Gerçekleştirdikleri Görüşme Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 8 Nisan 2022. https://www.mfa.gov.tr/no_122_azerbaycan-cumhurbaskani-ermenistan-basbakani-ab-konseyi-baskani-gorusmesi-hk.tr.mfa.

“Pashinyan ready to recognize Azerbaijan’s territorial integrity.” *Armenian Weekly*, 13 Nisan 2022. <https://armenianweekly.com/2022/04/13/pashinyan-ready-to-recognize-azerbajjans-territorial-integrity/>.

“Yerevan police detain ASALA fighter Hampig Sassounian.” *Panorama*, 5 Mayıs 2022. <https://www.panorama.am/en/news/2022/05/05/police-Hampig-Sassounian/2677262>.

- “Russian FM discusses Karabakh with Armenian counterpart.” *Anadolu Ajansı*, 15 April 2022, <https://www.aa.com.tr/en/politics/russian-fm-discusses-karabakh-with-armenian-counterpart/2564634>.
- “Working visit of the President Armen Sarkissian to the State of Qatar,” *The President of the Republic of Armenia*, 8 Aralık 2021. <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2021/12/08/President-Armen-Sarkissians-working-visit-to-the-State-of-Qatar/>.
- “Armenia is committed to contributing to the global mission of strengthening democracy – PM Pashinyan delivers remarks at ‘Summit for Democracy’.” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Aralık 2022, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2021/12/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.
- “Fransa Cumhurbaşkanı adayı Zemmour seçim kampanyası için Ermenistan’a gitti!,” *Artı 33*, <https://www.arti33.com/fransa-cumhurbaskani-adayi-zemmour-secim-kampanyasi-icin-ermenistana-gitti/>.
- “Armenia’s National Security Council Secretary meets with U.S. National Security Adviser in Washington D.C.” *Armenpress*, 16 Aralık 2022. <https://armenpress.am/eng/news/1070890.html>.
- “Ermenistan ve Gürcistan başbakanları Tiflis’te görüştü.” *ArmenPress*, 20 Aralık 2021. <https://armenpress.am/tur/news/1071207.html>.
- “Armenian troops to pull out of Kazakhstan after CSTO intervention in anti-government protests.” *Armenian Weekly*, 12 Ocak 2022. <https://armenianweekly.com/2022/01/12/armenian-troops-to-pull-out-of-kazakhstan-after-csto-intervention-in-anti-government-protests/>.
- “Armenian Parliament President meets US House Speaker.” *ArmenPress*, 20 Ocak 2022. <https://armenpress.am/eng/news/1073452/>.
- “USA donates \$ 665,000 worth of medical equipment to Armenia for a mobile hospital.” *ArmenPress*, <https://armenpress.am/eng/news/1073556.html>.
- “Armenian music from pavilion of Saudi Arabia Kingdom of Dubai Expo 2020.” *First Channel News*, 21 Ocak 2022. <https://www.1lurer.am/en/2022/01/21/Armenian-music-from-pavilion-of-Saudi-Arabia-Kingdom-of-%E2%80%9CDubai-Expo-2020%E2%80%9D/647605>.

- “Luxembourg, Armenian Foreign Ministers Celebrate 30 Years of Diplomatic Relations,” *Chronicle.lu*, 27 Ocak 2022, <https://chronicle.lu/category/at-home/39320-luxembourg-armenian-foreign-ministers-celebrate-30-years-of-diplomatic-relations>.
- “Austria will continue to be committed to Armenia, minister says.” *Panorama*, 2 Şubat 2022. <https://www.panorama.am/en/news/2022/02/02/Austria-Armenia/2635310>.
- “FM terms safeguarding Caucasus as Iran’s priority.” *Government of The Islamic Republic of Iran*, 20 Şubat 2022, <https://irangov.ir/detail/380481>.
- “PM Pashinyan takes part in a narrow-format sitting of the Eurasian Intergovernmental Council,” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Şubat 2022. <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2022/02/24/Nikol-Pashinyan-Eurasian-Intergovernmental-Council/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>.
- “Rusya’nın Avrupa Konseyi üyeliği askıya alındı.” *Aydınlık*, 25 Şubat 2022. <https://www.aydinlik.com.tr/haber/avrupa-konseyinden-rusya-karari-turkiye-ve-azerbaycan-ne-oy-verdi-302973>.
- “Pashinyan in France on Working Visit.” *Hetq*, 9 Mar 2022. <https://hetq.am/en/article/142001>.
- “Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan.” *U.S. Embassy in Armenia*, 14 Mart 2022. <https://am.usembassy.gov/nikol-pashinyan/>.
- “Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan.” *U.S. Department of State*, 5 April 2022. <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-3/>.
- “Armenian FM meets with NATO First Deputy Secretary General, delivers remarks at North Atlantic Council.” *ArmenPress*, 17 Mart 2022. <https://armenpress.am/eng/news/1078187.html>.
- “China-Eurasia Council holds First Armenia and China Forum dedicated to 30th anniversary of establishment of diplomatic relations.” *China Daily*, 12 Nisan 2022. <https://global.chinadaily.com.cn/a/202204/12/WS62552887a310fd2b29e567d8.html>.

“Official visit of Prime Minister Nikol Pashinyan to the Russian Federation,” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Nisan 2022.

<https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2022/04/19/Nikol-Pashinyan-visit-to-Russia/+&cd=3&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>.

“2022 U.S.-Armenia Strategic Dialogue Joint Statement.” *U.S. Department of State*, 3 Mayıs 2022. <https://www.state.gov/2022-u-s-armenia-strategic-dialogue-joint-statement/#:~:text=Blinken%20hosted%20Armenian%20Foreign%20Minister,breadth%20of%20the%20bilateral%20relationship>.

“Atama Kararı.” *Resmi Gazete*, 11 Ocak 2022.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/01/20220111-5.pdf>.

“No: 18, 14 Ocak 2022, Türkiye ile Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 14 Ocak 2022. https://www.mfa.gov.tr/no_-18_-turkiye-ile-ermenistan-normallesme-sureci-gorusmeleri-hk.tr.mfa.

“Mirzoyan, Çavuşoğlu Meet, Agree to Advance Normalization of Ties.” *Asbarez*, 14 Mart 2022. <https://asbarez.com/mirzoyan-cavusoglu-meet-agree-to-advance-normalization-of-ties/>.

“No: 44, 3 Şubat 2022, Türkiye – Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin İkinci Toplantısı Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 3 Şubat 2022. https://www.mfa.gov.tr/no_-44_-turkiye-%E2%80%93-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-ikinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

“No: 63, 24 Şubat 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-63_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-hk.tr.mfa.

“SC-4, 8 Mart 2022, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç’in Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’ın Antalya Diplomasi Forumuna Katılımı Hakkındaki Soruya Cevabı.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 8 Mart 2022. https://www.mfa.gov.tr/sc_-4_-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-in-antalya-diplomasi-forumuna-katilimi-hk-sc.tr.mfa.

“No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diplomasi Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat

Mirzoyan’la Yaptığı İkili Görüşme Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 12 Mart 2022.

https://www.mfa.gov.tr/no_-83_-sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjinda-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-arar-at-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa.

“No: 141, 24 Nisan 2022, 24 Nisan 2022 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 24 Nisan 2022, https://www.mfa.gov.tr/no_-141_-24-nisan-2022-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukümet-yetkililerince-yapılan-beyanlar-hk.tr.mfa.

“Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan’a gönderdikleri mesaj.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 24 Nisan 2022. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/136602/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

“No: 145, 28 Nisan 2022, Türkiye – Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Üçüncü Toplantısı Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 28 Nisan 2022. https://www.mfa.gov.tr/no_-145_-turkiye-%E2%80%93-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-ucuncu-toplantisi-hk.tr.mfa.

“No: 147, 3 Mayıs 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 3 Mayıs 2022. https://www.mfa.gov.tr/no_-147_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-gorusmeleri-hk.tr.mfa.

Yayın Geliş Tarihi: 23.10.2021

Yayına Kabul Tarihi: 26.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Karlangıç, Osman. "Bir Osmanlı Nahiyesinde Ermeni, Misyoner (Lazarist) ve Müslüman İlişkileri: Akbez Nahiyesi Örneği (1876-1914)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 55-88.

Araştırma Makalesi

BİR OSMANLI NAHIYESİNDE ERMENİ, MİSYONER (LAZARİST) VE MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ: AKBEZ NAHIYESİ ÖRNEĞİ (1876-1914)

(THE RELATIONS BETWEEN ARMENIANS, MISSIONARIES
(LAZARISTS) AND MUSLIMS IN AN OTTOMAN TOWN:
THE CASE OF AKBEZ TOWN (1876-1914))

Osman KARLANGIÇ*

Öz: 19. yüzyıl ortalarında beylerin devlet otoritesini tanımadığı Akbez’de, 1865’te islahat amacıyla bölgeye gelen Fırka-i İslahiye asayişi sağlamış, devlet düzenini tesis etmiştir. Aynı yüzyılın son on yılında Ermeni olaylarında yaşanan artışın etkisiyle Meşrutiyet döneminde Müslümanlarla misyonerler ve Ermeniler arasında gerginlikler ve çatışmalar baş göstermiştir. 1895’te Anadolu geneline yayılan Ermeni olayları Akbez’de olmamış, 1896 yılı başlarında durum değişmiştir.

Kilis tarafındaki Kürd Dağı aşiretlerinin Akbez ve Şeyhli’deki Ermeniler, Lazaristler ve Trappistesler üzerine çok sayıda adamla saldırı girişimleri olmuştur. Devlet, gerekli önlemlerin alınması için derhal çalışmalarına başlamış ve askeri kuvvetler daha önceden çevre bölgelere gönderilmiş olmasına rağmen eşrafın da desteğiyle gerekli tedbirler alınmıştır. Daha sonra çevreden yardıma gelen güvenlik kuvvetleri olaya müdahale etmiş, aşiretler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Benzer şekilde Akbez’de

* ORCID: 0000-0001-6022-1073

Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi Tarih Bölümü, osman.karlangic@batman.edu.tr

İslamiyet'i seçmiş iki Ermeni kadından birinin rızası hilafına Lazarist Manastırı'na iadesi devlet kurumlarında memnuniyetsizliğe yol açmış; olayda kusuru olan Hassa'daki yöneticilerin cezalandırılması istenmiştir. Lazarist ve Trappistes rahipleri 1909'daki Adana Olaylarında Cebel-i Bereket Mutasarrıfı aleyhinde bulunmuşlardı. 1884'te Lazaristler Akbez'de, 1886'da Trappistesler Şeyhlide mektepler açmışlardı. Protestanlar, 1912'de Akbez'de bir mektep yapmak için ruhsat alma girişiminde bulunmuşlar, 1914'te ruhsat almayı başarmışlardı. Bu mekteplerdeki görevliler, devletin güvenliğini tehlikeye sokacak girişimlerde bulunmuşlardı. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti, Hassa'da misyonerlerin faaliyetlerini takip etmek için posta teşkilatı kurma çabası içerisine girmiş; onların Akbez'de arsa almalarının önüne geçmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada; 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar uzanan süreçte Akbez'de Müslümanlar, Ermeniler ve misyonerler arasındaki ilişkilere değinilecektir. Konu, misyonerlerin 1876'da bölgeye gelmesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akbez, Ermeni, Lazarist, Müslüman, Şeyhli, Trappistes.

Abstract: *In Akbez, where the beys rejected the state authority in the mid-19th century, the Furka-i İslahiye, that came to the region for making reforms in 1865, provided security and established the state order. At last decade of the same century, with the increasing incidents involving Armenians, some conflicts and tensions begun to occur between Muslims, and missionaries and Armenians during the constitutional period. Incidents involving Armenians spreading throughout Anatolia did not had seen in Akbez in 1895; however, the situation was changed at the beginning of 1896. There were some attempted attacks by the tribes living at the Kilis side of Kurd-Dagh against the Armenians, Lazarists and Trappistes in Akbez and Şeyhli with large numbers of men. The state immediately took necessary measures with the support of the notables and although the military forces had been sent to the surrounding regions before. After the security forces intervened, the tribes had to retreat. In addition to those, the returning of one of two Armenian women who converted to Islam, to the Lazarist Monastery against her will caused dissatisfaction among the state institutions, and the rulers of Hassa who had fault on the incident were sentenced. Lazarist and Trappistes priests were against the Governor of Cebel-i Bereket in the Adana Events of 1909. In 1884, the Lazarists opened schools in Akbez, and in 1886, the Trappistes opened schools in Şeyhli. Protestants attempted to get a license to build a school in*

**Bir Osmanlı Nahiyesinde Ermeni, Misyoner (Lazarist) ve Müslüman İlişkileri:
Akbez Nahiyesi Örneği (1876-1914)**

Akbez in 1912, and they succeeded in getting a license in 1914. The officials in these schools made attempts to endanger the security of the state. At the end of the 19th century, the Ottoman Empire tried to establish a postal organization in Hassa to follow the activities of the missionaries; tried to prevent them from buying land in Akbez.

Keywords: *Akbez, Armenian, Lazarist, Muslim, Şeyhli, Trappistes.*

Giriş

Akbez¹ Nahiyesinin etimolojik kökeni “ak” ve “bez”in birleşmesinden meydana gelmektedir. Oryantalist Martin Hartmann, Cebel-i Bereket Sancağının ekonomik, sosyal ve coğrafi durumunu anlattığı eserinde, nahiyenin ilk dönemde 15 kadar aile tarafından inşa edildiğini yazmaktadır. Sonra Akbez, Ekbez olmuş, hatta Osmanlılar Aybez (eibez) de demişlerdir². Yabancılar, nahiyeden Ekbez diye bahsetmektedirler. Akbez Nahiyesi kendine bağlı diğer oymak, mahalle ve köyleri çağrıştırırsa da ana kasaba olarak adlandırılmıştır³. 19. yüzyıl ortalarında Akbez Nahiyesinin kuzeyinde Kerkütlü, güneyinde Tiyek ve Hacılar nahiyeleri bulunmaktadır. Nahiyenin yukarıları (batısı) Ulaşlı aşiretinin yaşadığı sahalardır. Bu bölge Gâvur Dağı'nın en sarp ve ele geçirilmesi zor alanlarıdır. Nahiyenin bulunduğu saha, güzel bir vadinin parçası olup Antakya-Maraş caddesinde yer almaktadır. Akbez nahiyesi Maraş Sancağına bağlı olup o dönemli ahalisinin çoğunluğu Türk'tür. Ancak burada ve buraya bağlı köylerde Hıristiyan nüfus da yaşamaktadır. 19. yüzyıl ortalarında nahiyeye, bağlı bulunduğu Maraş arasında Kürtlerin yerleştiği nahiyeler bulunduğundan Akbez üzerinde devlet otoritesinin kurulması zorlaşmaktadır. Maraş'ı Antakya ve İskenderun'a bağlayan cadde bahsi geçen nahije ahalilerinin gasp, hırsızlık, yağma ve adam öldürme olayları yüzünden kapanmıştır. Deniz yoluyla gelip İskenderun iskelesine inenler, Maraş'a gitmek isterlerse Amik Ovasındaki düz yolu kullanmak yerine büyük zahmetler çekerek Belen'den sonra Antakya istikametine yöneliyor, oradan Halep-Antep-Maraş güzergâhını takip ederek Maraş'a varıyorlardır⁴. Antakya-Maraş caddesinin kapanmasıyla devlet otoritesinin neredeyse tamamen ortadan kalkması Akbez'de ve çevre nahiyelerdeki yerli beylerin başına buyruk hareket etmelerine neden olmuştur⁵. 1865'te yöreye gönderilen Fırka-İslahiye'nin devlet düzenini sağlamasıyla önceden Akbez'de etkin olan Karabeyzadeler çeşitli yerlere sürgün edilmiş; Akbez Nahiyesi ve Şeyhli Köyü, Cebel-i Bereket Sancağının kurulmasıyla buraya bağlanmıştır. Karabeyzadelerin Akbez'den uzaklaştırılmalarıyla doğan boşluğu misyonerler iyi değerlendirmişti. Akbez'de kendilerini sınırlama ihtimali olan bu bey ailesinin sürülmesi, misyonerlerin 1876 yılında geldikleri Akbez'de rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Birinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Akbez ve Şeyhli'ye Katolik misyonerlerin ilgisi

1 Nahije, belgelerde Ekbaz olarak geçmektedir. Bazen halk arasında ve yabancılar tarafından Ekbez tabiri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada günümüzde yaygın olarak kullanıldığı şekliyle “Akbez” kullanımı tercih edilmiştir.

2 Martin Hartmann, *Das Liwa Haleb (Aleppo) Liwa Dschebel Bereket* (Berlin: Sonderabdruck aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, 1894): 106.

3 Hartmann, *Dschebel Bereket*, 37-42.

4 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39* (Ankara: TTK Yayınları, 1991):126.

5 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir 21-39*, 126.

artmış, dolayısıyla da buradaki Ermenilerin durumu Osmanlı arşiv belgelerine yansımaya başlamıştır. Misyonerlerin bunlar üzerindeki din değiştirmeye yönelik faaliyetleri bütün ülkede 1890'larda başlayan Ermeni-Müslüman geriliminin Akbez ve Şeyhli'ye sıçramasına da neden olmuştur.

Bu çalışmada; 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar uzanan süreçte Akbez'de Müslümanlar, Ermeniler ve misyonerler arasındaki ilişkilere değinilecektir. Konu, misyonerlerin 1876'da bölgeye gelmesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre ile sınırlandırılmıştır.

1. Fransız Misyonerlerin Adana'daki Faaliyetleri

Katolik kelimesinin aslı "*genel, evrensel*" anlamındadır. Kelime Kitâb-ı Mukaddes'te yer almaz. Yahudiliğin milli yapıda bir din olmasına ve yerel kiliselere karşı, kilisenin evrensel yönünü vurgulamak için kullanılmıştır. Tarihi süreçte ortaya çıkan bazı guruplar ve genel kabul gören kilise anlayışına muhalif olanlara karşı gerçek kiliseyi belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Katolikler, reform hareketleri sırasında yaşadıkları itibar kaybını yeniden kazanma çabası içerisine girmişlerdir. Yine Amerika'da ve Doğu'da misyonerlik çalışmalarına yönelmişlerdir. Cizvitler başta olmak üzere, birçok tarikatın bu faaliyetlerde rolü büyüktür⁶.

16. yüzyılda Fransa ile Osmanlı Devleti arasında gelişen dostluk ilişkileri ve yapılan antlaşmalar Katoliklerin Fransa tarafından desteklenmesini kolaylaştırmıştır. Ancak 17. yüzyıla gelince Osmanlı Devleti, Katolikleştirme yöntemi ve propagandalarını engelleme yoluna gitmiştir. Bu süreçte hem Fransa kralı hem de İstanbul Katolikleri, Cizvitlere karşı tavrı almışlardır. 1607'den itibaren Fransa'nın desteği yeniden başlamış, 17. yüzyıl başlarında Cizvitler İstanbul'a yerleşmişlerdir. Kapitülasyonlar, onların başkent dışına çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Sadece Cizvitler değil, Kapusenler, Fransiskanlar, Dominikenler ve Lazaristler de misyonerlik faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Avusturya kökenli Lazaristler Papalık tarafından Katolikliği yaymak için kullanılmışlardır. İlk olarak Galata'da, daha sonra Tripoli'de (Trablusşam) birer merkezleri bulunmaktadır. Bununla yetinmeyen Lazaristler İstanbul, Selanik, İzmir, Şam, Halep ve Lübnan'da Katolik propagandasına girişmişlerdir⁷.

---

6 Ömer Faruk Harman, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Katoliklik," *TDVİA*, Cilt: 25, (Ankara: TDV Yayınları, 2002): 56.

7 Serpil Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Katolikleştirme Yöntemleri ve Katolik Propagandasına Karşı Yürütülen Mücadele," *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 27 (2021): 324.

Genellikle yabancı mekteplerin Osmanlı topraklarında kurulması Hristiyanlığı yayma idealiyle ilişkilendirilir. Bu mektepler Batı sermayesinin Osmanlı üretim merkezlerinde bulunan kuruluşlarına ticarete uzmanlaşmış, farklı dilleri bilen şahıslar yetiştirmeyi amaçlamışlardır. Misyoner mektepleri Batı sermayesinin Osmanlı topraklarında görülmeye ve alan genişletmeye başlamasıyla yaygınlık kazanmışlardır. Bu kuruluşlarda eğitim alanlar Osmanlı gayrimüslimleridir. Gayrimüslimler, Osmanlı üretim sahalarında ithal malların Türkiye'ye getirilmesi ve Batı sermayesinin aracısı ve iş adamı olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu ilişki ağı onları Avrupa'ya yakın ilişkilere yöneltmiş, Müslümanlara göre Avrupa sermaye guruplarıyla daha sıkı bir ağ oluşturmuşlardır⁸.

Gayrimüslimler içerisinde ticari faaliyetlere yönelen kesimler, misyoner mekteplerinde çocuklarının iyi bir eğitimle, ticari hayatta etkin olmasını arzulamaktadırlar. Bu yararlanma karşılıklıdır. Avrupa sermayesi de bu mekteplerde eğitim görmüş olan şahıslardan faydalanmaktadır. Batılı şirketler, Osmanlı coğrafyasında bankacılık, demiryolu, tramvay hattı, rıhtım vb. sahalarda boy göstermektedir. Bu nedenle çevre konusunda bilgili, kendi kuruluşlarının dilini bilen çalışanlara sahip olabilmektedirler. Batılı misyoner mekteplerinde yetişen öğrenciler onların milli çıkarlarına da hizmet etmektedir. Çünkü bu mekteplerden mezun olanlar kendi ülkelerinin değil, bağlı olduğu misyonun ülkesinin vatandaşı gibi hareket etmektedir⁹.

Misyonerlerin bu hedefleri kapsamında Adana, Fransızların ilgi alanı içerisinde kalmaktadır. Fransız misyonerler özellikle 1880'lerden itibaren Adana'da evler kiralamış, "Merdiven altı" gizli kiliseler kurmuşlardır. Cizvitler, kiralandıkları evleri, duruma meşruiyet kazandırmak için, farklı amaçlarla da kullanmışlardır. Kiralanan evler bölümlere ayrılmış hem kilise hem de mektep olarak işlev görmüştür. Meşruiyet kazandırma aşamasında bu evlere çan ve temsil ettikleri ülkelerin bayrakları asılmıştır. Devlet yıkıcı faaliyetlerde bulunan bahsi geçen kuruluşları yasaklamak için yoğun çaba harcamış, kontrolü sağlamak için ruhsat zorunluluğu getirmiş, bunların bağlı oldukları ülkelerin konsoloslukları nezdinde gerekli girişimlerde bulunmuştur¹⁰. Bütün bu uğraşlara rağmen Protestan Cizvit cemaatine bağlı bazı rahip ve rahibelerin Adana'da mektepler açma ve arsa alma girişimlerine engel olunamamış, hatta bu faaliyetler artarak devam etmiştir¹¹.

8 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri* (İstanbul: Gözlem Yayınları, t.y.): 112.

9 Şanda, *1908 İşçi Hareketleri*, 112.

10 Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)* (Tarsus: Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015): 296-297.

11 Adnan Şişman, *Türkler Ansiklopedisi*, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler," *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 14, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 176.

Fransız Cizvitler, misyonerlik faaliyetleri kapsamında ilk mektebi 1881-1882 (1299) yılında Sisli Mahallesinde, ikinci bir mektebi ise 1891-1892 (1309) yılında Tüccaran Mahallesindeki Keçeciler Sokağında açmışlardır. Cizvit Koleji'nde (rüsti-idadi seviyesinde) Fransızca, Türkçe, Ermenice, Yunanca ve Arapça okutulmaktadır. Fransızca dışında okutulan diller ise öğrencilerin etnik kökeniyle ilişkilidir. Öğrenciler kendi ana dillerini öğrenmekte, ayrıca Fransızca'yı da ana dili gibi öğrenme mecburiyetindeydiler. Cizvitler, Fransızca'yı ve misyonerlerin hitap ettiği etnik topluluğun ana dilini bilen öğrenciler aracılığıyla nüfuz alanlarını derinleştirmeye çalışmaktadırlar. Bahsi geçen tarikata ait ilköğretim seviyesindeki mektebin eğitim dili ise Fransızca, Türkçe ve Ermenicedir, ayrıca burada eğitim ücretsizdir¹².

Cizvitler, Adana'da mekteplerde devlet açısından birçok zararlı girişimde bulunmaktan kaçınmaktadırlar. 1896'da böyle bir girişim tespit edilmiştir. Adana İdadi Mektebi'nde eğitim alan bir talebin taşıdığı coğrafya atlası uygun görülmeyle nereden geldiği araştırılmış ve şu bilgilere ulaşılmıştır: Adana Cizvit Mektebi'nde el konulan yedi atlas Fransa'da yayınlanmış, ecebi postasıyla Mersin Konsolosluğuna, buradan da gizlice Cizvit Mektebi'ne sokulmuştur. Atlastaki bilgiler ülke gençleri için zararlı görülmüş, toplatılarak yayın ve dağıtım yasağı getirilmiştir¹³. Misyonerlerin faaliyetleri bunlarla sınırlı değildir. Gregoryen Ermenilerine Katolikliği tercih etmeleri halinde siyasi koruma dâhil her türlü güvenceyi vermektedirler. Ancak Katoliklerin bütün çabalarına rağmen hedeflerine ulaştıkları söylenemez. Adana Vilayetinde ruhsatsız olarak faaliyete geçirilen Katoliklere ait mektepler 1901'de Fransızlarla yapılan anlaşma sonucu Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmışlardır¹⁴.

Misyonerlerin faaliyetlerine Adana ulemasından da tepkiler gelmiş, bunlardan bazıları devlet nezdinde girişimde bulunmuş, hem devleti hem de halkı bilinçlendirmek için çabalamıştır. II. Abdülhamit'e mektup yazılmış, yereldeki idarecilerin gerekli tedbirleri alma konusundaki sorumsuzluğundan şikâyet edilmiştir. Adana'da misyoner faaliyetleri konusunda bilinçli bir âlim olan Kafızade Yusuf İzzet, gerekli uyarıları yapmaktan çekinmemiştir. O, Cizvitlerin Adana'ya yakın yerlerde Müslümanları kandırmayı başarmasının imkânsız olduğunu, bu nedenle merkeze uzak yerlerde saf insanları kandırmaya yöneldiklerini ifade etmiştir. Hassa ve İslahiye civarındaki Müslüman ahaliyi

12 Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006): 168-169.

13 Ulutaş, *Tarsus*, 306.

14 Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013): 74-75.

kandırmalarının içten bile olmadığını belirtmiş, özellikle bölge halkının cehaletinin fazla olduğunu, bunların tam da misyonerlerin aradığı insan tipi olduğunu dile getirmiştir. Misyonerlerin Akbez ve Şeyhli köylerinde yüksek binalar inşa ettikleri; Şeyhli’de 30, Akbez’de 5-6 Cizvit’in bulunduğunu ifade etmiş, bunlardan bir kısmının Cebel-i Lübnan ahalisinden olduğunu anlatmıştır¹⁵.

Kafizade Yusuf İzzet, mektubunun devamında şunlardan söz etmektedir: Misyonerler çalışmalarına insani amaç kisvesi veriyorlar, merkeze uzak yerlere bile hastalara yardım için gidiyorlardır. Tedavi ve ilaç verildikten sonra insanlık için burada bulduklarını ifade ediyor, eğer ortam uygunsuzsa para yardımı da yapıyorlardır. Hasta yakınlarıyla kurulan yakın bağlar sayesinde hastayı kontrol bahanesiyle ziyaretler gerçekleştiriyorlardır. Fakirlere yapılan yardım onlara kapıları açıyor, hizmet edilmesini sağlıyor; halk bunun gerçek amacını fark edemiyor ve onlara karşı sempati artıyordu. Bunun etkileri halkın konuşmasına da yansımaktadır¹⁶.

19. yüzyıl sonlarında Fransız misyonerleri olan Lyon Saint- Joseph Rahibeleri misyonlarıyla Adana’da, Trappistes Rahipleri ise Cebel-i Bereket Sancağının İslahiye Kazasında faaliyet göstermişlerdir¹⁷. Trappistesler (O.C.S.O.: Ordo Cisterciensis Strictioris Observantiae) Hristiyanlığın Katolik mezhebine bağlı Sistersiyen tarikatının bir kolu olarak 18. yüzyıl sonlarındaki reformist hareketlerden etkilenerek İtalya’da (480-543) yılları arasında yaşamıştır. Avrupa manastır hayatının saygın isimlerinden ve ünlü manastır kurallarının da yazarı Aziz Benedikt’in getirdiği kurallara¹⁸ sıkı sıkıya bağlı ve bu kuralları katı şekilde uygulayan bir grup olarak 19. yüzyıl başında oluşmuş bir tarikattir. Bunların kadın kolları da mevcuttur.

Tarikat, adını Fransa’nın Normandiya bölgesindeki La Grande Trappe Manastırı’ndan almaktadır. Trappistesler, 6. yüzyılda yazılmış Aziz Benedikt kurallarına en küçük ayrıntılarına kadar uyararak hayatlarını devam ettirmektedirler¹⁹. Trappistes rahipleri sessizlik yemini etmemiş olsa da Benedikt’in kurallarına uyararak çok gerekli olmadıkça konuşmazlar²⁰. Gereksiz

15 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Osman Karlangıç, “Adana’da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Çalışmalara Müslüman Ulemanın Tepkisine Bir Örnek (1876-1909),” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (OSMED)*, Cilt: 4, Sayı: 7, (Temmuz 2018): 189-192.

16 Karlangıç, “Adana’da Misyonerlik Faaliyetleri,” 189-192.

17 Şişman, *Misyonerlik*, 167-174.

18 Aziz Benedikt kuralları için bkz. İsmail Taşpınar, Yasin Güzeldal, “Batı Manastır Geleneğinin Babası Aziz Benedikt ve Asketik Öğretileri,” *Akademik Dergisi*, Sayı: 8 (Ankara, Haziran 2020): 11-45.

19 Wikipedia, “Trappistler”, (Erişim Tarihi: 10.10.2021). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Trappistler>.

20 Betül Özel Çiçek, *Fruthjof Schuon’un Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007): 15.

konuşmanın, gülmenin ibadetlerini aksatacağına inanır, bu konuda hassasiyet gösterirler. Konuşma ortamını en aza indirmek için basit bir işaret dili kullanırlar. Okuma, günlük hayatlarında önemli bir yer tutar. Hatta yemek yerken de okurlar. Diğer Sisteryen keşişlerine ait evlenmeme, mal edinmeme ve diğer dünya zevklerine dalmama gibi yasaklar bunlarda da mevcuttur. Bedeni arzuların arınmak için zamanlarının büyük kısmını oruçlu geçirirler. Aziz Benedikt kurallarına göre manastıra gelir sağlamak için üretmek zorunludur. Bu zorunluluğun gereği olarak üretime katılır, peynir, ekmek, bira ve çeşitli yiyecekler üretirler. Trappist biraları Avrupa’da ve daha başka birçok yerde yüksek kaliteleriyle ün yapmışlardır. Günümüzde dünya genelinde 170 adet Trappistes manastırı, tarikata bağlı 2.100 keşiş ve 1,800 rahibe vardır²¹.

Yine Akbez’de misyonerlik çalışmalarında bulunan Lazarist tarikatı ise Vincent de Paul tarafından 1625’te Paris’te kurulmuş ve 1632’de Papa VIII. Urbanus da bu tarikatı onaylamıştır. Lazaristlerin faaliyetlerinin merkezi Paris Saint-Lazare Manastırı’ydı. 1778’den itibaren doğuda misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Cizvit tarikatı üyelerinin mülkiyetlerine Lazaristler yerleştirilmeye ve burada faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Lazaristlerin 1782 yılına kadarki çalışma sahaları İstanbul, İzmir, Ayn Turab, Halep ve bazı Yunan adalarıdır²². 19. yüzyıl sonlarında durum değişmiş, Lazaristlere ait manastır, mektep ve kiliseler İzmir, Adana, Şam, Halep, Beyrut, Beyoğlu, Selanik, Kavala, Manastır, Kudüs, Galata, Bebek vb. yerlerde yaygınlaşmıştır²³.

Lazaristler, 1884’te Akbez Nahiyesinde kurdukları çalışma grubu ve satın aldıkları büyük bir arazide faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır²⁴. Trappistes Rahipleri İslahiye’nin Şeyhli Köyünde 1886’da Ziraat Mektebi açmışlardır²⁵. 1901’de Şeyhli’de Trappistes Ziraat Mektebi, Erkek ve kız mektepleri vardır. Akbez’de Lazaristlere ait kız ve erkek mektepleri bulunmaktadır²⁶. 1901’de bunların varlığı devlet tarafından resmen tanınmıştır²⁷. 1913’te Şeyhli’de Trappistes rahiplerine ait 1 manastır, bir mabet, 1 dispanser, ziraat kurumu ve 1886’da yapılan Ziraat Mektebi, kız ve erkek mektepleri hizmet vermektedir.

21 Wikipedia, “Trappistler”, (Erişim Tarihi: 10.10.2021). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Trappistler>.

22 Ömer Faruk Harman, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005): 108-112.

23 Zeynep Emel Ekim, “İstanbul’daki Misyoner Hastanelerinden Geremia (Jeremia) Hastanesi ve Mimarisi,” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14/2 (Kış 2019): 679-698.

24 Servet Özkan, “Hatay’da bir Okul-Kilise: Kırıkhan Ruhban Okulu,” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12 (2021): 44; Yaşar Demir, “Antakya’da Misyon ve Misyonerlik Faaliyetleri,” *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 32, (2012): 9-10.

25 Şişman, *Misyonerlik*, 167-174.

26 Çabuk, *Misyonerlik Faaliyetleri*, 75.

27 Mikail Kalutek, *Fransa’nın Doğu Akdeniz Havzasındaki Misyonerlik Faaliyetleri* (Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019): 64.

Aynı yıl Akbez’de Lazaristlere ait 1 manastır, 1 Kilise, erkek ve kız mektepleri, ayrıca 1 dispenser bulunmaktaydı. 1914’te Şeyhli’de Fransızlara ait 7, Akbez’de 5 kuruluş faaliyettedir²⁸.

Fransız tebaası Katoliklerin Adana ve Hassa’da açtıkları mekteplerde²⁹ devletin güvenliği aleyhine faaliyette bulunan misyonerler de vardır. Bu kapsamda Akbez Nahiyesinde yaşayan Vaiz Ekbar Lovatyan’ın evinde birçok evrak ele geçirilmiştir. Antep’te ikamet eden Serkiz Lowaatyan, Hamporsum Almacıyan, Antep Koleji Ruhani Reisi Agop Bülbülyan ve Başöğretmen Alexis Bacıyan, Zeytunlu Baron Simbat Kabrilyan’ın örgütsel faaliyetlerde buldukları belirlenmiştir. 1894’te ABD Büyükelçisi, sadrazamdan suçlularla ilgili delillerin kendilerine gösterilmesini bildirmiş ve değerlendirmeyi kendisi yapmak istemiştir. Eğitimin olumsuz etkilenmemesi için aleyhlerinde kâfi derecede delil olmayanların serbest bırakılması, şüpheli olanların kefaletle serbest bırakılması ve yargılamaların kendi huzurunda yapılmasını istemiştir. Hâlbuki Adana valisinin topladığı delillere göre bu şahısların suçları sabittir. Büyükelçinin girişimleri hükümetin onuruna ve içişlerine müdahale olarak görülmüş, ABD vatandaşı olmayanların yargılanması usulünün yasalar çerçevesinde olacağı ifade edilmiş, ABD büyükelçisinin bu davranışları nedeniyle azli istenmiştir. Yine, bu şahısların yargılanmasının normal usuller dairesinde gerçekleştirileceği beyan edilmiştir³⁰.

2. Birinci Meşrutiyet Döneminde Akbez Nahiyesinde Müslüman, Ermeni ve Misyoner İlişkileri (1876-1908)

19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni sorunu milletlerarası bir boyut kazanmaya başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasındaki Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları yapılırken Rusların ve İngilizlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirme çalışmaları, Osmanlıları uzun süre uğraştıracak olan Ermeni sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ermenilerin kurduğu komitalar, 1878’den itibaren devletin güçsüzlüğünü kendi emellerini gerçekleştirmek için kullanmışlardır. Komitaların hedefi, Osmanlı Ermenilerini ayaklandırarak Doğu Anadolu’yu Osmanlı Devleti’nden koparmaktır. Bu çabalar ilk meyvesini 1890’da Erzurum’da vermiş ve siyasi amaçlı ilk isyan sahnelenmiş, Osmanlı Devleti, zamanında müdahale ederek isyanı bastırmayı başarmıştır. İstanbul (Kumkapı), 1892-1893’de Merzifon, Kayseri, Yozgat, 1894’te Sason’da

28 Kalutek, *Doğu Akdeniz*, 93-94; Şişman, *Misyonerlik*, 167-171.

29 Şişman, *Misyonerlik* s.174.

30 Necla Günay, “1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları,” *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4 (Yaz 2009): 156.

isyanlar görülmüştür. Eylül 1895'te İstanbul'da Babıali'ye yürüyen Hınçak destekli Ermeniler olaylara neden olmuşlar, isyanlar Doğu Anadolu'ya ve diğer bazı Anadolu şehirlerine yayılmıştır. Ermeniler, 1896'da Osmanlı Bankası Baskınına gerçekleştirmişlerdir. 1904'te Sason'da çıkardıkları başka bir isyan daha bastırılmış, 1905'te II. Abdülhamit'e suikast düzenlemişlerdir³¹.

Alman şarkiyatçı Martin Hartmann, 1876-1887 yılları arasında Beyrut Alman Konsolosluğunda mütercim olarak çalışmış, bu görevi sırasında bölgede bulunan pek çok şehri gezerek bölgenin ekonomisi, coğrafyası ve insanları hakkında incelemeler yapma imkânı bulmuştur³². Bu kapsamda 1882 yılı Ekim ayında Akbez'i de ziyaret eden Hartmann yazdığı eserinde Akbez (Ekbez) Ermenileri ve Lazarist rahipleri hakkında bilgiler vermiştir. Onun belirttiğine göre 27 Ekim'de Akbez'de onu ilk karşılayanlar Lazarist rahipleridir ve onu evlerinde dostça ağırlamışlardır. Daha sonra rahipler tarafından Salmanlı'daki (Salman Uşağı) manastıra götürülmüş ve orada çeşitli kişilerle tanıştırılmıştır. O, gençliğinde dağlarda soygunculuk yapan şimdi ise ticaret yapma arzusunda olan bir ihtiyar Ermeni'yle tanışmıştır. Bu Ermeni eşkıyalık yapmış olmanın verdiği tecrübeyle güneyde Halep'e, kuzeyde İslahiye ve Yarpuz'a kadar olan sahaları çok iyi tanıyordu³³.

Hartmann, Akbez Nahiyesini kendisine anlatılandan daha güvenli bulmuştu. Üstelik burada Berlinli Joseph Hochgürtel adlı bir Lazaristle karşılaşmış, mutlu olmuştu. Ondan "*kardeşim*" diye bahseder. Ermenilerle ilgili değerlendirmeler de yapmıştı. Buradaki Ermenilerin pek az Ermenice anladıklarını belirtmiş, bahsi geçen yerdeki Lazarist mekteplerinde sadece Türkçe öğretildiğini hayıflanarak anlatmıştır. Okuma ve yazmanın Türkçe yapıldığını, ebeveynlerin ve çocukların manastırdaki öğretmenlere düşmanca davrandığını gözlemlemiştir. Lazarist mektebi tarafından okuma-yazma bilmeyen yetişkinlere akşamları okuma-yazma kursları düzenlenmiş ama başarısız olunmuştu. Hartmann, Katolik nüfusun 50 kadar haneden ibaret olduğunu, bunların büyük çoğunluğunun Alman Joseph ile kendisinin yaptığı yürüyüşe eşlik ettiğini, kısa bir süre güneşte yürüdükten sonra üç mezar olan bir mağaraya geldiklerini, biraz daha ilerledikleri zaman bir nahiyede yaşayan bütün Hristiyanların gömüldüğü mezarlığa ulaştıklarını anlatmıştır³⁴.

Akbez'de sadece Hristiyan Ermeniler yoktur. Doğu'da olup da Roma ile birleşen ve kendi geleneklerine bağlı kalarak varlığını sürdüren, Papa'nın

---

31 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)* (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1995): 374-379.

32 Hilal Görgün, "Hartmann, Martin," *TDVİA*, Cilt: 16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997): 248.

33 Hartmann, *Dschebel Bereket*, 42.

34 Hartmann, *Dschebel Bereket*, 37-43.

otoritesini de tanıyan Hristiyanlar vardır. “*Uniate kiliseler*” denilen bu yapılardan biri de Antakya ritine bağlılığı olan Marunilerdir³⁵. Misyonerler altı yıl kadar önce nahiyeye geldiklerinde (tahmini olarak 1876 yılı) burada Arapça konuşan bir Maruni topluluğu ve bir din adamıyla karşılaşmışlardır. Bu “*sapkın*”larla (Ketzern) gömülmek istemediklerinden şapelin yanında özel bir mezarlık kurmuşlardır. Sonraları, diğer Katolikler de buraya gömülmeye başlamıştır³⁶.

Hristiyan Mezarlığı yakınlarında Müslüman Mezarlığı bulunmaktaydı. Burada Arap harfleriyle eski zamanı gösteren 1265 tarihli eski Yunan sütunlarından yapılmış mezar taşı dikkat çekmektedir. Mezarlıkta buna benzer mezar taşları oldukça fazladır³⁷.

Hartmann, aynı gün öğleden sonra manastırdan uzakta “*kadı*”nın da bulunduğu bir ortamda Hassa kaymakamı Nuri Bey’i ziyaret etmiştir. Manastırın postacısı ona rehberlik etmektedir. Kaymakam, Hartmann’a Kilis’e kadar eşlik edecek bir zaptiye vermeyi kabul etmiştir. Onun Kaymakamla ilgili izlenimleri şöyledir; *genç, uyanık ama düşmanca tutum sergilemiyor*. Yine Kaymakam, Hartmann’a Lazaristlerin yanında kalıp kalmadığını birkaç kez sormuş, Lazaristler için olumlu bir şey söylemese de mekteplerin bölge için kazanç olduğunu ifade etmiştir. Kaymakam, buradaki çocukların bir şeyler öğrenmesini desteklediğini belirterek halkın çocuklarını okutmak istemediğinden şikâyet etmektedir. Akbezlilerin kötü bir topluluk olduğunu, ileri gelenleri ve birçoğunun sığır ve benzeri hayvanları çalan hırsızların başları olduklarını söylemektedir. Lazaristler ise Kaymakamın aksine, halkın eğitime istekli olduğunu iddia etmektedirler³⁸.

İlişkiler zamanla gerginleşmeye başlamıştır. Misyonerler ile Müslümanlar arasında 1892 yılı sonlarında bir takım huzursuzluklar mevcuttur. 1890’ların başında Cizvitlere ait özel bir posta haftada bir defa İskenderun’a gidip gelmektedir. Vilayet kordon altına alındığı durumlarda bunlar “*Frenklerin postasıdır*” denilerek kordondan geçme teşebbüsleri eksik olmamaktadır³⁹. Adana Valisi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 1894 tarihli bir yazıda Fransız tebaasından olup Lazarist Kumpanyası rahipleriyle, Osmanlı tebaası olan ekseriyetle gayrimüslim unsurlar içerisinde Maruni, Katolik, Ermeni, Protestan milletlerinin oturduğu 1.100 hanesi ve camisi olan Akbez Köyünde

35 Harman, “Katoliklik,” 56.

36 Hartmann, *Dschebel Bereket*, 37-43.

37 BOA.DH.TMIK.M.169-3/1-2

38 Hartmann, *Dschebel Bereket*, 37-43.

39 Karlangıç, “Adana’da Misyonerlik Faaliyetleri,” 189-192.

4 askerin bulunduğu bir karakol oluşturularak asayişine dikkat edilmekte olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu yetersiz görülerek güvenliğin sağlanması için misyonerlerin ve Ermenilerin faaliyetleri kontrol edilmek istenmiştir. Lazarist Kumpanyası'na mahsus olarak her yıl Halep ve İskenderun'dan gelmekte ve oralara gönderilmekte olan postalarda evrak, haberleşme, kitaplar Fransızcadır.

Akbez köyü kereste ve katran tüccarlarının ikametgâhıdır. Buraya bıçkıcılık ve amelik yapmak için gelenler Cebel-i Lübnan, Halep, Maraş ve Zeytun gibi farklı bölgelerin ahaileridir. Hassa Kazası yöneticilerinin bu hareketlilikten şüphelendiği görülmüş, çeşitli nedenlerle gelen bu şahısların gerçek maksatlarının araştırılması gerektiği düşüncesinden hareket etmişlerdir. Farklı yerlerden gelen bu şahıslar için gerekli tahkikatın yapılamadığı kaza yöneticilerinin şikâyetlerindedir. Bahsi geçen tahkikatların yapılabilmesi için Akbez'de bir de polis bulundurulması zorunluluğu Hassa Kazası tarafından Adana Vilayetine bildirilmiştir. Böylece meçhul evrakların incelenmesi, gerçek maksatları bilinmeyen şahısların Akbez'e istedikleri gibi giriş çıkışlarının engellenmesi amaçlanmıştır⁴⁰. Valilik, durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiş, Nezaret ise hemen olaya müdahale ederek polis görevlendirmesi görüşmeleri bitene kadar vilayet polislerinden birinin buraya tayin edilmesini Adana Vilayetine bildirmiştir⁴¹.

Hassa'da kurulacak posta şubesinin nasıl denetim yapacağına dair 21 Nisan 1895 tarihli bir yazıya Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı, Hassa, Kilis, Antep, Maraş ve Halep taraflarında iyi bir posta ağı oluşturduğunda ve Hassa'ya işinin ehli bir memur atandığında gerekli kontrollerin daha kolay yapılması söz konusudur şeklinde cevap vermiştir. Adana Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'nden gönderilen yazıdan ise Hassa ile İskenderun arasında bir sürücü görevlendirilmesi ve gerekli miktarda memur tayini konusunun görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Bu görüşmede Hassa'ya geldikten sonra süvari tarafından diğer taraflara sevk olunacak mektup çantalarını zaptiye tarafından taşınmasının daha uygun olacağı ifade edilmiştir⁴².

Tezkirenin cevabı Babialı'ye takdim edilmiş, oradan da Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Şura-yı Devlet, Hassa'da bir posta şubesi açılmasının uygun olduğunu ancak, ecnebi rahiplerin haberleşmelerinin ve evraklarının kontrol edilmesinin mümkün olmadığını, Babialı'yle birlikte bu yönde başka bir çözüm üretilmesini istemiştir. Çünkü Şeyhli ve Akbez'deki rahiplere gelen evraklar

---

40 BOA.DH.MKT.225-15/1

41 BOA.DH.MKT.225-15

42 BOA.ŞD.1122-27/1

mektup olduğundan bunların açılması ve kontrol edilmesi Posta Nizamnamesi'ne aykırıdır. Ancak mektuplar dışındaki evrakların ve önceden hükümet tarafından ihbar edilenlerin kontrol edilebileceği ayrıca “*kuşak altında te'ati idilen evrâk-ı havâdis ve risâ'il-i mevkute ve ketebe-i sa'ireden bi'l-mu'ayene muzır*” olanlara el konulabilmesinin İttihâz Postaları Nizamnamesi'ne uygun olduğu Meclis-i İdare-i Nezaret tarafından bildirilmiştir. Devlet böylece kontroller için yeni bir çözüm yolu bulmuştur⁴³.

Dâhiliye Nezaretinden Posta ve Telgraf Nezaretine 1897'de gönderilen yazıda Hassa Kazasında açılacak posta şubesi için Fransızca ve İngilizce lisanını bilen bir şahsın bulunup bulunmadığı sorulmuştur. Posta ve Telgraf Nezareti, Konya Telgraf Merkez Şefliği vekâletinde bulunan Keldani milletinden Yusuf Nekar Efendi'nin Fransız, İngiliz ve Arap lisanlarını bildiğinin tahkikat sonucu anlaşıldığı şeklinde cevap vermiştir⁴⁴. Böylece Akbez ve Şeyhli köylerine gelecek Fransızlara ait postanın kontrolü için “*her lisana vâkıf*” Yusuf Nekar Efendi'nin görevlendirilmesi gündeme gelmiştir⁴⁵. Postacıya bu iş için gerekli olan aylık 140 kuruş verilmesi yeterliyse de farklı lisanlar bilen memura 600 kuruş maaş verilmesinin bütçede karşılığının olmadığı, dolayısıyla meblağın üç yüz senesi bütçesinde düzenlenmesi Meclis-i İdare-i Nezaretten yazılmıştır⁴⁶.

Ermeni-Müslüman gerginliği 1895 yılında Anadolu'da şiddet olaylarına dönüşürken Cebel-i Bereket Sancağına bağlı Akbez'de toplumlar arası çatışma ve gerginlik görülmemektedir. Hariciye Nezaretinin Akbez'deki duruma dair istediği malumata, Adana Vilayetinden verilen cevap şöyledir: Akbez'de korkulacak bir durum yoktur. Bir Müslüman-Ermeni çatışması bir yana “*vuku'at-ı âdiye bile olmayub,*” asayişin sağlanması için yeterli miktarda asker bulunmaktadır. Bu nedenle Fransız rahiplerin korunması için başka bir tedbire gerek yoktur. Herhangi bir sorun olmasa da her ihtimale karşın gerekli tedbirlerin alınması talebi tarafımızdan Cebel-i Bereket Mutasarrıflığına tebliğ edilmiştir⁴⁷. Ancak bu sükûnet fazla sürmemiş, 1896'nın ilk aylarında durumun değiştiğini gösteren emarelere rastlanmıştır. Fransız Sefaretinin girişimleri ortamın gerginleşmeye başladığının, Fransızların da kendi misyoner teşkilatlarının güvenliğini sağlama bahanesiyle olaya müdahil olma istediğinin göstergeleridir. Bahsi geçen sefaretin iddiasına göre; “*Kürt eşkiyası*”nı Kilis civarındaki Türk köylüleriyle birleşerek Akbez Hristiyanları üzerine sevk

43 BOA.ŞD.1122-27/6

44 BOA.ŞD.1122-27/4

45 BOA.ŞD.1122-27/5

46 BOA.ŞD.1122-27/6

47 BOA.HR.TH.180-10

etmek için toplayan şahıslar vardır. Bu şahıslar Hassa’da bulunmakta olup Kürt Yusuf ve Ali Bey adlı kimselerdir. Adana Vilayeti yöneticileri bu şahısların tutuklanacağına dair Fransız Sefaretine söz vermişti. Hariciye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen bir belgede icabının yerine getirilip getirilmediği sorulmuştur. Verilen cevapta, bahsi geçen şahısların böyle bir faaliyette bulunmadıkları ancak, Anton Şuhud’un evinin soyulması olayında yedi şahısla birlikte şüpheli görülerek Cebel-i Bereket Mahkemesi’ne teslim edildikleri bildirilmiştir⁴⁸.

1896 yılında Kilis Kazasının Kürd Dağı aşiretleri ve onlara katılan Adana Vilayetine bağlı bazı köy halkı Hassa’da Fransız rahiplerin bulunduğu Akbez Hıristiyanları üzerine hücumla hazırlanmış ve köyü “*abluka altına*” almışlardır. Özellikle manastırların bulunduğu İslahiye’nin Şeyhli ve Hassa’nın Akbez köylerine “*mikt’ar-ı kâfi asker yetiştirilmesi*” Adana Vilayeti ve Kumandanlığından telgrafla bildirilmiştir. Serasker, kâfi miktarda askeri süratle olayların yaşandığı mahalle sevk etmesini Zeytun⁴⁹’da bulunan Zeytun Fırka Kumandanı⁵⁰ Ethem Paşa’ya emretmiştir. Bu tedbirle yetinilmemiş, Kürd Dağı aşiret reislerine nasihat için “*sözü muteber zevât*” gönderilmesi istenmiştir. “*Sözü muteber zevât*”ın bu şahıslara nasihatte bulunması ve onlara tesir etmesi sağlanarak “*uygunsuzluk vuku’una*” fırsat verilmemesi bildirilmiştir. Hristiyanların ve özellikle (alelhusus) “*ecnebilerin*” en iyi şekilde muhafazasına özen gösterilmesi serasker tarafından Adana Kumandanlığına yazılmıştır. Yine Ethem Paşa’ya ve Adana Vilayeti Kumandanlığına bildirilen bu tebligatta; bahsi geçen Akbez ve Şeyhli köylerine en yakın mahallerden asker sevk edilerek yaşanacak olumsuz gelişmelerin önünün alınması istenmiştir. Yine Kilis’te aşiretlerle baş edecek kadar asker bulunmadığı, bu nedenle gerek Kilis’e gerek asker ihtiyacı olan diğer mahallere ihtiyaç kadar asker sevki emredilmiştir⁵¹.

Adana Vilayeti ve kumandanlığının gönderdiği 24.03.1896 tarihli telgraftan anlaşıldığına göre emirlere uygun hareket edilmiştir. Payas’ta bulunan liva mutasarrıfı burada bulunan Akhisar Taburundan 200 askeri Akbez’e yollamak için izin talep etmiştir. Adana idarecileri hem Hristiyanların hem de Fransız rahiplerin korunması ve bir daha böyle bir girişime fırsat verilmemesi için icap eden mevkilerde, icap eden tedbirlerin alınmasına müsaade edilmesini istemiştir. Bu talep doğrultusunda, bahsi geçen aşiretler başka bir vilayetin sınırları dâhilinde olduğundan (kastedilen Halep sınırları), bu tür hareketlerinin

---

48 BOA.HR.TH.169-160/1

49 Günümüzde Kahramanmaraş idari sınırları içerisinde olup daha sonradan Süleymanlı adını almıştır.

50 BOA.A.MKT.MHM.616-48/5

51 BOA.Y.MTV.138-65/1

kesin olarak menedilmesi Halep Vilayetine bildirilmiş ve Ethem Paşa'ya da gerekli bilgi verilmiştir. Hassa Kazasında olayın duyulmasıyla birlikte zabıta memuru ve memleket eşrafından bazıları, destek kuvvet gelene kadar, Akbez civarında bulunan Cöhmer Banısına(?) gidip, lazım gelen incelemelerde bulunarak gerekli tedbirleri “*kemâlen*” almışlar ve Akbez'e geri dönmüşlerdi. Burada Hıristiyanların ve manastırın korunması emrine özen gösterilmiş ve sabaha kadar herhangi bir saldırıya karşı tetikte beklenilmiştir⁵².

Daha önce saldırmayacaklarına dair anlaşmış olmalarına rağmen “*Kürd Dağı haşerâti*” Akbez'e gelerek saldırı niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Bir olaya meydan vermeden “*def*” ve “*tenkil*” edildikleri Hassa kaymakam vekili ve oradaki kumandan mülazım efendi tarafından 11 Mart 1896 tarihli bir tezkireyle bildirilmiştir. Olayla ilgili yine Hassa Meclis-i İdare azalarından Yusuf Bey'den de bir tahrirat alınmıştır. Buna göre; “*Ermeni, Katolik ve Protestan milletlerini yağma ve katl itmek niyetiyle*” İslahiye'de Kürd Dağı ahalisi 200'den fazla adamla Akbez'i ablukaya almış olup engellenmelerine yönelik çalışmalar devam etmektedir. Bu tedbirlere rağmen “*işin önü alınmak*” için bir hayli asker ve liva mutasarrıfının Hassa'ya gelmesi gerekir. Yine aynı tarihte Şeyhli'de bulunan Trappistes taifesinin ruhani reisi İstefan'ın hükümetten yardım talep etmek için yazdığı mektupta ve İslahiye kaymakamlık vekâletinden gönderilen tahriratta, toplanan Kürd Dağı ahalisine Akbez'in Menzil Uşağı ve Kara Ahmetli köyleri, İslahiye'nin Kayabaşı ve Tesbili köylerinden de bir hayli katılım olduğu ifade edilmiştir. Bunların Akbez ve Şeyhli'de bulunan Lazarist ve Trappistes rahiplerini basmak düşüncesiyle dağlara çıktıkları, zaman zaman görünüp sonra kayboldukları bildirilmiştir⁵³.

Yaşananlar dolayısıyla askeri tedbirlere başvurulması Hassa ve İslahiye kaymakamlarına emredilmiştir. Aşiret ve kabilelerin “*dâire-i itaate*” alınarak kanunların hilafına hareketten katiyen menedilmesi için İslahiye aşiret reislerinden Mirşamzade Süleyman'a, Köse Ağalara ve eşraftan Yusuf Bey'e tebliğde bulunulması istenmiştir. Livadaki asker bir kısmı mutasarrıfa yardım için Payas'ta bulunduğu muhasebeci efendi de İslâhiye'de olduğundan Hassa'ya gönderilecek bir asker bile bulunmadığı belirtilmişse de yanındakilerle birlikte işin önünün alınması muhasebeci efendiye yazılmıştı. “*Ahâli-i İslâmiye'nin teskin-i heyecânı*” çok sayıda asker varlığını zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle en yakın mevkinden kâfi derecede asker İslahiye'nin Şeyhli ve Hassa'nın Akbez köylerine gönderilmesi için emir verilmesi istenmiştir⁵⁴.

52 BOA.Y.MTV.138-65/2

53 BOA.Y.MTV.138-65/2

54 BOA.Y.MTV.138-65/2

Asker sevki konusunda bazı sorunlar baş göstermişti. Oraya gönderilmek istenen Ağraz Taburunun Kürd Dağı ve civarı ahalisinden olması nedeniyle bunların göreve gönderilmelerinin mahzurlu olduğu Müşir Ethem Paşa tarafından bildirilmiş, asayiş tedbirleri kapsamında bu görüş dikkate alınarak Antep'teki redif taburu Akbez'e hareket ettirilmiştir. Tabur, görev yerine vardığında Cebel-i Bereket Mutasarrıflığıyla birlikte olay mahallinde gerekli tedbirlerin alınması serasker tarafından yazılmıştır.⁵⁵

Bir süre sonra Kürd Dağı'ndaki cemaatlerden saldırgan grupların sayıları artmış ve 26 Mart 1896'da saat yedi gibi Hassa Ovasına yayılarak buldukları hayvanları gasp etmişler ve burada kışlık mekânında bulunan bir Hristiyan kadının üzerindeki altınları alarak parmağından yaralamışlardır. Aşiret kuvvetlerinin sayıları 200 kadar olup bunlar Akbez'e yönelmişlerdir. Yöneticiler tarafından tedbir olarak 220 asker gönderilmiş ve askerler üç kola taksim edilmişti. Kaymakam vekili ve eşraftan Ali Bey, redif yüzbaşısı, diğer zaptiye yüzbaşısı Muharrem Efendi, eşraftan Yusuf ve Halil beyler adamlarıyla birlikte olay yerine sevk edilmişlerdir. Bu kollardan Muharrem Efendi'nin emrindeki kolun bulunduğu taraf üzerinden Akbez'e yönelen Kürd Dağı aşiretlerine nasihat edilmiş ancak, tesiri olmamıştır. Nahiyeye yönelen aşiret kuvvetleri "*yağmur gibi kurşun atmaya başlayarak*" bir Müslüman çocuğu ayağından yaralamıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine hükümet kuvvetleri mecburen karşılık vermek zorunda kalmış, birkaç el ateş ederek aşiret kuvvetlerinden bir kişiyi öldürmüş ve iki kişiyi yaralamıştır. Çatışma sonunda aşiret kuvvetleri Akbez'in güney yönündeki (...) çekilmiştir. Kürd Dağı aşiretlerine karşı gerekli noktalara asker yerleştirilmiş ve asker sayısı artırılarak saldırı ihtimaline karşı asayiş tedbirlerinin bir kat daha artırılmasına çalışılmıştır⁵⁶. Başka bir belgede asayiş temin için gönderilen Cebel-i Bereket muhasebecisinin 25 kadar adamıyla İslahiye ve Akbez'de duruma müdahale ettiği 13 kadar şahsı yakalayıp İslahiye'de adliyeye teslim ettiği, saldırı hazırlığında olan bin kadar şahsın saldırısının engellendiği ve asayişin temin edildiği belirtilmektedir⁵⁷. Ancak bu aşiret kuvvetlerinin "*evvel ve ahîr vuku' bulan cesâretlerine*" bakılarak Kilis Kazasından da yeterli miktarda asker sevk edilerek gerekli soruşturma ve kovuşturmanın yapılması arzusu dile getirilmiştir. Kürtlerin "*yerli yerine*" yerleştirilerek bir daha bu tür hareketlere girişmemeleri için gerekli tedbirlerin mükemmelen alınması gerektiği, aksi halde bahsi geçen aşiretlerin tecavüzlerinin önünün alınamayacağı Mutasarrıf Hayri Bey tarafından Zeytun Fırka Kumandanı⁵⁸ Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya bildirilmiştir⁵⁹.

---

55 BOA.Y.MTV.138-114

56 BOA.Y.PRK.UM.34-68/1

57 BOA.Y.A.HUS.349-3/1

58 BOA.A.MKT.MHM.616-48/5

59 BOA.Y.PRK.UM.34-68/1

Kürd Dağı aşiretleri 27 Mart'ta "*baş çıkaramadıklarından*" herhangi bir olay olmamış, aşiretlerin tekrar hanelerine firar ettikleri haber alınmıştır. Aynı gün sabah erkenden İğzar Taburu, Akbez'e yetişmiş ve lazım gelen mevkilere yerleştirilmiştir⁶⁰. Bu aşiretlerinin zorla gasp edip ellerinde bulundurdukları mallarla ilgili 28.03.1896'da Cebel-i Bereket Mutasarrıflığından yazılmıştır. Bu belgede: Akbez'i basmaya gelen Kürtlerin "*hânelerine firar iddikleri*" iki gündün beri bunlardan bir şahsa bile rastlanmadığı, yeni hiçbir olayın olmadığı bildirilmiştir. Yine aşiretlerden kalan son bakiyelerin de hanelerine "*def'ine çalıılmakta olduğu*" belirtilmişti. Aşiretler tarafından gasp edilen 82 sığır 27 Mart'ta Kilis taraflarında ellerinden geri alınmış, bir gün sonra da 15-20 hayvan daha kurtarılmıştır. Başka bir belgede köylerden 60 kadar hayvanın "*aşırıldı*"⁶¹ ifade edilmektedir. Yaşananlara rağmen Kilis Kazası yöneticilerinin Kürt aşiretlerini bu tür tecavüzlerden menetmek için bir girişimi görülmemiştir. Cebel-i Bereket mutasarrıfı gerekli yerlere emir verilmesini istirham etmişti. Bunun üzerine, aşiretlerinin tecavüzlerinin önlenmesi, saldırıların sebebinin tam olarak öğrenilmesi Halep Vilayetinden talep edilmiştir⁶². Müşir Ethem Paşa, Kilis kaymakamlığından ve Kilis'te bulunan Binbaşı Tahsin Bey'den bir daha böyle bir duruma meydan verilmemesini istemiştir⁶³. Olaylar sonrasında tutuklananların kimler olduğu, tutuklanma sebepleri, İslahiye ve Hassa'da asayişin sağlanıp sağlanmadığı Fransız Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine sorulmuş, bunun üzerine Sadaret de Adana Vilayetinden bu konuda izahat istemiştir⁶⁴.

Devlet yöneticilerinin müdahale ederek olayların büyümesini önlemeleri Ermenilerce de takdir edilmiştir. Akbez'de bulunan Ermeni ileri gelenlerinden Boris, Ağop ve Agopyan adlı şahıslar köylerinin Kürd Dağı ahalisi tarafından sarılması sırasında Mutasarrıf Hayri Bey'in Payas'tan kâfi miktarda askerle geceleyin yetişerek mal ve canlarını kurtarıp saldırganları uzaklaştırdığı için Ermeni cemaati adına hükümete teşekkürlerini bildiren bir mektup kaleme almışlardır⁶⁵.

Yaşanan olaydan sonra da gerginlik ve korkular devam etmiştir. Fransız Sefareti, Ali Ağa Kürdi adlı şahsın Maraş'a bağlı Zeytun'dan geldiğini ve müstafi bir yüzbaşı olduğunu öne sürerek halkı kışkırttığını, yaşananlar karşısında burada bulunan Fransız misyoner rahibinin korku ve telaşa

60 BOA.A.MKT.MHM.616-48/3

61 BOA.A.MKT.MHM.616-48/5

62 BOA.A.MKT.MHM.616-48/2

63 BOA.A.MKT.MHM.616-48/5

64 BOA.A.MKT.MHM.651-18/2

65 BOA.Y.PRK.AZJ.32-96

kapıldığını, şehirden çıktıkları anda Kürtler tarafından sıkıştırıldıklarını, Kürtlerin çok sayıda hayvan gasp ettiklerini ifade etmiştir. Lazarist rahiplerine ait olup gasp edilen hayvanların Adana Vilayetine -konsolos tarafından bildirmesine rağmen- iade edilmedikleri Fransız Konsoloslugu tarafından Hariciye Nezaretine yazılmıştır⁶⁶.

Fransa Sefareti, Ali Ağa Kürdi'nin Akbez'de Müslüman ahaliyi tahrik etmesi nedeniyle Müslümanlarda "*fevkalade heyecan görülmekte*" olduğu gerekçesiyle Hariciye Nezareti üzerinden girişimlerine devam etmiştir. Ali Ağa'nın Müslüman ahaliyi Hristiyanlara saldırmaya davet edecek şekilde nasihatlerde bulunduğu ihbarı üzerine bahsi geçen şahsın Adana merkeze gönderilmesi Cebel-i Bereket Mutasarrıflığına bildirilmiştir. Onun ne gibi nasihatlerde bulunduğu, aslen nereli olduğu, nasıl bir adam olduğu Adana Vilayetinden sorulmuştu. Alınan cevapta; bu şahsın Hassa'da Ağraz Cebel-i Samat Taburunun birinci bölük yüzbaşısı Ali Ağa olduğu, kendisi Maraş'tan yeni geldiğinden Akbez'de Etmekçi Serop ona redif askerlerinin dağıtılmasıyla ilgili malumatı olup olmadığını sormuş, Ali Ağa ise "*Anı devlet bilir*" demiştir. Yine Serop, Maraş ve Diyarbakır'daki durumu sual edince Ali Ağa da devlet ne emir verdiyse onu yaptıklarını söylemişti. "*Ordular haklaşıldı.*" diyerek buralarda böyle olaylar olmadığını ifade etmişti. Adana Vilayetinden merkeze gönderilen yazıda, Ali Ağa'nın Müslümanları kışkırtıcı bir hareketinin görülmediği belirtilmiştir⁶⁷. Fransa Sefareti, Hariciye Nezaretine bu kurum da Sadarete durumu izah eden yazıyı göndermiştir. Fransız manastırlarının bulunduğu Şeyhli ve Akbez Nahiyesinde huzurun sağlanması için Cebel-i Bereket Sancağının merkezi Yarpuz'dan piyade ve süvari ve birkaç zaptiye gönderilmesi istenmiş, ancak onlar da vergi toplamak için taşraya gönderilmekte olduklarından İslahiye ve Akbez'de yeteri kadar kuvvet ve zaptiye bulundurulmasının gerekliliği vurgulanmıştır⁶⁸. Daha sonra huzur ve asayişin temin edilmesi için gerekli tedbirlerin alındığı ve herhangi bir olay vuku bulmadığı belgelere yansımıştır⁶⁹.

Fransız Sefareti ise durumdan vazife çıkararak yaşanan süreçte kaza kaymakam vekili mevcut olduğu halde Hassa Kazası kaymakamlığına Cebel-i Bereket'te bulunan Mehmet Ali Efendi'nin getirilmesi girişimlerinde bulunmuştur. Halkın emniyetini sağlama konusunda güven veren tutumu nedeniyle Mehmet Ali Efendi'nin Hassa Kaymakamlığına getirilmesi ve Akbez olayı sırasında tutuklananların şiddetle cezalandırılmaları konusunda Fransız Sefareti 1896

---

66 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/3

67 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/2

68 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/3

69 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/4

Mayıs'ında Osmanlı Hariciye Nezaretine yazmış, Sadaret ise durumun ne olduğunu Hariciye Nezaretinden sormuştur⁷⁰. Hassa kaymakamının İstanbul'da olduğu, durumun nezaketi dolayısıyla kaymakamın İstanbul'da durmasının uygun olmayacağı, bir an önce görevinin başına dönmesi gerektiği, Sadaret'ten Hariciye Nezaretine gönderilen bir belgede ifade edilmiştir⁷¹.

Kürt Dağı aşiretlerinin rahiplere ve Hristiyanlara saldırarak öldürme ve yağma hareketlerinin engellenmesinde gayretleri görülen şahısların taltif edilmeleri için Cebel-i Bereket Mutasarrıflığından 30 Mayıs 1896 tarihli bir yazı Teşri-i Muamelat Komisyonu'na oradan da Adana Vilayetine gönderilmiştir⁷². Yaşanan gelişmelere bakıldığında devlet yöneticilerinin, Hassa-Akbez yönetici ve eşrafının yörede bulunan ve büyük çoğunluğu Ermeni olan Hristiyanları ve misyonerleri korumak için bütün imkânlarını seferber ettiği anlaşılır.

Akbez'de durum sadece Müslümanlarla Ermeniler ve misyonerler arasındaki gerginliklerden ibaret değildi. Fırka-i İslahiye 1865 yılında Hatay-Maraş caddesinde devlet otoritesini tesis etmiş olsa da eski dönemin alışkanlıkları devam ediyordu. Devlet düzeninin tesis edilmesinden önce gasp, hırsızlık ve adam öldürme olayları çok yaygındı. Azalmakla birlikte benzer olaylar 1890'lı yıllarda da görülmüştür. Şeyhli Manastırı'ndaki Fransız rahiplerine hizmet eden tabip, 1899 yılında Hassa Kazasına giderken yolda üç eşkıya tarafından darp edilmiş, eşyaları elinden alınmak istenmişti. Durumdan haberdar olan yetkililer daha sonra suçluları yakalamıştır⁷³.

1890'larda Akbez'de Ermeni, misyoner ve Müslüman ilişkilerinde yukarıda bahsedilen gelişmeler yaşanırken memurlarının en azından bir kısmının misyonerlerin faaliyetleri ve niyetleri konusunda hassas oldukları anlaşılmaktadır. Akbez Nahiyesi ve İslahiye'nin Şeyhli Köyünde oturan Cizvit papazlarının ana hedeflerinin ne olduğu, kanun ve nizamlara aykırı ne tür hareketlerde bulduklarına dair Sadaret Mektûbi Kalemi memurlarından Sezai Efendi'nin verdiği evrak, içeriği önemli görülerek papazların maksatlarının araştırılması için 1900 yılında Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir⁷⁴. Yine aynı hassasiyetin Akbez'in eski beylerinin⁷⁵ soyundan gelen şahıslarca da ortaya konulduğu belgelere yansımıştır. 1896'da yaşanan

70 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/1

71 BOA.A.}MKT.MHM.651-18/2

72 BOA.DH.MKT.7-24

73 BOA.DH.TMIK.M.169-3

74 BOA.BEO.1527-114514/1

75 Fırka-i İslahiye'nin gelişine kadar Karabeyzadeler Akbez'de etkindi. 1865'te Gâvur Dağı'nda düzenin tesisıyla bunlar çeşitli yerlere sürülmüş, bir kısmı 1890'larda Akbez'e geri dönmüştü.

Müslüman Ermeni gerginliğinden sonra, çıkabilecek yeni bir Müslim-gayrimüslim çatışmasını engelleme konusunda bu aileden bazılarının girişimi görülmektedir. Akbez'den Karabeyzade Halil Hilmi ve arkadaşları tarafından merkeze bir arzuhal gönderilmiştir. 1900 yılına ait bu arzuhalde; Akbez'e bağlı Cizvit Manastırı reisi Fransa tebaasından Mösyö Malavar'ın "*teşvikiyle*" Halepli Katrancı Ahmet Ağa'nın Müslim ve gayrimüslim ahali arasına fesat sokacak davranışlarda bulunduğu, Malavar ve Ahmet Ağa'nın bununla da yetinmeyerek daha başka birtakım yolsuzluklara karıştıkları ifade edilmiştir. Huzuru bozacak davranışları dolayısıyla Cizvit reisinin manastır tarafından başka bir mahalle kaydırılması, yerine başka birinin tayini, Ahmet Ağa'nın ise ikametgâhı olan Halep'e gönderilmesi istenmiştir⁷⁶.

Akbez ve Şeyhli'de bulunan Fransız rahipler, eski eser araştırmaları yapmak için gelen Avrupalılarla da irtibat halindedirler. Tarihi eser araştırmaları için Zincirli'ye gelen Berlin Üniversitesi muallimlerinden Mösyö Von Luşan'ın bir kısım eşyasını Şeyhli'de bulunan Fransız Trappistes rahipleri reisi Perayatis (?) Efendi'ye teslim ettiği belgelere yansımıştır⁷⁷.

Taşradaki devlet yöneticilerinin bazılarının, misyonerlerin yapabilecekleri hamlelere karşı tedbirler alma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. 1902 tarihli bir belgede; Osmanlı tebaası olup Katolik milletinden olan Edam Pavlus adlı bir şahsın öldüğü, mirasçısının olmadığı, bir ev, on sekiz ayrı parça bağ, bahçe ve tarlalarının bulunduğu, bunların 238 dönüm tuttuğu ifade edilmiştir. Bu mülklerden dört parçası "*deyn-i mirîyesi ve Menâfi Sandığına*" olan borcu için Meclis-i İdare ve belediyece müzayedeye Fransız tebaasından Lazarist Kumpanyası vekili Anton Desnuyo'ya satılmıştır. Diğer malların da Defter-i Hakâni İdaresi namına müzayedeleri yapılırken Lazarist rahipler nâmına "*pişirülmek istenildiği*" beyan edilerek böyle bir hamlenin kabul olunup olunmaması Cebel-i Bereket Defter-i Hakâni memuriyetinden bildirilmiştir. Verilen cevapta bu arsaların, bulunduğu köy ahaliyelerinden zarureti olup da rağbet edenlere verilmesi yönünde görüş bildirilmiştir. Yine buraya yeni yerleştirilen muhacir bulunup bulunmadığı Cebel-i Bereket Defteri Hakani memuriyetinden sorulmuştur. Alınan cevapta burada yeni iskân edilen muhacir bulunmadığı, genellikle buradaki arazilerin vakıf ya da mülk olduğu, bu malların 02.08.1902 tarihinde 61 gün müddetle müzayedeye konulduğu, bahsi geçen yerlerin "*misliye*" ile verilmesi imkânı olmadığı anlaşılmıştı. Yine rahiplerin müzayedeye katılmalarının menedilmesinin gereği hakkında "*Mer-i İstimlâk Kanunu*" müsaade etmemekteydi. Lazarist rahiplerin orada arazi ve emlak satın almaları mahzurlu görülmüştür. Bitmek üzere olan müzayedenin

---

76 BOA.DH.MKT.2301-93

77 BOA.HR.TH.269-15/3

sonlanmasından sonra bahsi geçen arazilerin Lazarist rahiplerden başka kimde kaldıysa “*bedelin miktârına bakılmayarak*” onların adına ihale edilmesi uygun görülmüştür. Defter-i Hakâni Nazırı, bu konudaki görüşünü mahalline tebliğ etmek üzere Sadarete sunmuştur⁷⁸.

Osmanlı Devleti yabancı ülke temsilcilerinin ve şüpheli şahısların bölgedeki faaliyetlerini de yakından takip etmektedir. Mersin Fransız viskonsolosu, Adana valisinden izin alarak Kozan ve Cebel-i Bereket’te bazı yerleri dolaşarak 9 Nisan 1903’te İskenderun’a gelmiş, oradan Mersin’e dönmüştür⁷⁹. Bu kapsamda Viskonsolos Povan; Lazarist ve Trappistes rahiplerine ait arazileri de incelemek için Hassa ve İslahiye taraflarına gitmiş, Akbez ve Şeyhli manastırlarını ziyaret ederek orada iki gün kalmıştır. Bu süreçte dikkat çekici bir hareketinin görülmediği Cebel-i Bereket’ten Adana Vilayetine haber verilmiştir⁸⁰. Yine Muamelat ve Islahat Komisyonu’ndan Sadarete gönderilen 19 Kasım 1904 tarihli bir yazıda; bir şahsın Akbez Manastırı’na geldiği, yanında bir süvari (kavas) bulunduğu ve hareketlerinin soruşturulduğu bildirilmiştir. Soruşturma sonucunda şahsın “*tebdil-i hava için*” Maraş’tan ve Halep’ten Akbez’e geldiği, yanında resmi evrak olmadığı halde vilayet içinde ve dışında tam bir serbestiyle gezmeye izni olduğunu ve kendisine hiçbir vilayet yöneticisinin müdahale edemeyeceğini beyan ettiği ifade edilmiştir. Bu şahıs yanındaki süvari ile hemen İslahiye yoluyla Maraş’a dönmüş, yaşanan gelişmeler üzerine Adana Vilayeti yöneticileri durum hakkında Halep Vilayetinden bilgi istemiştir⁸¹.

Akbez’de Din Değiştirme Olayları Karşısında Misyonerlerin ve Osmanlı Yöneticilerin Tutumu

20 Aralık 1890 tarihli bir belgede Akbez’de Seltan adlı bir Ermeni kadının ihtida ederek Müslüman olduğu ve Fatma adını aldığı Adana Vilayet Meclisinden Adliye ve Mezahip Nezaretine bildirilmiştir⁸². Yine Ermeni milletinden Hacrik kızı Çiçek adlı bir kadın din değiştirerek Müslüman olmuş ve resmi muamelenin gerçekleştirilmesi için Hassa Kazası naibi Ali Rıza Efendi’ye bir arzuhal vermiştir. Bu işlemin ardından güvenliğini sağlamak amacıyla İmam Osman Efendi’nin evine gönderilmiş, orada birkaç gün kalmıştır. Akbez’de bulunan Fransız manastırı ruhbanı reisi olayı öğrenerek

78 BOA.ŞD.2723-10/1

79 BOA.DH.TMK.M.143-20

80 BOA.DH.TMK.M.143-20/5

81 BOA.A.MKT.MHM.617-40/2

82 BOA.DH.MKT.1794-71

naip efendiye başvurmuştur. Onun talebi üzerine kadının arzuhali dikkate alınmayarak kaza kaymakamı Ali Akif Bey ve Naip Ali Rıza efendilerin takdir ve ifadeleriyle mahalli zabıta memuru Mustafa Ağa da yanında görevlendirilerek kadın “*suret-i cebriyede ecnebi milletine*” gönderilmiştir. Kadının İslam’da “*sebât ve ısrâr*” etmesine karşın yapılan bu muamelenin şer’i kurallara ve diğer hükümlere aykırı olduğu, bu nedenle naip efendinin “*te’riben azli*” ve kaymakam hakkında da gerekenin yapılması, bunların usule aykırı emrini yerine getiren Yüzbaşı Mustafa Ağa’nın da “*te’dibi*” istenmiştir⁸³.

Hâlbuki Çiçek Hatun kendi rızasıyla İslamiyet’i kabul ettiğini açıkça beyan etmiştir. Ancak usullere aykırı olarak kendi rızası dışında misyonerlere ait manastıra iade edilmiş, İslam’dan dönmesine neden olunmuştur. Yaşanan gelişmeler üzerine Hassa kaymakamı Ali Akif ve Naip Ali Rıza efendiler hakkında tahkikat başlatılmıştır. Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi’nin bu konudaki değerlendirmesi şöyledir⁸⁴: Akbez ruhani reisine tezkire yazıldığı halde gelmemiş, bunun üzerine naip, manastıra gitmiştir. Çiçek Hatun, naibin kaymakamlığa verdiği tezkireyle Meclis-i İdare’de düzenlenen mazbataya dayanılarak yanına zaptiye verilip Akbez’e gönderilmiştir. Bunun kasıtlı veya menfaate dayalı olarak yapıldığına dair bir delile ulaşılammıştır. Usullere göre sistem şöyle işlemektedir: Bir kişinin İslamiyet’i kabulü sırasında orada bulunan ruhani reis davet edilmekte, eğer rahip davete icabet etmezse veya o mevkide rahip yoksa meclisi idarenin gereğini yerine getirmesi şeklindedir. Olaydan sonra bu işleyiş şekli Adliye Nezareti tarafından Adana’ya bildirilmişti⁸⁵.

Şura-yı Devlet’ten farklı olarak Dahiliye Nezareti şu nedenlerle olayla ilişkili olan yöneticilerin yargılanmasını istemiştir: Akbez’de rahip bulunduğu halde davete icabet etmemiş, Adliye Nezaretinin belirttiği yöntemin uygulanması ve Adana merkez livasından görüş istenip gelecek emre göre hareket edilmesi gerekirken bunlara aykırı olarak “*arz ve arzu-yı İslâmiyet iden kadının hod be hod Ermeni merkezi ruhâniyesiyle irtidâdına sebebiyet virilmesi*” ibretlik bir iş olup mesuliyet gerektirmektedir. Dolayısıyla Kaymakam, Naib ve bunu tasdik eden Meclis-i İdare azalarının yargılanması gerekir⁸⁶.

Bir dizi yazışma sonunda Şura-yı Devlet olayla ilgili şöyle bir karar beyan etmiştir: Ruhani reisin bulunmadığı ya da davete uymadığı durumlarda gereğinin yapılması konusunda hükmün “*sarih*” bulunmaması dolayısıyla işin

---

83 BOA.DH.MKT.1789-17

84 BOA.MV.70-5

85 BOA.BEO.14-1034/3

86 BOA.BEO.14-1034/3

nasıl yapılacağını kaza kaymakamının bilemeyeceği ve buna cesaret edemeyeceği açıktır. Bu işlemden dolayı kaymakamın yargılanması yoluna gidilmesi halinde kesin mahkûmiyetleri var sayılsa dahi bir kanun maddesine de uydurulamayacağı ifade edilmiştir. Çünkü, durum Bidayet Müdde-i Umumisi'ne sorulmuş, kanuni bir mesuliyet gerektirmediği cevabı alınmıştır. Buna göre, görevden alınmaları yeterlidir⁸⁷. Ayrıca bunların mahkûm edilmesi yerine taşrada buna benzer karışıklıklara meydan vermeyecek bir karar alınması uygundur. Kaymakam ve naibin yargılanmasından kaçınılmalıdır. İslamiyet'i kabul edenlerle ilgili yapılacak kanunu muamelenin ne olması gerektiğinin vilayete bildirilmesi gerekir. Benzer sorunların önüne geçmek için Adliye ve Mezahip nezaretlerine tebligat yapılmalıdır⁸⁸.

Bu arada Hassa Kaymakamı Ali Akif Efendi durumu izah etmek için birkaç ay Adana'da kalmış ancak, "*nazâr-ı itibara*" alınmayınca Naip Ali Rıza Efendi'yle birlikte İskenderun üzerinden İstanbul'a savuşmuştur⁸⁹. Dolayısıyla sorgulanmalarına dahi gerek olmadığı Şura-yı Devlet kararıyla ifade edilmiştir⁹⁰.

3. İkinci Meşrutiyet'in İlanından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Akbez'de Ermeni, Misyoner ve Müslüman İlişkileri (1908-1914)

Adana Ermeni murahhası Muşeg, Ermenileri bir ihtilale hazırlamak için Adana'da birçok çalışma yapmış, silahlanma konusunda kiliselerde vaazlar vermiştir. Çıkabilecek bir iğtişâş için Ermenileri kollar halinde örgütleme çalışmalarında bulunmuşlardır. Onun bu kapsamda çalışma yaptığı yerlerden biri de Akbez'dir. Burada Gevirk Efendi diye birini silah komisyoncusu yapmak istemiştir⁹¹.

Muşeg'in kışkırtmalarıyla 1909 yılında Adana'da meydana gelen olaylarda şehir büyük bir tahribata uğramış, Ermeniler ve Müslümanlar arasında kanlı boğuşmalar yaşanmış, olaylar Hassa, Dörtüol ve Osmaniye'ye de sıçramıştır. 17 Nisan 1909'da Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey, Bahçe, İslahiye ve Hassa kaymakamlıklarına çektiği telgrafta "*Ecnebileri son derece muhafaza ediniz ve nefsiniz gibi muhafaza ediniz.*" demiştir⁹². Diğer yerlerde

87 BOA.BEO.14-1034/3

88 BOA.BEO.14-1034/2

89 BOA.DH.MKT.1840-116/1

90 BOA.BEO.14-1034/3

91 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010): 31.

92 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *1909 Adana Olayları*, Cilt: II, 157.

olduğu gibi Hassa Kazasında da çaresizliği gözler önüne seren bilgiler Cebel-i Bereket Mutasarrıflığına ulaşmaktadır. 18 Nisan 1909'da Hassa kaymakam vekili Nahit Bekir, Ermenilerin manastıra çekildiğini, eğer Müslüman halk bir taarruzda bulunursa merkezde jandarma dışında kuvvet bulunmadığını, hızlı bir şekilde tehlikenin önüne geçecek bir kuvvetin 24 saat içinde ulaştırılmasını talep etmiştir⁹³. 20 Nisan 1909'da Cebel-i Bereket'in yukarıda bahsi geçen kaza ve köylerinde iğtişâş devam etmekte öldürme ve yağma olayları görülmektedir⁹⁴. Olaylar sırasında Cebel-i Bereket Sancağına gönderilen bir nizamiye taburu hem Dört Yol hem de Hassa ve İslahiye'de olayları yatıştırmak için icap edenlere şiddetle muamele etmekle görevlendirilmiştir (26.04.1909). Adana valisi, Dahiliye Nezaretine yaşanan olaylarda kaç kişinin öldüğüne dair bilgi göndermiş, Hassa ve civarında ölen kişi sayısı ile ilgili henüz bilgi gelmediğini bildirmiştir (08.05.1909)⁹⁵. Mehmed Asaf, Dört Yol Ermenilerinin silah ve fedai temin ettikleri Hassa, İskenderun ve Akbez istikametini kapatarak Ermeni olaylarının daha da büyümesini önlemiştir⁹⁶. Mehmet Asaf ve İslahiye mal müdürünün Adana Olaylarındaki rolünün araştırılması için derhal dirayetli ve tarafsız memurlar gönderilmesi istenmiştir. Bu memurlar birkaç gün içinde tahkikat yapacak, mutasarrıf ve mal müdürünün suçlarını tespit ederlerse bahsi geçen şahıslara görevden el çektirilecektir. Mehmed Asaf ve İslahiye mal müdürünün olaylarda dahil olduğu iddiasını Fransa'nın Halep konsolosu ve misyonerler öne sürmüşler, bunların iddiasına dayanılarak mal müdürü ve Mehmed Asaf'a görevden el çektirilmiştir⁹⁷. Oysa 1909 yılındaki Adana Olayları sonrasında Akbez'deki Lazarist Manastırı reisi Dallenbi (?) ve Şeyhli Manastırı reisi Birayet (?) Akbez'de bulunan Karaman Taburu zabıt ve askerlerinden memnun olduklarını ve asayişin korunmasına "*fevkalade itina*" gösterdiklerinden dolayı memnuniyetlerini bildiren bir telgrafi Kuva-yı Mürettebe Kumandanlığına yollamışlardır⁹⁸.

Yukarıda güvenlik tedbirleriyle ilgili olarak memnuniyetini bildiren Lazarist ve Trappistses rahiplerinin bahsi geçen görevden almalarında Fransız konsolosuyla beraber rollerini teyit eden başka bir anlatım da Mehmed Asaf'a aittir. 18 Mayıs 1909'da mutasarrıf görevden el çektirilmişti. Adana valisi Cevad Bey ve kumandan görevden alınmış, yerlerine vali olarak Babanzade

---

93 Ebru Güher, "Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı'nda 1915 yılındaki Ermeni Tehciri," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 6, Sayı 15 (Kasım 2018): 246.

94 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010): 35.

95 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *1909 Adana Olayları I*, 97.

96 Güher, "Cebel-i Bereket", 248.

97 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *1909 Adana Olayları I*, 103-113.

98 BOA.DH.MKT.2835-27; HR.TH.376-75-2

Zihni Paşa, Mürettep Kuvvetler Komutanlığına da Mehmet Ali Paşa getirilmiştir. Mehmed Asaf görevden alındıktan sonra Adana'daki meşhur Ceyhan Oteli'nde birkaç gün kalmış, birçok kuruma yazılar yazarak derdini anlatmaya çalışmıştır. Yaşanan süreçte Fransa'nın Halep konsolosu da burada kalmaktadır ve Adana valisi Zihni Paşa onu ziyarete gelmiştir. Yan odada işleriyle meşgul olan Mehmed Asaf, Fransız konsolosuyla Vali arasındaki konuşmalara şahit olmuştur. Vali, Fransızca bilmediğinden konuşmalar tercüman aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu konuşma sırasında Konsolos, suçluların idamını talep etmiş, aksi halde Mersin ve İskenderun sularında bekleyen Fransız, İngiliz ve ABD donanmalarına ait gemilerin karaya asker çıkaracaklarını bildirmek için resmi yetkili olduğunu söylemiştir. Vali, soruşturma yürüttüklerini, zanlıları Divan-ı Harb'e vereceklerini ve suçluların cezalarını çekeceklerini belirtmiştir. Fransız konsolosu söylenenlerden tatmin olmamıştır. Konsolos, baş suçlunun Cebel-i Bereket mutasarrıfı olduğunu, yan odada bulunduğunu, serbestçe gezdiğini ve şimdiye kadar mezarda olması gerektiğini dile getirmiş; mutasarrıf ve İslahiye mal müdürünün suçlu olduklarına dair Akbez Fransız rahipleri, Ermeni Katolik rahip ve kilise ileri gelenlerinin şahitliklerinin Fransa ve medeni dünya açısından yeterli olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Zihni Paşa cevaben, bir memuru düşmanlarından soruşturmak medeni dünyanın geleneği olsa da Osmanlı kanunlarında böyle bir geleneğin olmadığını, araştırma yapılmadan bir şey yapmalarının söz konusu olmadığını, konsolosun gösterdiği mazbataların Ermeni düzmece tertibatının eseri olduğunu söylemiştir⁹⁹.

Yöneticileri pasif duruma getirmek ve cezalandırılmalarını sağlamak için çalışan Protestan ve Katolik misyonerler, Adana Olayları sonrasında halkın maddi açıdan zorda kalmasından istifade etme yoluna girerek Ermenileri kendi mezheplerine geçirmek istemişlerdir. Halkı mezhep değiştirmeye zorlayacak davranışlarda bulunmaları şikâyet konusu olmuştur. Osmanlı yöneticileri şikâyetlerin ortadan kalkması için rahiplerin eğitim hizmeti verme dışında faaliyetlerde bulunmamasını istemiş, bu konuda Fransız Sefareti nezdinde girişimlerini yoğunlaştırmıştır¹⁰⁰.

Yaşanan kanlı olaylardan sonra misyonerlerin çalışmaları hız kesmemiştir. Akbez'in Salman Uşağı Köyünde Protestan misyonerler kilise ve mektep inşasına girişmişlerdir. Adana Vilayetinde misyonerler tahminen 45 sene önce kurulmuş olan yapıları için ruhsat alma talebinde bulunmuşlardır¹⁰¹. Akbez ruhani reisi Cedidyân 15 Aralık 1912'de mektep ruhsatı için Meclis-i İdare'ye

99 Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları* (Ankara, TTK Yayınevi, 1986): 16.

100 Günay, "Yardım Çalışmaları," s.120.

101 BOA.İ.AZN.117-13

başvurmuştur. Cedıyan, 100 kadar kız ve erkek çocuğunun “*muhtaç oldukları tahsil ve terbiye için*” lazım olan ruhsatın verilmesini talep etmiştir. İnşa talebinde bulunulan arsa üzerinde uzunluğu 18, eni 15 ve yüksekliği 10 metre olan altı kapı ve elli beş pencereyi kapsayan iki katlı alt katı iptidaiye ve üst kat rüştiye olarak faaliyet gösterecek mektep yapımına ruhsat verilmesi istenmiştir¹⁰². Bunun üzerine kurallara uygun olarak mektep incelenmiştir¹⁰³. Salman Uşağı Karyesinde 50 hane bulunduğu ve burada 450 Protestan ahali yaşadığı, inşa edilecek mektebin cemaatin yardımlaşması yoluyla yapacağı tetkikat sonucu ortaya konmuştur¹⁰⁴. Buranın eski sahibi Marunî milletinden Katrancioğlu Bedros, 4 dönümlük arsasını Protestan cemaatine 5.000 kuruşa sattığını, arsa üzerinde tasarruf hakkı bulunmadığını, Hassa Nizamiye Mahkemesi’nde düzenlenen bir senetle beyan etmiştir. Mahkemede bulunan Şuhûdu’l-hâl ise Zabitan Mehmet Ağa oğlu Mustafa Hayri, Akbez’den Sirkeciyan Serkis Efendi’dir¹⁰⁵.

Bir dizi yazışma ve kontrollerden sonra 1914’te bahsi geçen yapı ile ilgili ruhsat alma işleminin olumlu sonuçlandığı anlaşılmaktadır. İnşası gerçekleştirilecek mektep ve kilisenin arazisi Alaüddeve Vakfı’na aittir. 1600 zirâ’ (1 zirâ’ 76,8 cm)¹⁰⁶ arazi üzerine kurulmuştur. Kilisenin uzunluğu 15, eni 12, yüksekliği 6 arşın olup 8 bahre ile iki kapılı Protestan cemaatine ait bir kilise; yine uzunluğu 15, eni 7, yüksekliği 15 arşın olan 8 bahre ve iki kapılı mektep; uzunluğu 15, eni 6, yüksekliği 13 arşın olan rahip ikameti için tahsis edilen yapının ruhsatının verilmesi Şura-yı Devlet tarafından kararlaştırılmıştır. Konuyla ilgili Sadaret tarafından gönderilen iradenin icrasına Evkâf-ı Hümayun, Adliye ve Mezâhip, Maarif nezâretleri memur kılınmıştır¹⁰⁷. 1915 tarihli bir iradede misyonerlerin yaptığı inşaatın 1800 zirâ’ ve saatinde bir arsa üzerinde uzunluğu 18, eni 15 ve yüksekliği 11 metre olan üç oda, bir salon ve bir de “*umûmi meşk odası*”, altı kapı ve elli beş pencereyi kapsayan arsanın bedeline 5.000 kuruş değer¹⁰⁸ biçilmiştir. Bu değer üzerinden 10/1000 kira bedelinin vakıf namına tahsili ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Maddesi hükmüne riayet edilmek üzere Ermeni Protestan Cemaati çocuklarına

---

102 BOA.ŞD.2143-42/11

103 BOA.BEO.4272-320350/2

104 BOA.ŞD.2143-42/4

105 “Hassa Kazasında Salman Uşağı mahallinde ka’in şarkı Köstü Ahmetler ve Kalaycı Emin hâneleri, garben dağ, şimâlen tarik, cenûben Bunyo Bogunyan ve Ortuvar arsaları hudûtlarıyla mahdût tamamen dört dönüm arsası... beş bin kuruş mukâbilinde fûruht ittim. Mezkûr arsaya bir güne alâka ve müdâhaleye hakkım olmayub...” BOA.ŞD.2143-42/8

106 Farklı alanlarda farklı uzunlukları olan zirâ’ mimari ölçü olarak 1841’den itibaren 7,775 olarak kabul edilmiş, sonrasında küsurat 75,8’e yuvarlanmıştır. Mehmet Erkal, “Arşın”, *TDVİA*, Cilt: 3, (İstanbul: TDV Yayınları 1991): 412.

107 BOA.MV.235-96

108 Başka bir belgede 20.000 kuruş değerinde olduğu belirtilmiştir. İ. AZN. 117-13

mahsus “*kargir bir mektep*” inşasına Şura-yı Devlet kararıyla ruhsat verilmiştir¹⁰⁹.

Fransızların desteğine sahip olan misyoner gurupları Trappistesler, Kapusenler ve Lazaristlerin Suriye ve Antakya bölgelerini karıştırma girişimleri süreklilik arz etmiştir. Fransız işgali sırasında Hatay’ın Akbez ve Şeyhli köylerinde Ermeni isyanı vukuu bulmuştur. Ermeni isyanında birçok Müslüman katliama uğramıştır¹¹⁰. Lazaristler, Akbez’de 1884’te kurdukları çalışma gurubu ve satın aldıkları büyük bir arazide faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. 1920’lerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi Türklerle çatışmaya girmişler, geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Akbez’de yaşayan Hristiyanlar, Ankara Antlaşması sonrası İskenderun, Halep, Beyrut, Lazkiye gibi yerlere göç etmişlerdir. Lazaristler, diğer misyoner örgütleriyle de ilişki içerisinde olmuşlardır. Fransisken rahiplerinin Kırıkhan’daki üyeleri Akbez’deki Lazaristleri desteklemişlerdir. Çünkü 1921 yılında Osmanlı Devleti’yle Fransa arasında yapılan Ankara Antlaşması uyarınca Akbez, Türkiye sınırları dâhinde kalmıştı. Bu durum Lazaristler açısından hukuki engel teşkil etmektedir. Onlar da bunun üzerine bölgeden ayrılmış ve İskenderun’a gitmişlerdir. Lazaristler, manda döneminde Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde ekonomik sorunlarla karşılaşınca Lyon’dan gelen Cizvitlerle anlaşarak 1930’dan sonra çalışmalarına yeniden hız vermişlerdir¹¹¹. Bu kapsamda 1884’te Akbez’de kurulan Lazarist Rahip Mektebi 7 Ekim 1930’da Kırıkhan’a taşınmış ve yeni bir binada faaliyetlerine devam etmiştir¹¹².

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğinde Adana’da Fransız misyoner tarikatları yaygınlaştığı görülmektedir. Cebel-i Bereket Sancağına bağlı yerlerde de bunların çalışmaları olmuştur. Fransız misyoner teşkilatlarından Lazaristler Akbez’de, Trappistesler ise İslahiye’nin Şeyhli Köyünde faaliyette bulunmuşlardır. 1876’da bölgeye gelen Lazaristler 1884’te burada kurumsallaşmış, Trappistesler ise 1886’da Şeyhli’de bir Ziraat mektebi açmışlardır. Akbez’de 1901’de Lazaristlere ait kız ve Erkek mektebi eğitim vermektedir. 1901’de bu kuruluşlar devlet tarafından tanınmıştır. 1913 yılında Lazaristler manastır, erkek ve kız mektepleri, dispanserleriyle Akbez’de

109 BOA.MV.239-19

110 Kalutek, *Doğu Akdeniz*, 40.

111 Özkan, “Hatay’da bir Okul-Kilise,” 9-10.

112 Şerife Yorulmaz, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)’nın Sosyo Ekonomik ve Siyasi Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar,” *V. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu*, (Antakya: 17-18 Ekim 1998): s.244.

faaliyettelerdir. Trappistesler ise Şeyhli’de manastır, mabet, dispanser, ziraat mektebi, erkek ve kız mektepleriyle etkindirler. Akbez’deki misyoner kuruluşlarının çalışanlarından bazıları çevredeki misyoner okullarındaki görevlilerle birlikte devlet için tehdit oluşturacak örgütsel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kanunlar açısından suç oluşturan faaliyetlerde bulunurken yakalandıkları zaman Osmanlı Devleti’nde bulunan yabancı elçi ve konsolosların desteğini görmüşlerdir.

Akbez’e gelen Lazarist misyonerler burada bulunan Marunîlerden hazzetmediği, onları “sapkın” olarak gördükleri, Marunîlere karşı katı bir tutum takınarak mezarlıklarını dahi ayırdıkları görülmektedir. Lazaristler, Fransa’dan getirdikleri evrak, kitap vb. şeyleri devlet kontrolünden kaçırma girişimlerinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ise bu girişimleri engellemek için çareler aramaktadır. Bu amaçla bir posta teşkilatı kurulması girişimi olduğu görülmektedir.

1895-1896 yıllarındaki Ermeni-Müslüman gerginliği 1896’da Akbez ve Şeyhli’ye de sıçramıştır. Kilis taraflarındaki Kürd Dağı aşiretleri Akbez ve Şeyhli’de bulunan Ermeni ve misyonerler üzerine hücum etmek istemiş, asker sayısındaki yetersizliğe rağmen devlet ve Hassa eşrafı doğabilecek bir çatışmayı engellemişlerdir. Devlet yöneticilerin bu gayreti Hassa’daki Ermeni ileri gelenlerince de takdir edilmiştir. Yaşanan gerginliklerde Fransız Sefareti’nin sürekli olarak müdahil olmaya çalıştığı görülmektedir.

Zaman zaman bölgede var olan eski alışkanlıkların etkisiyle misyonerlere karşı gasp olayları görülmüştür. Hem devlet yöneticileri hem de Akbez ileri gelenleri 1896’daki gerginliklerin tekrar ortaya çıkmaması için gerekli girişimlerde bulunmuşlardır.

Din değiştirme olayları karşısında taşradaki yöneticilerle merkezdeki idareciler arasında sorunların baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Yaşanan sorunlara bu tür konularda uyanık davranmayan taşradaki bazı idareciler neden olduğu söylenebilir.

1909 yılında meydana gelen Adana Olaylarının baş müsebbibi Ermeni Murahhas Muşeg Akbez’de de silahlı örgütlenme girişiminde bulunmuştur. Adana Olayları başlayınca Ermenilerin Akbez taraflarından silah ve fedai desteğini önlemek için Cebel-i Bereket mutasarrıfı tedbir almış, silahlı Ermenilerin Dörttyol taraflarına geçmesini engelleyerek olayların büyümesini önlemiştir. Olaylar sonrasında Lazarist ve Trappistes ruhani reisleri Osmanlı Devleti’nin Hristiyanları koruma çabalarını takdir etmektedirler. Kendilerinin korunmasında gösterilen özenden dolayı teşekkür eden misyonerler, Cebel-i

Bereket mutasarrıfı Mehmet Asaf'ın görevden alınmasında da etkili olmuşlardır.

1912 yılında Protestanların mektep ve kilise için ruhsat alma girişimleri Osmanlı Devleti tarafından 1914 yılında onaylanmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde burada yaşayan Ermenilerin ve misyonerlerin Türklere karşı düşmanca tutum takındıkları görülmektedir. Cumhuriyetin ilanıyla Akbez'de tutunamayacaklarını anlayan Lazaristlerin, Suriye sınırları içerisindeki yerlere göç ettikleri görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*, 21-39, Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Demir, Yaşar. “Antakya’da Misyon ve Misyonerlik Faaliyetleri.” *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 32: (2012): 1-19.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010.
- Ekim, Zeynep Emel. “İstanbul’daki Misyoner Hastanelerinden Geremia (Jeremia) Hastanesi ve Mimarisi.” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14/2, (Kış 2019): 679-698.
- Erkal, Mehmet. “Arşın.” *TDVİA*, Cilt: 5. İstanbul: 1991: 411-413.
- Görgün, Hilal. “Hartmann, Martin.” *TDVİA*, Cilt: 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997: 248-250.
- Güher, Ebru. “Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı’nda 1915 yılındaki Ermeni Tehciri.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6. Sayı: 15. Kasım 2018: 241-260.
- Günay, Necla. “1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları.” *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 2. Sayı: 4. yaz 2009: 113-123.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskan”. *Tarih Dergisi*, Sayı: 27. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973: 1-20.
- Harman, Ömer Faruk. “Katoliklik.” *TDVİA*, Cilt: 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002: 55-58.
- Harman, Ömer Faruk. *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Hartmann, Martin. *Das Liwa Haleb (Aleppo) Liwa Dschebel Bereket*. Berlin: Sonderabdruck aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, 1894.
- Wikipedia, “Trappistler” (Erişim Tarihi: 10.10.2021).
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Trappistler>.

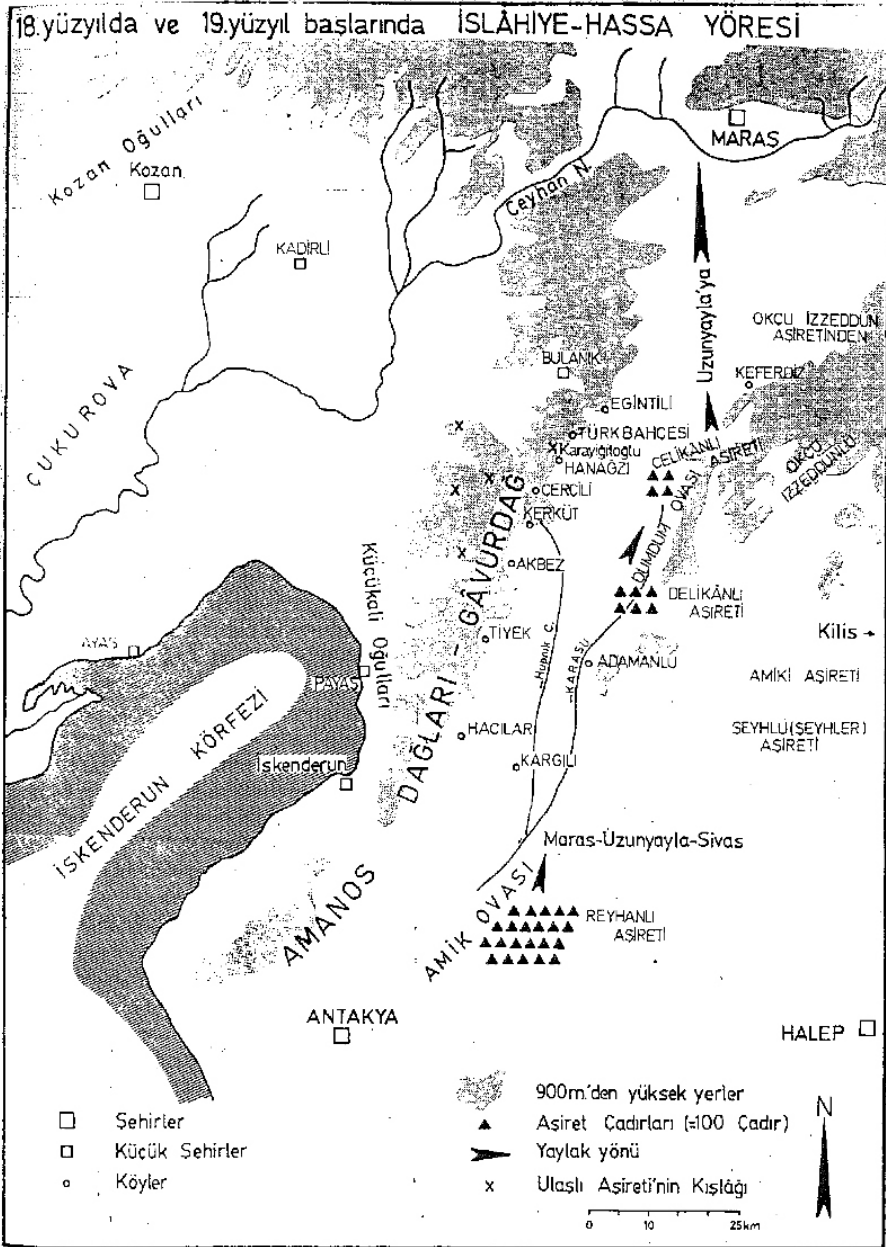
- Karaboran, Hilmi. "Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği Sahasında Yer Alan Islahiye ve Hassa'nın Kuruluşundan Önce Bu Yöredeki Yerleşme Durumu", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt:6, S: (1-2). 1994: 156-174.
- Karlangıç, Osman. "Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Çalışmalara Müslüman Ulemanın Tepkisine Bir Örnek (1876-1909)." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (OSMED)*, Cilt: 4, S: 7. Temmuz 2018: 176-194.
- Mehmed Asaf. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, 2. Baskı, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK Yayınevi, 1986.
- Sönmez, Serpil. "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Katolikleştirme Yöntemleri ve Katolik Propagandasına Karşı Yürütülen Mücadele." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 27, 2021: 320-346.
- Özel Çiçek, Betül, *Frühjof Schuon'un Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufi Görüşleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Özkan, Servet. "Hatay'da bir Okul-Kilise: Kırıkhan Ruhban Okulu." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Nisan 2021: 42-58.
- Şanda, Hüseyin Avni. *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*. İstanbul: Gözlem Yayınları, t.y..
- Taşpınar, İsmail ve Yasin Güzeldal, "Batı Manastır Geleneğinin Babası Aziz Benedikt ve Asketik Öğretileri." *Akademiar Dergisi*, Sayı: 8, Ankara: 2020 (Haziran): 11-45.
- Tümer, Günay. "Cizvitler." *TDVİA*. Cilt: 8, İstanbul: 1993: 40-42.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. baskı, İstanbul: Filiz Kitapevi, 1995.
- Ulutaş, Songül. *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*. Tarsus: Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.
- Waardenburg, Jacques. "Protestanlık.", *TDVİA*, Cilt: 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007: 351-353.
- Yorulmaz, Şerife. "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo Ekonomik ve Siyasi Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar." *V Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu*, Antakya: 17-18 Ekim 1998: 231-259.

Arşiv Belgeleri

BOA.A.MKT.MHM.616-48/2-3-5
BOA.A.MKT.MHM.617-40/2
BOA.A.MKT.MHM. 651-18/1-2-3-4
BOA.BEO.14-1034/2-3
BOA.BEO.1527-114514/1
BOA.BEO.4272-320350/2
BOA.DH.İ.UM.EK.39-63/2
BOA.DH.MKT.225-15
BOA.DH.MKT.1794-71
BOA.DH.MKT.1840-116/1
BOA.DH.MKT.2301-93
BOA.DH.MKT.2835-27
BOA.DH.MKT.7-24
BOA.DH.TMK.M.143-20
BOA.DH.TMIK.M.169-3/1
BOA.HR.TH.169-160/1
BOA.HR.TH.180-10
BOA.HR.TH.269-15/3
BOA.HR.TH.376-75/2
BOA.İ.AZN.117-13
BOA.MF.MKT.1227-13/1
BOA.MF.MKT.1228-105/1-3-4
BOA.MF.MKT.1230-111/1
BOA.MV.70-5
BOA. MV.235-96
BOA.MV.239-19
BOA.ŞD.1122-27/1-4-5-6
BOA.ŞD.2143-42/4-8-11
BOA.ŞD. 2723-10/1
BOA.Y.A.HUS.349-3/1
BOA.Y.MTV.138-65/1-2
BOA. Y. MTV.138-114
BOA.Y.PRK.AZJ.32-96
BOA.Y.PRK.UM.34-68/1

Ek 1:

* Hilmi Karaboran, "Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği"

Yayın Geliş Tarihi: 31.08.2021

Yayına Kabul Tarihi: 26.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Malhut, Mustafa. "Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 89-114.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MESELESİ'NİN ULUSLARARASILAŞMASI VE İNGİLTERE

(THE INTERNATIONALIZATION OF THE
ARMENIAN QUESTION AND BRITAIN)

Mustafa MALHUT*

Öz: *Ermeni Meselesi Berlin Kongresi'nde uluslararası bir karakter kazanmıştır. Meselenin uluslararası bir sorun haline gelmesinin yolunu Ayestefenos Antlaşması'nda Rusya açmıştır; ancak antlaşma geçerlilik kazanamadığı için Ermeni Meselesi kesin olarak İngiltere'nin girişimleriyle Berlin Kongresi'nde uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Berlin Kongresi sırasında Ermeni konusunu kongreye dahil eden İngiltere olmuştur. İngiltere, Ermeni Meselesi'nin ele alındığı üç oturumda da konunun önde gelen muhatabı gibi davranmıştır. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni Meselesi uluslararası boyutta meşruiyet kazanırken, dönemin dış politika belirleyicisi olan Büyük Güçler meselenin denetleyicisi konumuna getirilmiştir. Berlin Antlaşması'nın ardından İngiltere, Ermeni Meselesi'nin uluslararası mahiyetini korumak ve meseleyi gündemde tutmak için büyük çaba göstermiş ve meselenin savunuculuğunu üstlenmiştir.*

Bu çalışmada Berlin Kongresi öncesinde ve Kongre sürecinde Ermenilerin İngiltere nezdindeki faaliyetleri, İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne yaklaşımı ve meselenin uluslararası karakter kazanmasında İngiltere'nin rolü ve etkisi ele alınacaktır. Ayrıca Osmanlı'nın bir iç meselesinin dış faktörler

* ORCID: 0000-0002-0421-3818

Öğr. Gör. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, mustafamalhut@akdeniz.edu.tr

tarafından nasıl şekillendirildiğinin altı çizilecektir. Böylece günümüze kadar gelen bir meselenin çıkış noktasına ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Berlin Kongresi, Berlin Antlaşması.*

Abstract: *The Armenian Question gained an international character at the Congress of Berlin. Russia opened the way for internationalization of this issue with the Treaty of Ayestefenos in first place, however because of the treaty could not become valid, the Armenian Question became an international issue at the Congress of Berlin with the initiatives of Britain. Britain brought the Armenian issue to the Congress of Berlin. Britain acted in leading position of this issue at the congress. With the 61th article of the Treaty of Berlin, the Armenian Question gained international legitimacy, and the Great Powers which were the foreign policy makers of that period, became the controller of that Question. After the Treaty of Berlin, Britain made great efforts to preserve the international character of the Armenian Question and to keep it on the agenda, undertook the advocacy of that Question.*

In this study, before and during the Congress of Berlin, the activities of Armenians in Britain, Britain's approach to the Armenian Question and the role and influence of Britain in the international characterization of the issue will be discussed. Additionally, it will be emphasized how an internal issue of the Ottoman Empire is shaped by external factors. Thus, it will be illuminated to the starting point of the question that has reached the nowadays.

Keywords: *Armenian Question, Britain, Ottoman Empire, the Congress of Berlin, the Treaty of Berlin*

Giriş

Ermeni Meselesi Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle uluslararası bir mesele haline gelmiştir. İlk defa uluslararası bir metinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumu, ele alınması ve düzeltilmesi gereken bir mesele olarak yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması, nihai bir barış antlaşması değildir. Osmanlıca metnin başında sulh başlangıcı ya da ön barış anlamını taşıyan *Mukaddemat-ı Sulhiye*, benzer şekilde İngilizce metinde *Preliminary Treaty of Peace* yazması Osmanlı ve Rusya haricinde İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan müteşekkil Büyük Güçlerin onayına duyulan ihtiyacı yansıtmaktadır. Bu amaçla Berlin'de toplanan kongrede antlaşma maddeleri ve şartları masaya yatırılmış ve Ermeni Meselesi tam anlamıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle uluslararası karaktere sahip bir mesele haline gelmiştir.

Bu durum konuyla ilgili çalışmalarda sıklıkla tekrarlanmaktadır. Ancak neden/ne amaçla, nasıl/ne şekilde, hangi argümanlarla ve özellikle hangi devlet veya devletlerin müdahalesiyle meselenin uluslararasılaştığı, üzerinde daha fazla durulması gereken sorulardır. Meselenin genişlemesi ve içinden çıkılması güç duruma dönüşmesinde İngiltere ve Rusya'nın rolü gayet iyi bilinmesine karşılık, meselenin başlangıcında öncülüğü üstlenen İngiltere'nin rolü ve politikasının belirlenmesi biraz daha arka planda kaldığı için çalışmada bu hususa odaklanılmaktadır. Berlin Kongresi öncesinde ve Kongre görüşmelerinde İngiltere'nin Ermeni politikası ve meseleyi nasıl kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirdiği ve uluslararası boyuta taşıyıp orada tutunmasını sağladığı çalışmanın temelinde yer almaktadır.

Günümüze kadar boyut değiştirerek süregelen bu mesele geçmişte olduğu gibi bugün de sadece Türkler ile Ermeniler arasındaki bir konu değildir. Süreç içinde farklı zamanlarda konuyu gündeme getiren veya gündemde tutmaya çalışan uluslararası aktörler değişmesine rağmen değişmeyen hakikat konunun dış politika malzemeleri arasında sürekli yer bulduğudur. Bu nedenle meselenin uluslararası arenaya çıkış noktasının tayini bugünkü gelişmelere de ışık tutabilecek mahiyettedir.

1. Berlin Kongresi Öncesinde İngiltere Nezdindeki Ermeni Faaliyetleri

93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu son yüzyıllardaki yenilgilerinin en büyüğünü yaşamıştır. *Avrupa*

Uyumu'nu ve 1856 Paris Antlaşması ile belirlenmiş yükümlülük ve sınırlamaları çiğneyerek savaşa girişen Rusya, bir taraftan İstanbul kapılarına diğer taraftan Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Osmanlı'nın yenilgiyi kabul etmekten başka çaresi yoktur.

Savaş Osmanlı ile Rusya arasında yapılmıştır. Ancak barış, büyük güçler açısından sadece Rusya'nın inisiyatifine bırakılamayacak derecede önemlidir. Barışın getireceği yeni statükonun kabul görmesi büyük güçlerin kabul edebileceği şartlar ve esaslara bağlıdır. Bu nedenle Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması, Berlin'de toplanan kongrede yeniden şekillenmiş ve nihai haline getirilmiştir. Barış savaşan tarafları ne kadar memnun ettiğinden çok *Avrupa Uyumu* ve Büyük Güçlerin memnuniyeti kıstasıyla son halini almıştır. Ayastefanos'ta yer alan pek çok konu değiştirilirken Osmanlı İmparatorluğu yenilginin bedelini sırtlanmak zorunda kalmıştır. Yapılan değişiklikler bazı açılardan Osmanlı lehine düzenlenmiştir. Ancak Berlin'de imzalanan antlaşmayla sadece Rusya ile muhatap olunmayacak birçok yeni mesele ortaya çıkmış ve imparatorluğun sonuna kadar bazılarıyla uğraşılacak zorunda kalınmıştır. Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin giderek azalması, Osmanlı-Yunan ve Osmanlı-Karadağ sınır meselesi, Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve çok daha sonra ilhakı, Bulgaristan'ın idaresi, Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliğinin kademeli olarak kaybı gibi meseleler Berlin Antlaşması'nın Osmanlı yönetimine kısa veya uzun vadeli sonuçları olarak gün yüzüne çıkmıştır. Berlin Antlaşması'nın Osmanlı'ya miras bıraktığı meselelerden bir diğeri de Ermeni Meselesidir.

93 Harbi'ni Ermeni Meselesinin uluslararasılaşması açısından bir milat olarak görmek yanlış olmayacaktır. Savaşın gidişatı ve sonuçlarını fırsata çevirmek isteyen veya fırsat olarak değerlendiren Ermeniler, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısındaki basın, misyonerlik, örgütlenme ve Ermeni Millet Nizamnamesi ile başlayan faaliyetlerine bu dönemde ivme kazandırmışlardır. Faaliyet alanlarının temelinde bir ya da birden çok devletin desteğini almak yatmaktadır. Böylece 93 Harbi sonrasında barış sürecinde seslerini duyurabilecek ve barışın esasları belirlenirken yeni durumdan kendilerine bir pay çıkarabileceklerdir.

Barış sürecinin açılmasıyla birlikte başlarında İstanbul Ermeni Patriği Nerses'in bulunduğu Ermeni ayrılıkçı kesimi gelişmelere müdahil olarak kendilerine yönelik kazanım elde etmenin yollarını aramışlardır. Önce Rus Çarı II. Aleksandr ile Prens Gorçakov'a isteklerini bildiren bir muhtıra kaleme almışlardır. Ardından Edirne'de Osmanlı ile Rusya arasındaki mütareke görüşmelerinin başlamasıyla buraya bir heyet göndermişlerdir. İlk kayda değer

başarılarını Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde ekleterek kazanmışlardır.¹

Münir Süreyya Bey “*Aslında o zamana kadar Ermeni meselesi hiç duyulmamıştır... Rus ordusu Ayastefanos'a geldiği zaman Patrik Nerses Varjabedian Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya başvurarak Ayastefanos'ta imzalanan sulh antlaşmasına Ermeni milleti lehine bazı maddeler koydurmuştur.*” demektedir.²

Hatırlamakta fayda var ki, Ermeni Meselesi'nin hemen her safhasında eğer bir ya da birden çok devlet meselenin içinde bulunduyorsa ki aksi pek nadirdir. Zira Ermeniler lehine kaydedilen gelişmeler ve başarıların arkasında yer alan ana motif ilgili devlet veya devletlerin çıkarlarıyla şekillenmiştir. Benzer durumlar Osmanlı Balkanlarındaki veya daha sonra Arap coğrafyasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerde de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü açmaz ve zor durum nedeniyle Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde ilk defa uluslararası siyasi bir metinde Ermenilerden bahsedilmesi doğal olarak Ermeni milliyetçilerini cesaretlendirmiş ve faaliyetlerini sürdürme/genişletme motivasyonu sağlamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın nihayetinde dönemin gelişmelerini takip eden, dış politikaya vakıf, uluslararası güç dengesini ve yeni kurulacak barışın esaslarında Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin baskın rolünü kestirebilen Ermeni toplumunun ileri gelenleri, toplumlarının geleceğinin Rusya'yla sınırlandırmamasının gerektiğini düşünmüşlerdir. Rusya tarafıyla başlatılan görüşmeleri de ihmal etmemekle birlikte, yeni stratejik hamleler doğrultusunda faaliyet alanlarını Avrupa başkentlerinde yoğunlaştırmışlardır.

3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasını takip eden günlerden başlamak üzere 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen yaklaşık dört aylık süreçte Ermeniler yoğun mesai harcamışlardır. Ayastefanos Antlaşması'nı izleyen günlerde Avrupa başkentlerinde Ermeni Meselesini duyurmak ve isteklerini hükümetlere iletmek üzere bir heyet kurulmuştur. Heyet içinde, eski Patrik Mıgırdıç Kırımyan ile Başpiskopos Horen Narbey, kâtip ve tercüman olarak Stefan Papazyan ile Minas Çeraz

1 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986): 3; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK (Ankara: Yayınları, 2011): 129; Erdal İlter, “Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü,” *OTAM Dergisi*, Sayı 6, (1995): 162-164; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987): 199-216; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: TTK Yayınları, 1985): 105.

2 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, 2001), 28.

bulunmaktadır. Narbey, Rus Çar'ı II. Aleksandr ile görüşmek için Petersburg'a hareket etmiştir. Kırımıyan ve Çeraz, Mart'ın üçüncü haftasında İstanbul'dan ayrılarak önce Roma sonra Fransa ve İngiltere'ye gitmiştir.

Büyükada, 21 Eylül 1878 yer ve tarihini taşıyan “*Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?*” adlı risalesiyle 1879 tarihli “*Ermenistan ve İtalya*” risalesinde Minas Çeraz, Ermeni heyetinin faaliyetleri, Berlin Antlaşması'ndaki kazanımları ve İngiltere'nin süreçteki rolü hakkında bilgi vermektedir. Çeraz risalesine başlarken Ermeni heyetinin 8 Mart 1878'te (20 Mart 1878) İstanbul'dan ayrıldığını ve 30 Temmuz 1878'te (11 Ağustos 1878) geri döndüğünü, faaliyetlerinin yaklaşık 5 ay sürdüğünü belirtmektedir. Sağlık sorunları yaşamasına rağmen bu sürecin iyi ve doğru anlaşılması için risaleyi yazdığını ifade etmektedir.³

Berlin Kongresi öncesinde Ermeni heyetinin hükümetler nezdinde yürüttüğü faaliyetlerin ne kadar etkili veya başarılı olduğunu tespit edebilmek güçtür. Ama heyetin özellikle İngiltere kamuoyunun dikkatini çekmesi ve meseleye ilgi uyandırması konusundaki çalışmalarının daha verimli geçtiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla yapılan çeşitli görüşmeler, toplantılar, basında çıkan makaleler ve konunun ilk defa olarak İngiliz parlamentosuna taşınması gibi girişimler ve gelişmeler heyetin İngiliz kamuoyunu kendi lehine çekmesine yardım etmiştir.

Ermeni heyeti İtalya'da bir hafta ve Fransa'da 10 gün kalmalarına rağmen İngiltere'de 2 ay kadar temaslarda bulunmuşlar ve faaliyet yürütmüşlerdir. Kırımıyan ve Minas Çeraz, Haziran'ın ilk haftasına kadar faaliyetlerini sürdürecekleri İngiltere'ye 11 Nisan 1878'te ayak basmışlar ve vakit kaybetmeden işe koyulmuşlardır. Heyet İngiltere'deyken Ermeni cemaatiyle temas halindedir. Önde gelen Ermenilerle bir araya geldiler, çeşitli toplantılara ve Ermeni kiliselerinin ayinlerine katılmışlar, diğer dini liderlerle bir araya

3 Risalelerin Osmanlıca özeti için bkz., *BOA, Y. PRK.A., 3/25*, “Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?” adlı risalenin özeti Layard tarafından 21 Kasım 1879'da Salisbury'ye gönderilmiştir. Layard'ın gönderdiği Fransızca özet ve çevirisi için bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, 21 November 1879,” *British House of Command Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria*, 154-156. Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*, Vol.1, (Ankara: TTK Printing Office, 1989), 601-606; Bilâl N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Türkçesi: Şinasi Orel (Bilgi Yayınevi, 1986), 346-350. “Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?” adlı risalenin Ermeniceden çevirisi için bkz., Uras, *Tarihte Ermeniler*; 266- 269. Söz konusu risaleler iki çalışmaya konu olmuştur. Bkz., Fikretin Yavuz ve Zeynep İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri” *Belleten LXXXIV*, Sayı 299, (2000): 357-398; Serdar Sakin, “Minas Çeraz (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri,” *Gazi Akademik Bakış* 8, Sayı 16, (2015): 237-258. Ayrıca bkz., Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2000): 7.

gelmişlerdir. Shaftesbury ve Arglylly Düklerini, Carnarvon'u, Grand Duff, John Morley ve daha sonra Ermeni Meselesinde ve Balkan Komitesi'nde adı sıkça duyulacak olan James Bryce'ı ziyaret etmişlerdir. O zaman muhalefette olan Liberal Parti'nin başındaki Lord Hartington ve bilhassa Bulgar olayları örneğinde görüldüğü üzere Osmanlı'daki azınlıkları İngiliz iç politika malzemesi olarak kullanmadaki başarısıyla bilinen William Gladstone ile görüşmüşlerdir.⁴ Liberal Parti ve Gladstone, Ermeni Meselesi'ni de Disraeli'ye karşı politik malzeme haline getirmiş⁵ ve Gladstone liderliğindeki Liberal Parti 1880 yılının Nisan ayında iktidara geldikten hemen sonra Ermeni Meselesini siyasi hedefleri için kullanmaktan çekinmeyip meselenin önde gelen muhataplarından olmuştur.⁶ Ayrıca Gladstone, kurulan İngiliz-Ermeni cemiyetlerinin hemen hepsinin banisi olarak konunun yakın takipçilerinden olduğunu göstermiştir.⁷

İngiltere'deki Ermeni heyeti faaliyetlerine hız kesmeden devam ederken İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses, Layard vasıtasıyla Ermeni isteklerini kabul ettirmeye çalışmaktadır. Patrik henüz Ermeni heyeti Avrupa'ya hareket etmeden önce Layard'ı ziyaret etmiştir. Nisan 1877- Aralık 1880 tarihlerinde İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Henry Layard anılarında, Ermenilerin 93 Harbi öncesinde Sultan'a bağlı ve barışçıl olduklarını, Rusya'nın entrikaları ve ajanlarının faaliyetlerine rağmen Bulgarlar gibi hareket etmediklerini söylemektedir. Ama Patrik Nerses, Ayastefanos'tan sonra Ermeniler için bir özerklik düşüncesini gerekli bulmuştur.⁸

18 Mart tarihli bu görüşmede Nerses, Layard'a Rusya ile savaş ve barış sürecinde Ermenilerin antlaşmada yer almasının durumu kökünden değiştirdiğini ifade etmiştir. Layard görüşmede Nerses'e Ermenistan'dan neyi kastettiğini sormuştur. Nerses'e göre coğrafi bir ifade olarak Ermenistan, Sivas, Van, Diyarbakır'ın büyük kısmı ve Antik Kilikya Krallığı ile denize kadar güney Torosları içine almaktadır. Tüm bu bölgenin özerkliği istenmektedir. Nerses, Ermenilerin haklarını almak için Avrupa'dan istedikleri sonucu

4 Yavuz ve İskefiyeli, "İstanbul Ermeni," 369-381. Karaca'ya göre Gladstone'un Bulgar kampanyası başarıya ulaşmasından sonraki ikinci büyük kampanyası Ermeni Meselesi'dir. Bkz., Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 214.

5 Şaşmaz, *British Policy*, 9.

6 Lee'ye göre, Gladstone'un başbakan olması İngiltere'yi Ermenilerin 'avukatı' durumuna getirmişti. Bkz., Ki Young Lee, "Ermeni Sorunu'nun Doğuşu" (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 81.

7 Tolga Başak, *İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 170.

8 *The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*, Ed. Sinan Kunalp (İstanbul: The Isis Press, 2009), 441, 444-445.

alamazsa Rusya'ya başvuracaklarını belirtmiştir. Layard buradaki nüfusun çok büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu söylemiş ve Ermenilerin özerklik taleplerine uyulması halinde bölgenin kısa sürede Rusya'nın ilhakına uğrayacağı konusunda uyarıda bulunmuştur. Rusya'nın etkisini Suriye ile Dicle ve Fırat nehirlerine kadar genişletmesi İngiliz çıkarlarına ters düşecektir. Bu nedenle Layard, İngiliz Hükümeti'nden Ermenilerin özerklik taleplerine karşı dikkatli olunmasını istemiştir. Aynı zamanda Ermenilerin İngiltere'nin sempatisine, ilgisine ve yardımına layık olduklarını ve Kongre'de özellikle Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler için güvence verilmesi gerektiğini Dışişleri Bakanlığı'nda son günlerini yaşayan Lord Derby'ye gönderdiği yazısında bildirmiştir.⁹

Layard, Lord Derby'ye 20 Mart'ta konuyla ilgili bir yazı daha göndermiştir. Babıali'de yüksek mevkide bulunan bir Ermeni, Layard'a gizli kalması kaydıyla Ermenilerin özerk bir Ermeni vilayeti için anayasa hazırladıklarını ve bunu Berlin Kongresi'ne sunmayı planladıklarını söylemiştir. Ermeniler tasarıyı İngiltere'nin destekleyeceklerini ümit etmektedirler ve hazırladıkları tasarıyı İngiltere Hükümeti'nin kongreye sunup sunamayacağını öğrenmek istemektedirler.¹⁰ Layard 25 Mart'ta bu tasarıyı Lord Derby'ye göndermiştir. Ermeni tasarısına göre, Ermeni vilayetlerine ilişkin reformlar Ermeni amaçlarına hizmet edemeyeceğinden dolayı tek çözüm yolu olarak özerklik görülmektedir. Bu çözümün İngilizlerin Hindistan yoluna karşı yabancıların nüfuzunu kıracağına ve Rusya'nın buradaki himayesini ortadan kaldırılacağına inanmaktadırlar. Özerk bir idare kurulursa Rusya'nın Asya'da bir tehdit oluşturmasının önüne geçilerek İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edilebilir. Özerk Ermenistan'ın sınırları ise Karadeniz'de Giresun-Samsun arasından Fırat yoluyla Birecik'e kadar Diyarbakır ile İran sınırı arasında kalmaktadır. Layard yazısında Ermenilerin dillendirdikleri özerklik taleplerinin sakıncalarından bahsetmektedir. Doğu'da İngiliz çıkarlarına karşı ciddi sonuçlar doğurabilecektir. Çünkü böyle bir özerk yapının Layard'ın daha önce belirttiği gibi Rus idaresine girme ihtimali vardır. Tasarıda "*Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere Ermenistan'a bir özerklik sağlamayı düşünmüştü.*" ifadesine Layard karşı çıkmış ve eğer böyle bir şey söz konusu olsaydı haberim olurdu demiştir. İngiltere, Türk idaresi altındaki bütün unsurlara iyi ve uygun himaye sağlanmasını arzu etmektedir diyen Layard, genel bir ifadeyle de olsa Ermenilere karşı tüm kapıları kapatmadığını göstermiştir. Layard, Ermeni tasarısına karşı şüpheyle yaklaşmışsa da, Ermenilerin İngiliz sempatisine,

9 Layard'dan Lord Derby'ye 18 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 159-161. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 154-155; *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 445.

10 Layard'dan Lord Derby'ye 20 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 161-162. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 156.

ilgisine ve yardımına değer olduğunu ve Kongre'de onlar için bir şeyler yapılması gerektiğini İngiliz Dışişleri'ne bir kez daha bildirmiştir.¹¹

2. İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne Bakışı ve Meseleyi Kullanmaya Karar Vermesi

93 Harbi sonrasındaki süreçte olduğu gibi Ermeni Meselesi'ne dair de etkin bir politika belirlemede zorluk yaşayan Lord Derby, Mart ayının sonunda Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiştir. Aktif bir şekilde görevi devralan Lord Salisbury'nin ilk işi, literatüre “*meşhur*” olarak geçen ve Ayastefanos Antlaşması'na açıkça meydan okuyan 1 Nisan 1878 tarihli sirkülerini yayımlamak olmuştur.¹² Rusya'ya karşı yapılan bu hamle sonucunda iki devlet arasında sular ısındı ama sonunda İngiltere ile Rusya arasında 30 Mayıs 1878 tarihinde bir protokol imzalanmıştır.¹³ Berlin Kongresi'ndeki görüşmelere esas teşkil edecek bu protokol ile Berlin Kongresi'nin yolu açılmıştır.

Lord Salisbury İngiliz Dışişleri Bakanı olduktan kısa süre sonra 11 Nisan 1878'te Layard'a Lord Derby'ye gönderilen Ermeni tasarısının aynen İngiliz Hükümeti'ne sunulduğunu söylemiş ve Patrik Nerses'in bilgilendirilmesini istemiştir.¹⁴ İki gün sonra Nerses, Lord Salisbury'ye bugün Türk Ermenilerinin kaderinin İngiltere'nin elinde olduğu cevabını vermiştir.¹⁵

Anlaşılan Lord Salisbury, Ermeni konusunu İngiliz çıkarları çerçevesinde kullanmak için kolları sıvamıştır. Ancak bunu yaparken politikasını dikkatli ve en verimli olacak şekilde oluşturmaya özen göstermelidir. Çünkü meselenin bir ucunda Osmanlı ve Rusya ile ilişkiler diğer ucunda ikincil konumda olsa da kendilerinden yüksek beklentili ve politik potansiyele sahip Ermeniler vardır. Lord Salisbury, İngiliz dış politikasında emsal olabilecek bir başarıyla konunun üstesinden gelecektir. Rusya ile ilişkilerini bozmayacak, Osmanlı'nın

11 Layard'dan Lord Derby'ye 25 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 162-166. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 156-160.

12 “İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 878 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiyyenin Sureti Tercümesidir,” *BOA, Y.PRK.HR.*, 2/71. İngilizcesi için bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News*, Cambridge University Press, London 1938, 373-380.

13 Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul 1983, 618-619; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C.II, yay. haz. Bekir Srtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara 1987, 334-336.

14 Lord Salisbury'den Layard'a 11 Nisan 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 168. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 160.

15 İstanbul'daki Ermeni Patriği'nden Salisbury'ye 13 Nisan 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 168-169. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 160-161.

onaylayacağı ve Ermenilerin isteklerine de bir miktar arka çıkacak çözümün temel hedefi kuşkusuz İngiliz çıkarlarına edeceği hizmettir. Tarihte Kıbrıs Konvansiyonu olarak bilinen ve Kıbrıs idaresinin İngilizlere bırakıldığı anlaşmanın çıkış noktası burasıdır. Gizli bir şekilde yürütülen görüşmeler sonucunda Rusya'nın yanı sıra muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için müttefiki konumunda olan Fransa'dan bile habersiz Osmanlı'ya Kıbrıs Konvansiyonu'nu kabul ettirecektir. Süreç kolay ilerlemese de sonunda İngiltere istediğini alacaktır.

21 Nisan'da Disraeli, Kraliçe'ye görüşlerini sunarken Doğu Anadolu'yla ilgili, "eğer Batum serbest liman olacaksa Kars'ın Rusya tarafından işgali bizim için problem olmayacaktır ama Batum, Rusya'da kalırsa Ermenistan'daki Rus mevcudiyetini etkisiz hale getirmek için Küçük Asya sahilleri üzerinde bazı ada veya mevkiileri işgal etmeliyiz" demiştir.¹⁶ Salisbury, Doğu Anadolu'daki Rus tehlikesine ilişkin olarak Layard'a 2 Mayıs'ta bir telgraf göndermiştir. Kesin bir karara varılmamış olmakla birlikte Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması yapılabileceğinden ve bunun için Akdeniz'de bir limana sahip olunmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. 9 Mayıs'ta Salisbury, Rusya'nın Suriye ve Mezopotamya üzerindeki etkisinin çok ciddi bir rahatsızlık yaratacağı için İngiltere'nin Osmanlı ile bir ittifak anlaşmasına uzak olmadığını ifade etmiştir. Ertesi gün ise ittifak müzakerelerinde nasıl bir yol izleneceği belirginleşmeye başlamıştır. Nihayetinde 16 Mayıs tarihinde Osmanlı Devleti ile ittifak yapılacağı kesinleşmiştir. Layard'a gönderdiği yazısında Salisbury, iki koşulda savunma ittifakının olabileceğini belirtmektedir. Biri Kıbrıs'ın işgali diğeri ise Ermeni ifadesi kullanılmadan Rusya ile yapılan antlaşmadakine benzer şekilde (Ayastefanos'un 16. maddesine atıf yapılıyor) Asya'daki Hıristiyanlara iyi bir yönetim için İngiltere'ye özel güvenceler verilmesidir. Böylelikle herhangi bir suistimal durumunda İngiltere'ye özel olacak bir uyarı ve protestoda bulunma ayrıcalığı/yetkisi tanınmalıdır demektir.¹⁷

16 W. F. Monypenny and George Earle Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, Vol. VI, 1876-1881 (New York: The Macmillan Company, 1920), 290.

17 Lady Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, Vol:II, 1868-1880 (London: Hodder and Stoughton Limited, 1922), 266-269; *Memoirs of Sir Henry A. Layard*, 394-396. Ayrıca bkz., Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (London: Harvard University Press, 1934) 82-83; George Hill, *Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*, çev. Nazım Can Serbest (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 237; Harold Temperley, "Disraeli and Cyprus," *The English Historical Review* 46, No.182, (Apr., 1931): 277; Salâhi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı," *Belleten* XLII, Sayı 168, (Ekim 1978): 730-731; Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984), 21; Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1968), 83.

30 Mayıs 1878 tarihinde de Salisbury Layard'a anlaşmanın neden imzalanması gerektiğini anlatan önemli ve detaylı bir telgraf göndermiştir. Salisbury'ye göre, Türk Asyası kendi kendini yönetme yeteneği olmayan ve bağımsızlık gözetmeyen birçok ırk ve dinden oluşan toplumlara kapsamaktadır. Rusya ile görüşmeler sonucunda Ayastefanos'un şartlarının düzeltilmesi muhtemelse de Asya Türkiye'sine ilişkin hükümlerin değiştirilmesi konusunda ümit yoktur. Osmanlı ordusunun başarısızlığı, hükümetinin zayıflığı gelecekte siyasi değişikliğe yol açabilirdi. Kars, Ardahan ve Batum'u elinde bulunduran Rusya, Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya'da avantajlı duruma gelebilir ve buraları istilaya kalkışabilir. Bu durum hem Osmanlı egemenliği hem de İngiliz çıkarları için tehdit oluşturmaktadır. Çözüm ise İngiltere ile Osmanlı arasında yukarıda belirtilen iki koşulu içeren bir anlaşmanın imzalanmasıdır.¹⁸ Salisbury bu yazılarında Ermenilerle yapılan herhangi bir görüşmeden veya onların istek ve çıkarlarından bahsetmemiştir.

Konu hakkında süren görüşmeler sonunda 4 Haziran'da Meclis-i Mahsusa'da ittifak anlaşması kabul edilmiş ve aynı tarihte Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile İngiltere Elçisi Layard arasında Kıbrıs Konvansiyonu (Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey/Osmanlı-İngiltere İttifak Anlaşması) imzalamıştır. Anlaşmayı onaylayan Padişah fermanı ise ancak 15 Temmuz 1878'de çıkmıştır¹⁹

İki maddelik anlaşma şu esasa dayanmaktadır: “Rusya Devleti Batum, Ardahan, Kars veya adı geçen yerlerden birini işgal altında tutup da ileride her ne vakit olursa olsun, kesin barış sözleşmesiyle tayin olunan Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha ele geçirip istilaya başlayacak olur ise, bu halde İngiltere Devleti, bu toprakları silah ile korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti'yle birleşmeyi taahhüt eder. Ve buna karşılık Padişah Hazretleri de ülkesinde bulunan Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare ve korunmasıyla ilgili ilerde iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli islahatı uygulayacağını İngiltere Devleti'ne vadeder. Bu nedenle İngiltere taahhütlerini yerine getirebilmek için Kıbrıs Adası'na asker yerleştirerek adayı idare edecektir.”²⁰

18 “The Marquis of Salisbury to Mr. Layard (30 May 1878),” *British House of Command Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878, 1-2*; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 164-167. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 177-179.

19 “Suret-i Ferman-i Ali,” *BOA, Y.EE., 94/77, 3 Temmuz 1294 (15 Temmuz 1878)*. Belgenin transkripsiyonu için bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000), 60-62.

20 Layard, ertesi gün imzalanan anlaşmayı Salisbury'ye gönderdi. Bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (5 June 1878),” *Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878), 3-4*. Ayrıca bkz., Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 24; Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 254-255; vd.

Kıbrıs, İngiltere'nin olası Rus saldırısına ve Anadolu'yu işgal etme ihtimaline karşı bir teminat olarak ele geçirilmektedir ve anlaşmaya Ermeni Meselesi de dahil edilmiştir. Kıbrıs Konvansiyonu'nun temel gerekçesi Ermeniler değildir ama Lord Salisbury ustalıklarla Ermeni Meselesi'ni bu konuyla birleştirmiştir. İngiltere Doğu'da ve Uzak Doğu'daki çıkarlarını güvence altına almaya çalışırken Ermeni kozunu ilerleyen süreçte Kıbrıs Konvansiyonu'nda belirtildiği gibi kullanacaktır. Ancak Berlin Kongresi ve Antlaşması'nda görüleceği üzere İngiltere öncelikle Ermeni Meselesi'nde tüm sorumluluğu üzerine almamak için diğer Büyük Güçleri konuya dahil edecek ve bu tutumunu antlaşmanın imzalanmasını izleyen süreçte mümkün olduğu kadar devam ettirecektir.

İngiltere ile Osmanlı arasında ittifak görüşmeleri sürerken gelişmelerden habersiz olan Ermeniler İngilizler nezdinde faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Bir taraftan Patrik Nerses, Layard ve Salisbury'yi Ermeni Meselesi'ni desteklemeleri için ikna etmeye çalışırken diğer taraftan İngiltere'deki Ermeni heyeti faaliyetleri arasına Başbakan Disraeli ile Lord Salisbury'den randevu alma taleplerini eklemektedirler.

Başbakan Disraeli'den bir randevu almayı başaramamışlardır. Ancak Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ile 10 Mayıs 1878'de görüştükleri konuyla ilgili çalışmalarda belirtilmiştir. Lord Salisbury ile Layard'ın yazışmalarında Ermeni heyetiyle yapılan bir görüşmeden bahsedilmediği gibi görüşmenin detayları hakkında da net bir bilgi bulunmamaktadır.²¹ Açık olan ise heyetin yaptığı görüşmelerin resmi bir mahiyet taşımadığıdır. Söylendiğine göre görüşmede Kırimyan, Patrik Nerses'in 1 Mart tarihli İngiltere'den yardım talebini içeren mesajını Lord Salisbury'ye sunmuştur. Mesajda Ermeniler nüfuslarının yoğun olduğu bölgelerde özerk bir idare kurulması için İngiltere'den yardım istemektedirler. Lord Salisbury başvuruyu olumlu karşılamıştır. Ermenilerin geleceğinin Berlin Kongresi'nde belirleneceğini ve Kongre'nin Ermenilere refah, özgürlük ve barış sağlayacak bir yönetimi güvence altına alacağına dair güvence vereceğini ifade etmiştir.²² Kıbrıs Konvansiyonu'nun imzalandığı 4 Haziran'da hazırlanan bir Ermeni reform tasarısı Kırimyan tarafından Salisbury'ye sunulmuştur. Salisbury 10 Haziran'daki cevabında teşekkürlerini ileterek İngiliz Hükümeti'nin gerekli değerlendirmeyi yapacağı sözünü vermiştir.²³

21 Eserlerde bu görüşmenin olduğuna dair bilgilerin bulunmasına rağmen Yavuz ve İskefiyeli, İngiliz kaynaklarında böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine dair net bir kayıt olmadığını, bu nedenle böyle bir görüşmenin meçhul olduğunu iddia eder. Bkz., Yavuz ve İskefiyeli, "İstanbul Ermeni," 373-375.

22 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914* (London: Gomidas Institute Books, 2003), 74-75; Şaşmaz, *British Policy*, 8.

23 Şaşmaz, *British Policy*, 12.

Haziran ayının başında Ermeni heyetinin temasları devam etmiş ve Londra'daki Ermeni cemaatinin faaliyetlerinin de etkisiyle Ermeni Meselesi ilk kez İngiltere Parlamentosu'nda görüşmelere konu olmuştur.²⁴ Sir John Kennaway 3 Haziran'da Avam Kamarası'nda belirttiği üzere 4 Haziran'da Dışişleri Müsteşarı'na Ermenilerle ilgili bir soru yöneltmiştir. Sir John Kennaway, Majestelerinin Hükümeti'nin Türk yönetimi altında yaşayan diğer Hıristiyanlar kadar Ermenilerin durumunu da üstlenecek mi diye sormuştur. Dışişleri adına Mr. Bourke, “*Ermenilerin davasının mecburi olarak Kongre önüne gelmesi gerektiğini göreceksiniz ve hiç şüphe yok ki, Güçler tarafından dikkatle incelenecektir.*” cevabını vermiştir.²⁵

6 Haziran'da Lordlar Kamarası'nda Ermeni Meselesi tekrar görüşülmüştür. Carnarvon ve Shaftsbury, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kötü durumlarını ele almışlardır. Ayastefanos Antlaşması'nda herhangi bir garanti bulunmaktadır ve İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde Ermeni çıkarlarını korumak ve bu konuda reformların yapılmasını sağlamak için çaba harcanması gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Söz alan Salisbury sadece Ermenilere yönelik özel bir reform talebinde bulunmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Çünkü Ermenilerin durumu Balkanlardaki Hıristiyanların durumundan çok farklıdır. Anadolu'da dağınık halde ve Türk nüfus ile iç içe yaşamaktadırlar. Salisbury, Ermeni Meselesinin²⁶ Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan maddeye göre Berlin Kongresi'nde ele alınması gerektiğini düşünmektedir ve Büyük Güçlerin bu konuya sempatiyle ve Ermeniler lehine iyileştirme isteğiyle yaklaşacaklarına eminim demektedir.²⁷ Berlin Kongresi'ndeki İngiliz politikası bu güzergahta şekillenecektir.

Lordlar Kamarası'ndaki bu görüşmeden sonra Berlin Kongresi'nde İngiltere'yi temsil edecek olan Başbakan Disraeli ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Berlin'e gitmek üzere hazırlıklara başlamışlardır.²⁸ Ermeni heyeti de 13 Haziran'da toplantılarına başlayacak kongrenin yapılacağı Berlin'in yolunu tutmuşlardır.

24 Kirakossian, *British Diplomacy*, 75; Tolga Başak, “Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu,” *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61, (Eylül-Aralık 2004): 1008.

25 *Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878, Vol.240, 1068; Hansard, Questions, HC., Deb., 04 June 1878, Vol.240, 1168.*

26 Burada *the case of Armenia* ifadesi kullanılmıştı.

27 *Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878, Vol.240, 1242-1246.* Ayrıca bkz., Kirakossian, *British Diplomacy*, 75; Yavuz ve İskefiyeli, “İstanbul Ermeni,” 380.

28 Disraeli ve Salisbury 11 Haziran'da Berlin'e geldiler. Bkz., Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, 279; Monypenny and Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, 314.

3. İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde Ermeni Meselesi'ni Üstlenmesi

Berlin Kongresi, Büyük Güçler'in temsilcilerinin katılımıyla 13 Haziran 1878'de Berlin'deki Radziwill Sarayı'nda Bismarck'ın başkanlığında toplandığı sırada İngiltere'den ayrılan Kırımın ve Çeraz Berlin'e geldiler. Ertesi gün 14 Haziran'da Rusya'daki temaslarının ardından Stefan Papazyan ve Horen Narbey Berlin'deki heyete katılmıştır.²⁹ Ermeni heyeti faaliyetlerini Berlin'de sürdürmüştür. İstek ve taleplerini duyurabilmek için yoğun çaba harcamışlardır.³⁰ Kongre başladıktan sonra faaliyetleri hız kesmeği gibi bazen şikâyet sebebi de olacaktır. Alman temsilcilerden Prens Hohenlohe anılarında, 10 Temmuz gecesi “*yine Ermeniler, kendi işleri için beni rahatsız ettiler*” diyecektir.³¹

Ermenilerin Berlin'deki faaliyetlerinden Osmanlı tarafı haberdardır. Berlin Kongresi'nde Osmanlı'nın baş temsilcisi olan Karatodori Paşa, Ermenilerin faaliyetlerine yer ayırdığı “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*” adlı raporunda Ermenilerin boş durmayıp Kongre'nin azalarıyla görüşüklerini bildirmiştir.³² Ayrıca Karatodori Paşa, Berlin'deki gelişmeleri neredeyse günü gününe haber vermiştir.³³

Patrik Nerses, Berlin'de bir kongre toplanması kararı alınınca Salisbury ve Prens Bismarck'a mektuplar göndermiştir.³⁴ Ermeni heyeti Berlin'e gelmeden önce Bismarck'a 6 Haziran tarihli bir mektup gelmiştir. Ardından 25 Haziran 1878'de Ermeni taleplerini içeren bir mektup daha verilmiştir. Bu mektup özetle, “*Ayastefanos Muahdesi'nin 16. bendi ahkâmınca davalarına Kongre'de bakılacak olan memalik-i Osmaniye Ermenileri Avrupa memalik-i Osmanisi Hıristiyanlarından gayetle ziyade bir idare-i itisafiyeye (zulüm ve haksızlık etme) elinde yaşamış olduklarına mebni onlara müsaid olacak ıslahat-ı idareye kendilerinin dahi malik olmasını arzu etdiklerinden Erzurum ve Van'dan ve Diyarbekir'in ekseriyeti Ermenilerde olan parçasından mürekkebe olacak bir Ermeni vilayetine Ermenilerden vali gönderilmesini ve bu vali taraf-ı eşref-i Padişahi'den beş sene için tayin olunub Düvel-i*

29 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 240.

30 Yavuz ve İskefiyeli, “İstanbul Ermeni,” 382-390.

31 Hayreddin Nedim Bey, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuatı*, C.5 (Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326), 42.

32 “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*,” BOA, Y.PRK.HR., 3/87. Raporun transkripsiyonu ve değerlendirilmesi için bkz., Taner Aslan, “Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

33 BOA, YEE., 77/1; BOA, Y.PRK.A, 1/109.

34 *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 444-445.

zaminenin muvaffakiyeti olmadıkça azl edilmemesini ve valinin makarr-ı (merkez) idaresi Erzurum olmasını ...” ve bunların hemen teşkil edilmesini içermektedir.³⁵ Disraeli'yi göre, “Ermenileri kongreye bir istidaname vermekten kimse men` edemez.” ve bu Osmanlı'nın hukukunun muhafazası için gereklidir.³⁶ 28 Haziran'da Bismarck, kongreye söz konusu arzuhali sunmuştur. Bu sırada İstanbul'da Layard'ı ziyaret eden Patrik Nerses, Disraeli ve Salisbury'nin Ermeni isteklerini kongreye iletmeleri tavsiyesinde bulunması için Layard'a ricada bulunmuştur. Layard, Salisbury'ye Patrik'in “Ermenilerin koruma ve yardım için, sadece İngiltere'ye güvenmekte olduklarından emin olmanızı isteriz” notunu iletmıştır.³⁷ Ayrıca Karatodori Paşa'nın söylediğine göre kongre sırasında, Berlin'de Ermeniler lehinde bir şeyler yapmadıkları takdirde İngiltere'de itirazlarla karşı karşıya kalacakları söylentisi de İngiliz temsilcilerini etkilemiştir.³⁸

Berlin'deki Osmanlı Sefiri Sadullah Bey, 18 Haziran'da Ermeni heyetiyle görüşüp onların isteklerini dinlemiştir. Ermeni eyaletlerinin ıslah ve Ermeni vali isteklerine karşılık olarak Sadullah Bey heyete “buraya kadar boşuna gelmişsiniz çünkü, Osmanlı Devleti kendi tebaasının ihtiyaçlarını karşılamaya tamamiyla meyyaldır” cevabını vermiştir. Konferansta bir teşebbüste bulunmalarından vazgeçirmek için uygun bir lisan kullandıysa da pek etkili olamamıştır.³⁹

13 Haziran'da başlayan ve 31 gün süren 20 oturumluk Berlin Kongresi'nde pek çok konu ele alınmıştır. Ermeni Meselesi ise ilk olarak 4 Temmuz 1878 tarihli 12. oturumda İngilizler tarafından gündeme getirilmiştir. Kongre'de İngilizlerin Ermeniler ile ilgili konuyu açarak tartışmaları başlatması meselenin artık resmen uluslararası boyuta taşındığı anlamına gelmektedir. Berlin Kongresi'nde Ermenilerle ilgili oturumlar ve konu hakkındaki yapılan görüşmeler aşağıda belirtildiği şekilde gerçekleşmiştir.

Bulgaristan, Rumeli ve Sırbistan sınırlarının uzunca tartışıldığı 12. oturumun sonlarına doğru, Yunan sınır meselesinin görüşülmesi mevzusu gündeme getirildikten hemen sonra, Lord Salisbury Ermeni konusunu açmıştır. Ayastefanos'un Ermenistan'a dair olan 16. maddesinin kongrede ele alınması amacıyla bir teklif sunan Lord Salisbury, artık resmen konunun kongreye dahil

35 BOA, YEE., 77/1, 11-12; BOA, Y.PRK.A, 1/109, 1.

36 BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 3.

37 Layard'dan Lord Salisbury'ye 1 Temmuz 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 180. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 167. Ayrıca bkz., Kurat, *Henry Layard*'ın, 158.

38 BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 3.

39 BOA, YEE., 77/1, 3; BOA, Y.PRK.A, 1/109, 8.

edilmesini sağlamıştır. Ayastefanos'un 16. maddesinde Ermenilere yapılması belirtilen ıslahat, Rus askerinin geri çekilmesinin şartı gibi gösterildiği için maddenin ilk üç satırında yer alan Rus askerinin çekilmesi kısmının maddeden çıkarılmasını istemiştir. Maddenin geri kalan üç satırında yer alan ve Ermenilere yapılacak ıslahatı içeren ifadeleri kabule hazır olduğunu bildirmiştir. Aksi takdirde Lord Salisbury ileride Ermeniler için özel bir madde önereceğini söylemiştir. Kont Şovalof, bugün vakit bulunmayan bu konu hakkında tartışmaya girmekten kaçınmıştır. Rus birliklerinin tahliyesinin söz verilen reformlar yapılmadan önce gerçekleşmesi halinde ciddi karışıklıklara neden olacağından korktuğunu belirtmiştir. Kongrenin Ermeni konusunu özel surette dikkate alacağı zamana kadar konunun ertelenmesini istemiştir.⁴⁰

4 Haziran 1878'de Kıbrıs Konvansiyonu imzalanmıştı ama henüz Padişahın onayı alınmamıştır. 4 Temmuz'da Lord Salisbury, padişah fermanının mutlaka acilen verilmesinin gerektiğini ve bunun kongre bitinceye kadar gizli kalacağını Karatodori Paşa'ya söylemiştir.⁴¹ Ancak kongre son bulmadan haber basına yansiyacaktır.⁴²

Ermeni konusu iki gün sonra 6 Temmuz 1878 tarihli 14. oturumda tekrar açılmıştır. Lord Salisbury kongrede bulunan yetkili temsilcilere sunduğu teklif ile Ayastefanos'un 16. maddesinin⁴³ “*memleket*” kelimesine kadar olan kısmının kaldırılması ve yerine “*bu taahhüdün kapsamı ve uygulamaya konması için gerekli tedbirler hakkında gelecekte imza yetkisi bulunan altı Büyük Güç ittifak edeceklerdir.*” cümlesinin eklenmesini istemiştir. Lord Salisbury, Ermenilerin menfaatlerinin güvence altına alınması gerektiğini ve bu teklifteki amacın derhal ıslahatın yapılmasıyla beraber gelecekteki gelişmelerle eşzamanlı olarak iyileşme ve mutlulukları hakkında Ermenilere ümit ve emniyet vermek olduğunu söylemiştir.

Söz alan Osmanlı temsilcisi Karatodori Paşa, son savaş sırasında boyun eğmeyen aşiretlerin bazı rahatsızlıklara yol açtığını kabul etmiş, ancak Babiali'nin hızlı bir şekilde bunlara son vermek için önlemler aldığını belirtmiştir. Ancak Lord Salisbury'nin önerisi gelecekte alınacak tedbirlere ait

40 “Protocol No.12 – Sitting of July 4, 1878,” *British House of Command Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress*, 186; *Berlin Protokolleri Tercümesi*, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaa-i Amire, 162. Berlin Protokollerinin tercümesi için ayrıca bkz., *Muâhedât Mecmûası, C.V* (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 178-462. Osmanlıca metinden sadeleştirerek görüşmeleri aktaran bir eser için bkz., Uras, *Tarihte Ermeniler*, 247-249.

41 *BOA, YEE., 77/1, 15.*

42 Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 241-242; Lee, *Cyprus Convention*, 114-115.

43 Osmanlıca metinde sehven 26. bendin yazmaktadır.

gibi görüldüğünden dolayı Karatodori Paşa, Babıâli'nin hazırladığı ve kabul ettiği tedbirlerin kabul edilmesini ve belirtilen maddeye aşağıdaki sözlerin ilave edilmesini istemiştir. Buna göre, “*Babıali, bu konuda alınmış olan tedbirlerin sonucunu altı devlete (Büyük Güçlere) bildirecektir.*” Paşa, bu ilavenin altı hükümeti memnun etmekle birlikte İngiltere temsilcisinin sunduğu metnin anlamını tamamlayacağını ileri sürmüştür.

Kont Şovalof, Lord Salisbury'nin sözlerini tercih etti ve Babıali tedbir almışsa ama icra edilmemişse, bunlardan bahsetmenin faydasız olacağını ifade etmiştir. Kongre Başkanı Bismarck, bağımsız kabileler arasında baskıcı önlemler almanın ve uygulamanın belki de zor olduğunu söylemiştir. Lord Salisbury tarafından önerilen maddenin pratik etkinliği de Bismarck'a göre şüphe uyandırmıştır. Karatodori Paşa, önerisi için ısrarcı oldu ama Lord Salisbury, orijinal metinde bazı değişiklikler yapılması için tartışmanın ertelenmesini önermiştir. Konunun müzakeresi sonraki oturumlardan birine ertelenmiştir.⁴⁴

Karatodori Paşa “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*” adlı raporunda, Lord Salisbury'nin “*altı devleti kendilerine ait olmayan işlere karıştırmakta derkar olan mahzuru ve teklifinden hasıl olacak çeşitli sakıncaları*” açıkladığını belirtmiştir. Karatodori Paşa, “*bu babda ittihaz olunacak tedbirin neticesi düvel-i muazzamaya bildirecektir*” ekini teklif etmiştir. Bunu kongreye dahi teklif ettiği zaman Lord Salisbury bir kere daha düşüneceğini söylemiştir. Neticede Salisbury, Ermeni meselesine dair şu layihayı kongreye sunmuştur: “*Babıali Ermenileri temin ve muhafaza için ittihaz edeceği tedbirin neticesini ona nezaret edecek devletlere bildirecektir.*”⁴⁵ Daha sonra Lord Salisbury metinde tereddüt duyduğu “*ona dikkat edecekler*” kelimeleri yerine “*icrasına nezaret eyleyecekler*” kelimelerini yazdırmıştır.⁴⁶ Metin son haline getirilmiştir ve konuyla ilgili son oturum için hazırdır.

Konu son kez 8 Temmuz 1878 tarihli 15. oturumda ele alınmıştır. Oturumda Osmanlı-İran sınır meselesi ele alındıktan ve Batum Limanı hakkındaki görüşmeler ileriki oturumlara bırakıldıktan sonra Ermenilere dair olan maddeye gelinmiştir. Başkan Bismarck, Lord Salisbury'nin bu konuda tanzim olunacak 16. maddenin müsveddeleri hakkında Osmanlı Devleti temsilcileriyle yapılan

44 “Protocol No.14 – Sitting of July 6, 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878)*, 210; *Berlin Protokolleri Tercümesi*, 181. Karatodori Paşa, bu oturumda Lord Salisbury kongreye teklif edilen bendeki düşünceye aykırı bir değişiklik yapmak istemiş ama Osmanlı murahhaslarının itiraz ve Bismarck'ın dahi katılmadığı bu değişikliği Salisbury geri çekmek zorunda kalmıştı demektir. Bkz., *BOA, Y.PRK.HR.*, 3/87, 4.

45 *BOA, Y.EE.*, 77/1, 20-21.

46 *BOA, Y.EE.*, 77/1, 30-31.

müzakere sonucunu kongreye arz edeceğiz, sözlerini hatırlatarak sözü Lord Salisbury'ye bırakmıştır. Lord Salisbury kararlaştırılan ve Berlin Antlaşması'nda yer alacak maddeyi okumuştur: “*Babiâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki yerel ihtiyaçların talep ettiği ıslahatları ve düzenlemeleri gecikmeden gerçekleştirmeye çalışacak ve Kürtler ile Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenlik ve rahatlarını korumayı garanti altına alacaktır. Bu doğrultuda alınan tedbirleri, sırası geldikçe/periodyk olarak devletlere bildireceğinden adı geçen devletler dahi tedbirlerin yapılmasına nezaret edeceklerdir.*”⁴⁷ Kongrenin onayıyla madde kabul edilmiş ve Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesindeki halini almıştır. Lord Salisbury, İngiltere Baş Sekreterliği'ne 8 Temmuz'da gönderdiği yazıda, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin değiştirildiğini ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde yapılacak reformların Ruslara özel olarak tanınan bir vaat olmaktan çıkarak Sultan tarafından verilen taahhütlerin yürütülmesinin Büyük Güçler'in denetimine bırakıldığını bildirmiştir.⁴⁸

Görüldüğü üzere Berlin Kongresi görüşmelerinde Ermenilerin temsilcisi veya konunun asıl muhatabı gibi davranan İngiltere olmuştur. 61. madde ne Ermenileri ve ne de Osmanlı tarafını memnun etmiş, memnun olan taraf sadece İngiltere'dir.⁴⁹ Osmanlı yönetiminin karşısında uluslararası boyutuyla yeni bir mesele ortaya çıkarken Ermeniler Berlin Kongresi'nde isteklerini karşılayacak bir sonuç elde edememekten yakınmışlardır. Yine de Ermenilerin çıkarları doğrultusunda en fazla beklentisinin olduğu devlet İngiltere gibi gözünmektedir. Robert Kolej'in eski müdürlerinden George Washburn anılarında, arkadaşı olan Patrik Nerses'in İngiltere'ye büyük güven duyduğunu yazmaktadır.⁵⁰ Yine Nerses, kongrenin Ermenilerle ilgili son oturumundan iki gün sonra Layard'ı ziyaret ederek, kongreye sunulan metnin reddi halinde ellerinde kalan tek umudun İngiltere'nin himayesi olacağını söylemiştir.⁵¹ Layard, Patrik Nerses ve Ermeni heyetinin Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesinin istedikleri şekilde sonuçlanmadığından şikâyet ettiklerini ama Kıbrıs Konvansiyonu'nun onlarda çok büyük memnuniyet yarattığını iddia etmektedir. Çünkü İngiltere'nin kaderlerine kayıtsız kalmadığını gördüler

47 “Protocol No.15 – Sitting of July 8, 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878), 225; Berlin Protokolleri Tercümesi, 189-190.*

48 “The Marquis of Salisbury to Her Majesty's Principal Secretary of State, 8 July 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878), 187.*

49 Şaşmaz, *British Policy*, 22.

50 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011), 133.

51 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 181-182. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 168.

demektedir.⁵² Patrik Nerses'in milli meclisteki nutuklarında belirttiği üzere, kazanımları yetersiz olsa da Ermeniler önemli bir yol kat etmişler ve Ermeni ismini bir antlaşmaya sokmuşlardır. Ayrıca İngiltere'nin özel himayesine mazhar olmak bu aşamada önemli bir adımdır denilebilir. Yolun başında olduklarını ve gelecekte olacakların ipucunu ise şu sözleriyle ortaya koymaktadır: “*bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Gelecek için hazırlanalım.*”⁵³

Çeraz “*Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?*” adlı risalesinde Avrupa idari bağımsızlığımızı bizden esirgedi ama istediğimiz yere bizi yavaş yavaş ulaştıracak bir madde verdi yorumuyla 61. madde için “*işte gelecek için idari bağımsızlık müjdeleyen bir cümle*” demektedir.⁵⁴

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ayastefanos Antlaşması ve doğal olarak Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yer alan Ermeni Meselesi üzerindeki Rus üstünlüğü geçerliliğini yitirmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Büyük Güçler, Ermeni Meselesi'nin denetleyicisi durumuna getirilirken İngiltere, Osmanlı Devleti ile arasında yapmış olduğu Kıbrıs Konvansiyonu ile meselede diğer devletlerden bir adım öne çıkmıştır.

İngilizler stratejik, politik, ticari ve dini nedenlerden ötürü Ermeni Meselesi'nde öncü bir rol üstlenmiştir. İngiltere, Ermenilerin istekleri ve durumlarından daha çok Patrik Nerses'in coğrafi terim olarak sınırlarını belirttiği Ermenistan coğrafyasıyla ilgilenmektedir. Bu noktada Ermenilerin İngilizlerden beklentisi ile İngiltere'nin Ermeni meselesine yönelik düşüncesi birbirinden ayrılmaktadır. Ermeniler ileri gelenleri bağımsız veya en azından özerk bir yapıya kavuşmak istemektedir. Ancak İngiltere açısından bağımsız bir Ermenistan fikrinin hayata geçirilebileceği şartların ve unsurların uygunlaşması XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar mümkün olmayacaktır. Bunun öncesinde bağımsız bir Ermenistan İngiliz çıkarlarından çok Rusya'nın çıkarlarına hizmet edebilir.⁵⁵

Karal'ın da belirttiği üzere, İngiltere 16. maddenin hükmünden çok korkmuştur. Çünkü bu madde ile Ruslar Ermenileri himaye bahanesiyle Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkabilecek ve nüfuzunu çok genişleterek bütün Anadolu ve İstanbul'u dahi kolaylıkla tehdit edebilecektir. İngiltere politikasını

52 *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 446.

53 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 265. Ayrıca bkz., Gürün, *Ermeni Dosyası*, 115-116; Kurat, *Henry Layard'ın*, 158-160; Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 14-15.

54 Kaynak için bkz., 3. dipnot.

55 Başak, *İngilterenin Ermeni Politikası*, 63-65.

oluştururken bu tehdidi ortadan kaldıracak çözümler üzerinde çalıştı ve Ermeni meselesini çözümün odağına yerleştirmiştir.⁵⁶

İngiltere, gerçekleştirmek istediği emperyalist politikalarında Ermeni Meselesini bir araç olarak kullanma fırsatını kaçırmamıştır. Hem Hindistan yolu üzerindeki Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Basra Körfezi hattının kontrolünü sağlamlaştırabilecek hem de kendisine tehdit olabilecek Rusların bu meseleyi bahane ederek müdahalede bulunmasını ve güneye ilerlemesini engelleyebilecektir. Öte taraftan İngiltere, Karadeniz'den İran'a uzanan transit ticaret yolunun⁵⁷ güvenliğini sağlamlaştırırken Ermeni Meselesindeki üstünlüğünü kullanarak Osmanlı Devleti'ne yönelik baskı ve nüfuz kurma işlevine de sahip olabilecektir.

Bu nedenlerden ötürü İngiltere, Berlin Kongresi'nde olduğu gibi Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını izleyen günlerden başlamak üzere Ermeni Meselesinin önde gelen muhataplarından biri olmuş ve adeta meselenin hamiliğini üstlenmiştir. Berlin Antlaşması üzerinden henüz bir ay kadar geçmişti ki padişahın yapmak zorunda olduğu dâhili ıslahatla ilgili tedbirlerin hemen alınması gerektiğine dair Layard tarafından Babıâli'ye 19 Ağustos 1878 tarihinde bir nota verilmiştir. Münir Süreyya Bey tarafından 1916 yılında tamamlanan rapora göre, Ermeni Meselesi'nin 1883 yılına kadar sürecek birinci dönemi İngiltere'nin öncülüğünde başlamıştır.⁵⁸ Fasılalarla ve farklı aşamalarla günümüze kadar uzanan Ermeni Meselesinin bu ilk aşamasında İngiltere, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine yaptığı eklemeye dayanarak diğer devletleri de yanına çekmeye çalışıp Osmanlı Devleti'ne defalarca nota/muhtıra vermiş veya bu konuyla ilgili girişimlerde bulunmuştur. İngiltere diğer devletlerden beklediği desteği göremediği noktada ise Kıbrıs Konvansiyonu'yla elde ettiği ayrıcalığı kullanmıştır. Meselenin savunucusu ve takipçisi olduğunu bu ilk aşamada sürekli göstermiştir.

56 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 130.

57 1870'lerde İngiltere Trabzon Vilayeti deniz ticaretine hâkim durumdaydı ve İngiltere'nin ithalattaki payı yarıdan fazlaydı. İngiltere'den gelen malların çoğunluğu Ermenilerin yaşadığı bölge üzerinden İran'a gönderiliyordu. İngiltere'nin Trabzon Vilayeti deniz ticaretindeki yeri ve söz konusu ticarete ilişkin detaylı tablolar için bkz., Mustafa Malhut, "Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)," *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Ed., Mehmet Okur, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy (Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020), 301-339.

58 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, 28.

Sonuç

Ermeni Meselesi, 93 Harbi'ni izleyen barış sürecinde uluslararası alanda gündeme gelmiştir. Berlin Antlaşması imzalandığında İngiltere'nin desteğiyle tam anlamıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır ve Osmanlı Devleti'nin son elli yılında uğraşmak zorunda kaldığı uluslararası meseleler silsilesine eklenmiştir.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı topraklarına ve iç işlerine yönelik dış müdahale için uygun bir zemin oluşturduğu için Ermeni Meselesi, Osmanlı'ya karşı baskı ve politik malzeme olarak kullanılmaya hazır hale gelmiştir. Nitekim Berlin Antlaşması'nı izleyen günlerden başlamak üzere Osmanlı'ya verilen birçok nota/muhtıra meselenin kâğıt üzerinde kalmadığına işarettir. İngiltere, barış görüşmelerinde olduğu gibi sonrasında da ön plana çıkan devletlerden biri olmuştur.

Ermenilerin Ayastefanos Antlaşması ile elde ettikleri kazanımlar, Rus kazanımları gibi geçicidir. Bu yüzden Avrupa'da Osmanlı ile Rusya arasındaki nihai barışı belirleyecek bir kongre mevzusu gündeme geldiği andan itibaren Ermeniler rotalarını Avrupa'ya çevirmişlerdir. Berlin Kongresi'nin toplanmasında ve maddelerin yeniden ele alınmasındaki baskıcı güç İngiltere'ye aittir. Diğer büyük devletlerin de çıkarları gözetilerek büyük oranda İngiliz çıkarları doğrultusunda antlaşma şartları ve koşulları yeniden şekillenecektir. Ermeniler kendi isteklerini gerçekleştirmek doğrultusunda İngiltere'nin uluslararası arenadaki gücünü ve Rusya'ya karşı alternatif bir dayanak olacağını düşündüklerinden dolayı Berlin Kongresi öncesinde ve sürecinde en fazla İngiltere'ye bel bağlamışlardır.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi Karadeniz'in, Anadolu'nun ve Akdeniz'in doğusu ile Hindistan güzergahındaki Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz çıkarlarına göz ardı edilemeyecek bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu tehdide Ermenilerden gelen talepler eklenince İngilizler, Rus tehdidi ile Ermeni isteklerini Osmanlı'yı da tamamen kaybetmeyecek şekilde çözmeye odaklanmışlardır. İngiltere, Ermenilerin yaşadığı bölge üzerinde söz sahibi olabilmek için politik argüman olma potansiyeline ulaşmış Ermeni Meselesi'ni kullanmanın kaçınılmaz olduğunu fark etmiştir. Kıbrıs Konvansiyonu'yla İngiltere'nin attığı ilk adım Berlin Antlaşması'yla tamamlanmıştır. Bulunan çözüm zamanla İngiltere'yi Ermeni Meselesinin önde gelen dış/yabancı müdahili yapmıştır. 1870'li yılların ortasından itibaren geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından uzaklaşan İngiltere için Ermeni Meselesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerindeki değişimin izlenebileceği alanlardan biri olmuştur.

İngilizler Ermenilerin istekleri ve beklentileri noktasında Ermenileri cesaretlendirmemeye ve onlara teminat vermemeye özen göstermiştir. En fazla dikkat ettikleri husus ise Ermeni Meselesini kendi çıkarları ve politikaları çerçevesinde kullanmaktır. Ermeni Meselesini İngiltere'nin ortaya çıkardığını iddia etmek zordur. Bununla birlikte mesele ön hazırlıkları yapılmış bir şekilde İngiltere'nin önüne gelmiştir. İngiltere, Ermeni meselesini kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirdi ve gündemde tutmuştur. İngiltere'nin Ermeni Meselesi çerçevesinde yürüttüğü politikanın da etkisiyle mesele yıllar geçtikçe çözümden gittikçe uzaklaşmıştır. İki dost millet arasında dostluktan çatışmaya giden sürecin başlaması ve gelişmesinde dış faktörler etkili olmuştur.

Ermeni Meselesi 1890'larda ve I. Dünya Savaşı sırasında yeni aşamalar geçirmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkler ile Ermeniler arasında barış tesis edilmesine rağmen soykırım iddialarıyla şekillenecek yeni bir aşama II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıktı ve günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde Ermeni Meselesindeki yabancı etkisi, aktörler değişse de özünü korumaya devam etmektedir. Ermeni Meselesi bugün Ermenilerin bağımsız olarak yaşadıkları bölgede mevcudiyetlerini hatırlatma ve koruma araçlarından biri olmakla birlikte büyük devletler için geçmişte olduğu gibi yine politik bir malzeme olarak kullanılma potansiyelini sürdürmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Berlin Protokolleri Tercümesi, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaa-i Amire.

BOA, Y.PRK.A., 3/25.

BOA, Y.EE., 77/1.

BOA, Y.EE., 94/77.

BOA, Y.PRK.A., 1/109.

BOA, Y.PRK.HR., 2/71.

BOA, Y.PRK.HR., 3/87.

British House of Command Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878.

British House of Command Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress.

British House of Command Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878, Vol.240.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878, Vol.240, 1068; Hansard, Questions, HC., Deb., 04 June 1878, Vol.240.

Telif Eserler

Aslan, Taner. “Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

- Başak, Tolga. "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu." *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61, (Eylül-Aralık 2004): 996-1014.
- Başak, Tolga. *İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Cecil, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, Vol:II, 1868-1880, Hodder and Stoughton Limited, London 1922.
- Gürel, Şükrü S. *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Hayreddin Nedim Bey. *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı*. C.5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326.
- Hill, George. *Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*. Çeviren Nazım Can Serbest. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İlter, Erdal. "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü." *OTAM Dergisi*, Sayı 6, (1995): 155-171.
- Karaca, Taha Niyazi. *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. C.VIII. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Kirakossian, Arman J. *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914*. London: Gomidas Institute Books, 2003.
- Kurat, Yuluğ Tekin. *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1968.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.
- Lee, Dwight E. *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*. London: Harvard University Press, 1934.
- Lee, Ki Young. "Ermeni Sorunu" nun Doğuşu. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Mahmut Celâleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*. Hazırlayan: İsmet Miroğlu. İstanbul: Bereket Yayınevi, 1983.

Malhut, Mustafa, "Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)." *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Ed., Mehmet Okur, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon (2020): 301-339.

Monypenny, W. F. and Buckle, George Earle. *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*. Vol.VI. 1876-1881. New York: The Macmillan Company, 1920.

Muâhedât Mecmûası. C.V. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, 2001.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.

Sakin, Serdar. "Minas Çeraz (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış* 8, Sayı 16, (2015): 237-258.

Sonyel, Salâhi R. "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı." *Belleten* XLII, Sayı 168, (Ekim 1978): 727-759.

Şaşmaz, Musa. *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2000.

Şimşir, Bilâl N. *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*. Vol.I. Ankara: TTK Printing Office, 1989.

Şimşir, Bilâl N. *Osmanlı Ermenileri*. Türkçesi: Şinasi Orel. Bilgi Yayınevi, 1986.

Temperley, Harold and Penson, Lillian M. *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News*. London: Cambridge University Press, 1938.

Temperley, Harold, "Disraeli and Cyprus." *The English Historical Review* 46, No.182, (Apr., 1931): 274-279.

The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880, Edited by Sinan Kunalalp. İstanbul: The Isis Press, 2009.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. C.II. Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: TTK Basımevi, 1987.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Yavuz, Fikrettin ve İskefiyeli, Zeynep. "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri." *Belleten* LXXXIV, Sayı 299, (2000 357-398).

Yayın Geliş Tarihi: 15.10.2021

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Koçak, Sinan. "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 115-150.

Araştırma Makalesi

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN DEMOGRAFİK YAPISI (1991-2020)

(DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA (1991-2020))

Sinan KOÇAK*

Öz: *Bu çalışmada Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1991-2020 yılları arasındaki demografik yapısı incelenmiştir. Nüfusun; yerleşim yeri, cinsiyet, yaş, doğum, ölüm, medeni durum, etnik yapı, dil, din, eğitim ve göç özelliklerine temas edilmiştir. Çalışmanın temel kaynakları Ermenistan İstatistik Kurumu'nun yayımlanmış olduğu demografik el kitapları ve nüfus sayım sonuçlarıdır. Bunların hem birinci el kaynak olması hem de demografik yapı hakkında önemli bilgiler içermesi değerini artırmaktadır. Bu makalenin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'nin sınır komşusu olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin demografik özelliklerini ortaya koymaktır. Ayrıca Ermenistan'da yaşanan demografik hareketliliğin ne şekilde gerçekleştiğini açıklamakta diğer bir amaçtır.*

Çalışmanın sonucunda, Ermenistan Cumhuriyeti'nin demografik yapısında önemli değişimlerin yaşandığı tespit edilmiştir. Ermenistan'da yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı birçok kişinin ülkeyi terk ettiği ve bu yüzden nüfusun yıldan yıla azaldığı görülmüştür. Ayrıca göç edenlerin çoğunluğunun erkek olması, Ermenistan'da kadın nüfus oranının gittikçe artmasına sebep olmuştur. Ermenistan'da nüfusun azalmasında etkili olan diğer bir husus, doğum oranlarının azalması ve ölüm oranlarının artmasıdır. Ermenistan'da dini çeşitliliğin, ülkede yaşayan milletlerin çeşitliliğiyle sınırlı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Ermenistan'da

* ORCID: 0000-0001-7481-0100

Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. sinankocak@ankara.edu.tr

çoğunluğu oluşturan Ermenilerin Apostolik Kilise'sine bağlı oldukları, diğerlerinin ise, Hristiyanlığın başka mezheplerinin temsilcileri olan Evanjelistler, Katolikler, Ortodokslar ve Yehova'nın Şahitleri inançlarını benimsedikleri veriler üzerinden anlaşılmıştır. Ayrıca az da olsa Ermeniler arasında Paganizm inancını benimseyen kişilerin var olduğu da tespit edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ermenistan'da Ermenice daha yaygın olarak konuşulmaya başlanmıştır. Ermeniceden sonra en çok konuşulan dil, uzun bir süre Rusça olmuştur. Bu durum, Rus etkisinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Demografi, Ermeni, Ermenistan, Göç, Nüfus

Abstract: *In this study, the demographic structure of the Republic of Armenia between 1991 and 2020 was examined. Characteristics of the population such as settlement, gender, age, birth, death, marital status, ethnic structure, language, religion, education, and migration were touched upon. The main sources of the study are Demographic Handbooks and Population Census results published by the Statistical Committee of the Republic of Armenia. The fact that these are both a primary sources and they contain important information on the demographic structure increases their value. The aim of this article is to reveal the demographic characteristics of the Republic of Armenia, which is a border neighbor of the Republic of Turkey. It is also another aim to explain how the demographic mobility in Armenia takes place.*

As a result of the study, it was determined that significant changes had occurred in the demographic structure of the Republic of Armenia. It has been observed that many people have left the country due to the economic difficulties, and therefore the population has decreased from year to year. In addition, the fact that the majority of the immigrants are men has led to an increase in the female population in Armenia. Another factor affecting the decrease in the population in Armenia is the decrease in birth rates and the increase in death rates. It has been observed that the religious diversity in Armenia is limited to the diversity of the nations living in the country. However, it has been understood through the data that Armenians, who constitute the majority in Armenia, are affiliated with the Apostolic Church, while the others adopt the beliefs of Evangelists, Catholics, Orthodox and Jehovah's Witnesses, which are representatives of other sects of Christianity. In addition, it has been determined that there are people who adopt Paganism belief among Armenians, albeit a small number. After the collapse of the Soviet Union, Armenian began to be spoken more widely in Armenia. After Armenian, the most spoken language has been Russian for a long time. This shows that the Russian influence still continues.

Keywords: Demography , Armenia, Armenian, Migration, Population

Giriş

Sovyetler Birliği'nin¹ dağılmasından sonra, 23 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti yeni bir devlet teşkilatı oluşturmak amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte, Sovyetlerden miras kalan geleneklerin kullanımına da devam edilmiştir. 1995 yılına kadar Ermenistan'da Sovyetler Dönemi'nden kalma idari sistem kullanılmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın ilanı ile birlikte Ermenistan'da bölgeleri düzenleyen bir idari taksimat yapılmıştır. Bu taksimata göre, Ermenistan 11 coğrafi bölgeye ayrılmıştır.²

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin demografisinde değişimler gözlemlenmiştir. Özellikle Ermenistan'dan dışarıya çok sayıda göç olmuştur. Göç edenlerin çoğu erkekler olduğu için Ermenistan'da kadın nüfusu gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Ayrıca dönemin siyasi olayları da Ermenistan'ın demografik yapısında önemli değişimlere neden olmuştur. Bunlara ilave olarak doğum oranının gittikçe azalması ve ölüm oranlarının artması sonucunda, nüfus yıldan yıla azalmaya başlamıştır. Etnik yapıyla ilgili tabloda ise şunlar gözlemlendi: Etnik olarak nüfusun büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Ermenilerden sonra Yezidiler, Ruslar ve Asuriler gelmektedir. Ermenistan'da temsil edilen inanç sistemlerini gösteren tablo da incelenmiş ve çeşitli dinlere ev sahipliği yapan Ermenistan'da nüfusun büyük çoğunluğunun Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Ermenistan Cumhuriyeti'nin demografik yapısını ayrıntılı bir şekilde incelemektir. Kafkasya'nın demografik yapısı hakkında yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Özellikle Türkiye'de Ermenistan'ın demografik yapısını ele alan detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Ancak bu konuyu kısmen inceleyen üç çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hatem Cabbarlı'nın *Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı* adlı çalışmasıdır. Başlıktan anlaşılacağı üzere bu çalışmada Ermenistan'da var olan etnik gruplar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Diğer çalışma, Yıldız Deveci Bozkuş'un *Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada genel olarak Ermenistan'da yaşayan etnik gruplar hakkında bilgiler verilmiştir. Ancak demografik yapı çalışmalarında, nüfusun doğum, ölüm, yaş, cinsiyet,

1 Sovyet Ermenistanı'nın demografik yapısına ait ayrıntılı bilgi için bakınız: Sinan Koçak, "Sovyet Ermenistanı'nın Demografik Yapısı (1920-1991)", *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021*, ed. Alev Kılıç (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2022), 79-123.

2 Husik Ghulyan, "Ermenistan'da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar," *Çağdaş Yerel Yönetimler* 24, Sayı 3 (Temmuz 2015): 95-105.

eğitim, din, dil, etnik yapı ve göç özellikleri gibi unsurların da incelenmesi gerektiği için bu çalışmaları demografik yapı çalışmalarına dâhil etmemiz doğru olmayacaktır. Son çalışma ise Yavuz Aslan'ın *Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827–1922)* başlıklı çalışmadır. Aslan, bu çalışmasında Erivan vilayetinin nüfusu, idari yapısı, göç özellikleri, etnik yapısı ve yerleşim yerleri hakkında bilgiler vermiştir. Ancak nüfusun cinsiyete göre dağılımına, medeni durum özelliklerine, eğitim yapısına, din ve dil gibi konularına muhtemelen kaynak yetersizliğinden dolayı temas etmemiştir.

Yukarıda yapılan tespitten hareketle bu makalede, Ermenistan'ın nüfusu, yerleşim yerleri, vatandaşlarına ait cinsiyet, yaş, doğum, ölüm, medeni hâl, etnik yapı, dil, din, eğitim durumu ve ülkenin verdiği ve aldığı göç özellikleri istatistiksel veriler üzerinden incelenecektir. Bu bağlamda Ermenistan'ın nüfusunun her bir özelliği tablolarla ayrıntılı bir şekilde verilir, sonrasında değerlendirilmesi yapılacaktır. Çalışmanın temel kaynakları *Ermenistan İstatistik Kurumu*'nun yayımlanmış olduğu *Demografik El Kitapları ve Nüfus Sayım* sonuçlarıdır. Bu kaynakların dili Ermenice ve İngilizcedir. Ancak bazı yıllar sadece Ermenice olarak yayımlanmışlardır ve Ermenistan'ın demografik özelliklerine ait önemli bilgiler içermektedirler. Tablolar oluşturulurken her yıl yayımlanan demografik el kitaplarının yayımlandığı yıldaki veriler esas alınmıştır. Çünkü 2002-2012 yılları arasında verilen bilgiler, 2001 ve 2011 nüfus sayım sonuçlarına göre yeniden hesaplandığı için yıldan yıla veriler farklılık gösterebilmektedir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı

Asıl konuya geçmeden önce *Demografi* kavramı üzerinde durmamız doğru olacaktır. *Türk Dil Kurumu* sözlüğünde demografi sözcüğü “Nüfus bilimi” olarak tanımlanmaktadır.³ Demografi sözcüğü Yunanca *demos* (halk) ve *grapho* (yazmak) sözcüklerinden türetilmiştir. Demografi kavramını ilk kez 1855’de Achille Guillard adlı bir Fransız yazar tarafından *Eléments de Statistique Humaine ou démographie comparée* adlı eserde kullanmıştır. Guillard demografiyi şu şekilde tanımlamıştır: “Medeni memleketlerin nüfus miktarıyla bu nüfusun şerait, umumi hareket ve terakkiyatını tetkik eden bir ilimdir.”⁴

3 Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Demografi,” Türk Dil Kurumu Resmi İnternet Sitesi, Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2021, <https://sozluk.gov.tr/>.

4 Celal Aybar, *Muhtasar Demografi* (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 1-2.

Guillard'dan sonra demografi kavramı üzerine birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan birisi de demografi biliminin kurucularından olan Jacques Bertillon'a aittir. Bertillon, demografiyi şu şekilde tarif etmiştir: “*İnsan kütlelerinin tetkiki ile iştigal eden ilimdir.*”⁵ Demografi üzerine yapılan tanımlardan bir diğeri ise, Roma Üniversitesi'nde, demografi profesörlüğü yapmış olan Franco Savorgnan'a aittir: “*Demografi, nüfusun tabii ve içtimai hareketlerini ve nüfusun durgun vaziyetinde hâsıl olan değişmeleri sayı bakımından analiz temeline dayanan, nüfusun inkişafını idare eyleyen genel prensipleri inceleyen bir bilimdir.*”⁶

Demografi biliminin araştırma konusu, demografinin dört temel olgusudur: Doğumlar, ölümler, evlilikler, göçler. Bu olgular içerisinde doğumlar ve ölümler arasındaki ilişki birincil derecede önemlidir. Göçler ise nüfus hareketliliğine yol açmaktadır. Evlilik olgusu, doğurganlığı etkileyen en önemli unsurdur. Ayrıca evlilik yaşı, biçimleri ve aile yapıları nüfusun özelliğini etkileyen unsurlar arasındadır.⁷

Demografi çalışmalarının geçmişine baktığımızda, çok eski dönemlere uzandığını görmekteyiz. Antik çağdan itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde nüfus sayımları yapılmıştır. İlk dönemlerde nüfusun miktarını belirlemeye yönelik olan demografi çalışmaları, sonraki süreçte doğum ve ölüm sayılarını belirlemeye yönelik de yapılmaya başlamıştır. 19.yüzyıldan itibaren demografik çalışmalar daha sistematik bir hale bürünmüştür. 20. yy'a gelindiğinde artık demografi üzerine kuramlar öne sürülmeye başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı nüfus artışının yaratmış olduğu sorunlar ve çözümlerine yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde gelişmemiş, gelişmekte ve gelişmiş ülkelerin demografik sorunlarını çözmek amacıyla birçok çalışma yürütülmektedir.⁸

Sonuç olarak, demografi nüfusun yaş, cinsiyet, doğum, ölüm, medeni durum, eğitim, etnik köken, din, dil ve göç özelliklerini inceleyen bir bilim dalıdır. Demografi çalışmaları yapılırken İstatistik biliminden doğrudan yararlanılmaktadır. İstatistiki veriler üzerinden yorumlar ve çıkarımlar yapılmaktadır. Ayrıca demografi çalışmalarının temel kaynakları *İstatistik Kurumu* verileri ve nüfus sayım sonuçlarıdır. Bu konuda çalışma yapacak araştırmacının ilk olarak başvurması gereken kaynaklar bunlardır.

5 Aybar, *Muhtasar Demografi*, 1.

6 Franco Savorgnan, *Demografi*, çev. Nüzhet Yalkut, (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1948), 6-7.

7 Hüseyin Bal, *Demografi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019), 11.

8 Emel Başar, *Demografiye Giriş* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 1-2.

Ermenistan'da Yerleşim Yerleri ve Bölgelere Göre Nüfusun Özellikleri

Ermenistan'da yerel yönetimlerin oluşturulması süreci, 5 Haziran 1995 tarihinde anayasanın kabul edilmesinden sonra başlamıştır. Bu tarihe kadar Sovyet Ermenistanı Dönemi'ne ait idari yapının birimleri kullanılmıştır. Bu birimler şu şekildeydi: Bölgeler, kentler, kentsel bölgeler, kasabalar ve köyler. Bu sistemde yerleşim yerlerinin gelişimine ve önemine göre statü verilmekteydi. Merkezi yönetim ve finansmana bağlı olarak yerleşim yerlerine finansmanlar ve kaynaklar tahsis edilirdi. Her bölgenin yerel konseyleri ve onlara bağlı yürütme organları vardı. Konseyler, yasalarla kendilerine verilen görevleri yerine getirmek zorundaydılar. Bu eski sistem 1995 yılına kadar uygulanmıştır. 1995'te ilan edilen Ermenistan Anayasası'na ve *Ermenistan Cumhuriyeti İdari Taksimatı Hakkında Kanunu'na* göre, Ermenistan 10 bölgeye ayrıldı. Ayrıca Erivan da bölge statüsü kazandı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bölgeleri şunlardır: Şirak, Lori, Tavuş, Aragatsotn, Kotayk, Armavir, Erivan, Ararat, Gegarkunik, Vayots Dzor, Syunik. Bu bölgeler merkezi yönetimin taşra birimleri olarak görev yapmaktadırlar. Her bölgede merkezi hükümetin seçtiği bölge başkanı bulunmaktadır. Erivan 2005 yılında belediye statüsü kazanmıştır. Burada görev yapan belediye başkanı, halk tarafından seçilmektedir.⁹

YIL	TOPLAM NÜFUS	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	KENTSEL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KIRSAL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1991	3.574.5	2.473.6	1.100.9	69,2	30,8
1992	3.633.3	2.503.3	1.130.0	68,9	31,1
1993	3.463.7	2.358.8	1.104.9	68,1	31,9
1994	3.356.7	2.274.9	1.081.8	67,8	32,2
1995	3.260.3	2.166.4	1.093.9	66,4	33,6
1996	3.248.8	2.149.1	1.099.7	66,1	33,8
1997	3.246.0	2.138.4	1.107.6	65,9	34,1
1998	3.238.2	2.122.9	1.115.3	65,6	34,4
1999	3.232.1	2.111.6	1.120.5	65,3	34,7
2000	3.226.9	2.095.8	1.131.1	64,9	35,1
2001	3.215.3	2.076.3	1.139.0	64,6	35,4
2001*	3.213.0	2.066.1	1.146.9	64,3	35,7
2002	3.212.9	2.065.6	1.147.3	64,3	35,7
2003	3.210.3	2.062.2	1.148.1	64,2	35,8
2004	3.212.2	2.061.7	1.150.5	64,2	35,8
2005	3.215.8	2.062.3	1.153.5	64,1	35,9

Tablo 1: 1991-2005 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yerleşim Yerlerine Göre Nüfus Özellikleri¹⁰

⁹ Ghulyan, *Ermenistan'da Yerel Yönetimler*, 95-105.

* 2001 Yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarını ifade etmektedir.

¹⁰ Հայաստանի Ճողովրդագրական ժողովածու 2004, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2005), 6; Հայաստանի Ճողովրդագրական ժողովածու 2005, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2005), 6.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

1991-2005 yılları arasındaki veriler incelendiğinde, Ermenistan nüfusunda azalma olduğu görülmektedir. Ermenistan nüfusunun büyük bir çoğunluğu kentlerde yaşamaktadır. Ancak kent nüfusunun toplam nüfusa oranı 1991'de %69,2 iken, 2005'de bu oran %64,1'e düşmüştür. Yani %5,1 oranında kentsel nüfus oranında bir azalma görülmüştür. Bununla bağlantılı olarak kırsal nüfus oranında bir artış yaşanmıştır. 1991'den 2005'e kadar olan döneme bakıldığında, kırsal nüfus oranında %5,1 artış olmuştur.

YIL	TOPLAM NÜFUS	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	KENTSEL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KIRSAL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
2006	3.219.2	2.062.6	1.156.6	64,1	35,9
2007	3.222.9	2.065.9	1.157.0	64,1	35,9
2008	3.230.1	2.070.5	1.159.6	64,1	35,9
2009	3.238.0	2.073.4	1.164.6	64,0	36,0
2010	3.249.5	2.081.0	1.168.5	64,0	36,0
2011	3.262.6	2.088.5	1.174.1	64,0	36,0
2011*	3.018.9	1.911.3	1.107.6	63,3	36,7
2012	3.274.3	2.096.0	1.178.3	64,0	36,0
2013	3.026.9	1.917.5	1.109.4	63,0	37,0
2014	3.017.1	1.914.1	1.103.0	63,4	36,6
2015	3.010.6	1.912.9	1.097.7	63,5	36,5
2016	2.998.6	1.907.0	1.091.6	63,6	36,4
2017	2.986.1	1.901.4	1.084.7	63,7	36,3
2018	2.972.7	1.895.8	1.076.9	63,8	36,2
2019	2.965.3	1.894.9	1.070.4	63,9	36,1
2020	2.959.7	1.892.1	1.067.6	63,9	36,1

Tablo 2: 2006-2020 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yerleşim Yerlerine Göre Nüfus Özellikleri¹¹

* 2011 Yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarını ifade etmektedir.

- 11 *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2006*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2006), 10; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2007*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2007), 19; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2008), 18; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2009), 16; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2010*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2010), 16; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2011*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2011), 25; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2012*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2012), 25; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2013*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2013), 25; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2014*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2014), 25; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2015*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2015), 24; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2016*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2016), 24; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2017*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2017), 22; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2018*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2018), 22; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2019*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2019), 22; *Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2020*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (երևան:2020), 22.

2006-2020 arası dönemde, Ermenistan nüfusu azalmaya devam etmiştir. Kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı, kırsal nüfusa oranla daha fazladır. Ancak bu yıllar arasında %0,2 oranında bir azalma görülmektedir. Kırsal nüfus oranında ise %0,2 oranında bir artış yaşanmıştır.

BÖLGELER	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Erivan	1251.6	1254.3	1168.1	1132.7	1113.2	1107.6	1107.0	1106.8	1106.7	1106.3
Aragatzotn	142.0	148.7	146.3	142.2	138.7	138.8	138.8	138.7	138.3	138.2
Ararat	278.9	286.5	279.7	273.0	269.8	269.2	269.0	269.2	268.9	270.1
Armavir	283.3	292.7	283.3	280.6	274.1	275.0	275.4	276.3	276.6	277.8
Gegarkunik	249.5	254.7	248.8	241.7	240.7	239.6	238.3	238.6	238.8	239.1
Lori	371.8	377.1	352.5	330.4	303.3	301.9	304.3	296.4	295.1	291.5
Kotayk	302.0	310.6	302.2	297.6	282.4	281.2	282.7	281.8	279.7	277.0
Şirak	335.2	342.8	320.5	304.1	287.8	286.9	284.5	285.2	283.1	283.8
Syunik	152.8	155.5	154.6	151.8	150.8	150.0	150.5	150.8	151.4	151.5
Vayots Dzor	61.0	62.6	64.2	62.6	60.8	60.6	59.5	59.0	58.8	57.3
Tavuş	146.4	147.8	143.5	140.0	138.7	138.0	136.0	135.4	134.7	134.3

Tablo 3: 1991-2000 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bölgelere Göre Nüfusu¹²

1991-2000 arası dönem genel itibariyle incelendiğinde, Ermenistan'da yer alan tüm bölgelerin nüfusunda bir azalma görülmüştür. Ermenistan bölgeleri arasında en fazla nüfusa sahip olan yer Erivan'dır. 1991-2000 arası dönemde Erivan'ın nüfusunda da azalmalar görülmüştür. 1991'de 1.251.600 olan nüfus, 2000 yılında 1.106.300'e düşmüştür. Yani Erivan nüfusu 145.300 kişi azalmıştır. Bu yıllar arasında nüfusunda en az dalgalanmanın olduğu bölge Syunik olmuştur. 1991'de 152.800 olan nüfusu, 2000 yılında 151.500'e düşmüştür.

12 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 7.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

BÖLGELER	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Erivan	1104.4	1103.3	1102.0	1101.9	1102.9	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3	1116.6
Aragatzotn	138.2	138.4	138.5	138.8	139.1	139.5	140.0	140.5	141.0	141.7
Ararat	271.8	271.9	272.1	272.7	273.4	274.2	275.1	276.5	277.6	278.8
Armavir	276.2	276.4	276.8	277.3	278.2	279.2	280.2	281.6	282.6	284.1
Gegarkunik	237.9	237.7	238.0	238.5	239.1	239.4	239.6	240.1	240.9	241.5
Lori	287.0	286.3	285.0	284.5	283.9	283.4	282.7	282.0	281.7	281.6
Kotayk	273.0	272.6	272.4	273.1	274.2	275.1	276.2	277.8	278.8	280.6
Şirak	283.2	283.3	282.5	282.2	281.7	281.4	281.3	281.0	281.3	281.5
Syunik	152.3	152.7	152.8	153.1	153.0	153.0	152.9	152.8	152.9	152.9
Vayots Dzor	56.9	56.0	55.9	55.8	55.9	55.8	55.8	55.8	55.8	55.8
Tavuş	134.4	134.3	134.3	134.3	134.4	134.4	134.2	134.2	134.1	134.4

Tablo 4: 2001-2010 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bölgelere Göre Nüfusu¹³

2001-2010 yılları arasında Erivan, Aragatzotn, Ararat, Armavir, Gegarkunik, Kotayk ve Syunik bölgelerinin nüfusunda artış yaşanmıştır. Lori, Şirak ve Vayots Dzor bölgelerinin nüfuslarında azalma olmuştur. Tavuş bölgesinin nüfusunda bir değişim olmamıştır. 2010 yılına gelindiğinde, Lori ve Şirak bölgelerini nüfus olarak geçen Armavir, Ermenistan'ın nüfus olarak ikinci büyük bölgesi haline gelmiştir.

BÖLGELER	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Erivan	1121.9	1127.3	1066.3	1068.3	1071.5	1073.7	1075.8	1077.6	1081.8	1084.0
Aragatzotn	142.4	142.9	133.0	132.3	131.3	129.8	128.5	127.1	125.4	124.7
Ararat	280.4	281.7	261.4	260.8	260.1	258.9	258.4	257.8	256.7	256.6
Armavir	285.8	287.4	267.1	267.2	267.0	266.6	265.8	264.6	263.9	263.8
Gegarkunik	242.4	243.1	235.6	234.1	233.0	231.8	230.7	229.7	228.3	227.7
Lori	282.1	282.2	234.7	230.8	228.0	225.0	221.1	217.4	215.5	213.3
Kotayk	282.1	283.5	255.3	255.0	255.0	253.9	252.8	251.6	251.6	250.9
Şirak	282.0	282.3	251.3	248.3	246.4	243.2	239.3	235.4	233.3	231.4
Syunik	152.9	153.0	141.7	141.0	140.2	139.4	138.9	138.4	137.6	137.3
Vayots Dzor	56.0	56.1	52.2	51.7	51.4	50.8	50.3	49.6	49.0	48.5
Tavuş	134.6	134.8	128.3	127.6	126.7	125.5	124.5	123.5	122.2	121.5

Tablo 5: 2011-2020 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bölgelere Göre Nüfusu¹⁴

- 13 *Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2004, 7; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2005, 20; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2006, 25; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2007, 34; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2008, 34; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2009, 31; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2010, 31.*
- 14 *Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2011, 38; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2012, 38; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2013, 44; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2014, 44; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2015, 41; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2016, 41; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2017, 40; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2018, 40; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2019, 40; Վիճակագրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2020, 40.*

2011-2020 yılları arası Ermenistan'da nüfusun azalmaya geçtiği bir dönem olmuştur. Ermenistan'da bulunan 11 bölgenin nüfusunda azalmalar yaşanmıştır. Erivan'ın nüfusu, 2011'de 1.121.900 iken 2020 yılında 1.084.000'a düşmüştür. Ermenistan'ın nüfus olarak en küçük bölgesi olan Vayots Dzor'un nüfusu, 2011'de 56.000 iken, 2020'de 48.500'e gerilemiştir. 2020 yılı verilerine göre, Ermenistan'ın bölgelerinin nüfus olarak en yüksekten en düşüğe doğru sıralaması şu şekildedir: Erivan, Armavir, Ararat, Kotayk, Şirak, Gegarkunik, Lori, Syunik, Aragatzotn, Tavuş, Vayots Dzor.

Ermenistan'da Cinsiyete ve Yaşa Göre Nüfusun Özellikleri

Nüfusun özellikleri verilirken cinsiyete göre ayrımın yapılması sosyal ve ekonomik açıdan önemlidir. Bir toplulukta kadın oranının erkeğe nazaran az ya da çok olması o topluluğun kuvvetini ve gelişimini gösterebilmektedir.¹⁵

YIL	TOPLAM NÜFUS	ERKEK NÜFUS	KADIN NÜFUS	ERKEK NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KADIN NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1991	3.574.5	1.734.0	1.840.5	48,5	51,5
1992	3.633.3	1.761.5	1.871.8	48,5	51,5
1993	3.463.7	1.654.3	1.809.4	47,8	52,2
1994	3.356.7	1.580.0	1.776.7	47,1	52,9
1995	3.260.3	1.535.8	1.724.2	47,1	52,9
1996	3.248.8	1.541.6	1.707.2	47,5	52,5
1997	3.246.0	1.561.0	1.685.0	48,1	51,9
1998	3.238.2	1.547.5	1.690.7	47,8	52,2
1999	3.232.1	1.559.0	1.673.1	48,2	51,8
2000	3.226.9	1.554.9	1.672.0	48,2	51,8
2001*	3.213.0	1.542.0	1.671.0	48,0	52,0
2001	3.215.3	1.543.1	1.672.2	48,0	52,0
2002	3.212.9	1.542.4	1.670.5	48,0	52,0
2003	3.210.3	1.543.6	1.666.7	48,1	51,9
2004	3.212.2	1.546.7	1.665.5	48,2	51,8
2005	3.215.8	1.550.6	1.665.2	48,2	51,8

Tablo 6: 1991-2005 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Cinsiyete Göre Dağılımı¹⁶

15 Aybar, *Muhtasar Demografi*, 44.

16 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 8; Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2005, 18.

Kadın nüfusun erkeklerden daha fazla olmasının sebeplerinden bazıları şunlardır: Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılmasından sonra ülkede ekonomik sorunlar baş göstermiştir. Ayrıca 1988'de gerçekleşen Gümrü Depremi'nde 30.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Deprem sonrası iyice bozulan ekonomiden dolayı erkekler yurtdışına çalışmaya gitmişlerdir. Bunların yanı sıra Karabağ Savaşı için cepheye erkeklerin gönderilmesinin de etkisiyle Ermenistan'da kadın nüfusun oranı daha fazla olmaya başlamıştır.¹⁸

Nüfusun yaş özellikleri, demografik çalışmalarda tetkik edilmesi gereken en önemli konulardan biridir. Özellikle ölüm oranları ve sebepleri incelenirken bu husus mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı şekilde doğum oranlarıyla alakalı veriler analiz edilirken de nüfusun yaş özellikleri dikkate alınmalıdır. Nüfusun yaş özelliklerine, genel nüfus sayım sonuçları aracılığıyla ulaşılmaktadır.¹⁹ Günümüzde gelişen teknoloji sayesinde, özellikle bilgisayarlar aracılığıyla sayım işlemleri daha kolay bir şekilde yapılmaktadır. Örneğin: Türkiye'de kullanılan *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi* sayesinde nüfus hareketleri daha kolay takip edilebilmektedir.

YAŞ	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
0-4	383.2	378.7	347.5	319.4	289.1	260.9	234.5	211.2	208.0	201.3
5-9	377.5	384.1	365.8	351.4	334.9	330.3	324.9	315.2	295.0	276.4
10-14	329.4	337.3	324.9	321.2	319.9	326.6	330.8	332.8	324.2	320.8
15-19	297.3	302.1	288.6	282.6	279.1	283.3	290.1	294.9	298.3	309.4
20-24	280.7	280.7	265.3	256.7	250.2	253.2	256.8	259.6	263.4	264.9
25-29	318.5	309.7	282.3	263.1	247.2	239.7	237.1	237.3	238.4	240.2
30-34	336.5	344.2	322.5	304.7	286.6	271.3	261.3	252.2	244.2	237.0
35-39	252.0	267.7	265.8	271.7	275.5	286.7	289.6	287.4	281.6	264.2
40-44	181.1	194.2	196.5	199.2	204.3	213.9	225.0	236.1	250.2	262.6
45-49	107.6	109.5	114.3	126.4	137.4	152.7	162.2	172.9	181.9	193.5
50-54	191.2	182.3	154.0	127.3	104.6	90.8	91.4	99.4	113.8	128.3
55-59	150.9	159.5	155.3	157.0	160.9	159.2	150.1	133.4	113.9	96.8
60-64	161.1	158.5	148.4	137.4	125.2	123.2	128.6	131.2	136.9	140.9
65-69	84.3	101.8	111.0	119.5	121.0	126.4	122.5	121.0	115.8	112.6
70-74	41.3	42.2	44.5	46.2	55.2	61.6	73.5	84.3	94.8	98.4
75-79	39.6	38.1	33.8	32.4	28.4	28.9	28.6	30.8	32.3	40.8
80+	42.3	42.7	43.2	40.5	40.8	40.1	39.0	38.5	39.4	38.8

Tablo 8: 1991-2000 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yaşa Göre Dağılımı²⁰

18 Aslı Sözbilir, "Kadınların Ülkesi Ermenistan'dayız", *Hürriyet Gazetesi*, 20 Mayıs, 2009, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kadinlarin-ulkеси-ermenistan-dayiz-11685223>.

19 Aybar, *Muhtasar Demografi*, 46-47.

20 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 9.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

Ermenistan gelişmekte olan bir ülke olduğu için nüfusun yaş grupları da bu doğrultuda şekillenmiştir. 1991-2000 arası dönemde, genç bağımlı nüfusta (0-14 yaş) bir azalmanın olduğu tespit edilmiştir. 1991 yılında genç bağımlı nüfus 1.090.100 iken 2000 yılında bu sayı 798.500'e düşmüştür. Yaşlı bağımlı nüfus (65+ yaş) 1991 yılında 207.500'dür. 2000 yılında ise 290.600'e yükselmiştir. Aktif nüfusa (15-64 yaş) baktığımızda, 1991'de 2.276.900 iken 2000 yılında bu sayı 2.137.800'e düşmüştür. Görüldüğü üzere, nüfusun büyük bir çoğunluğunu aktif nüfus oluşturmaktadır. Genç bağımlı nüfusun sayısı azalırken, yaşlı bağımlı nüfusun sayısında artış yaşanmıştır.

YAŞ	2001*	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0-4	196.1	203.4	190.1	183.7	181.3	179.3	178.2	186.0	191.3	198.2
5-9	258.5	258.4	242.2	229.9	219.5	210.5	202.1	189.0	182.6	179.9
10-14	325.4	325.2	320.1	309.5	295.0	274.7	254.5	239.1	227.3	217.6
15-19	313.6	313.5	318.0	320.1	319.0	320.2	320.0	315.7	305.9	292.2
20-24	267.6	267.5	277.3	286.6	296.6	304.5	310.6	315.0	317.0	316.1
25-29	222.6	222.4	228.0	235.5	244.7	254.9	264.0	273.6	282.3	291.9
30-34	204.6	204.3	203.9	204.7	206.8	210.5	217.5	223.3	230.6	239.7
35-39	244.3	244.0	230.9	219.1	208.2	202.4	198.2	198.5	199.4	202.1
40-44	276.1	275.8	277.2	274.5	266.5	252.9	238.1	225.3	213.8	203.5
45-49	211.5	211.2	220.7	235.0	246.9	259.4	268.9	270.4	267.8	260.3
50-54	153.8	153.5	163.6	172.9	184.5	193.1	203.4	212.5	226.6	238.5
55-59	80.1	79.8	86.2	99.3	116.2	133.6	144.8	154.8	163.8	175.2
60-64	147.3	146.5	133.6	112.8	92.9	76.7	73.5	79.2	91.5	107.3
65-69	118.7	117.8	120.9	126.4	134.3	137.2	131.3	120.9	102.4	84.6
70-74	107.1	105.8	106.3	102.8	96.8	93.8	98.0	100.6	105.3	113.2
75-79	55.1	54.3	61.7	69.2	72.2	78.2	78.0	80.1	78.8	74.2
80+	30.6	29.5	29.6	30.2	34.4	37.3	41.8	46.1	51.6	55.0

Tablo 9: 2001-2010 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yaşa Göre Dağılımı²¹

2001-2010 yılları arasında Ermenistan nüfusunun yaş dağılımına baktığımızda, genç bağımlı nüfusun sayısı 2001'de 780.000'dir. 2010'da bu sayı 595.700'e düşmüştür. Yaşlı bağımlı nüfus, 2001 yılında 311.500'dür. Bu sayı 2010'da 327.000'e yükselmiştir. Aktif nüfus, 2001 yılında 2.121.500'dür. 2010'a gelindiğinde ise 2.326.800'e yükselmiştir. Yaşlı bağımlı ve aktif nüfusta artışlar yaşanırken, genç bağımlı nüfusun sayısında azalmalar görülmüştür.

21 Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2004*, 9; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2005*, 23; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2006*, 28; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2007*, 37; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2008*, 37; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2009*, 36; Vhıdıklyaqraplyan, *Zayաստանի Տողրվրդագրական ժողովածու 2010*, 36.

YAŞ	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0-4	205.5	211.0	211.0	211.7	209.9	208.5	207.9	203.4	198.3	191.2
5-9	178.0	176.8	187.4	192.0	199.5	204.8	207.6	209.9	210.7	209.6
10-14	209.0	200.7	172.3	172.0	173.2	175.5	180.3	186.3	191.1	198.8
15-19	272.3	252.5	214.4	201.2	190.5	179.7	170.9	165.2	165.2	167.7
20-24	317.5	317.5	285.6	271.1	254.6	233.0	211.6	195.9	183.8	174.3
25-29	300.1	306.5	278.0	278.0	276.6	276.9	273.4	264.6	251.9	235.6
30-34	250.3	259.8	234.0	242.2	250.0	255.8	260.1	262.7	263.4	262.4
35-39	206.2	213.6	191.9	195.5	201.4	207.8	215.1	222.4	230.7	239.1
40-44	198.0	194.3	176.9	175.5	175.8	177.2	179.3	181.3	185.2	191.8
45-49	247.2	232.8	197.6	186.7	176.7	170.3	165.8	165.3	164.3	165.4
50-54	251.3	261.1	235.0	229.3	221.5	207.6	194.4	182.0	172.0	162.9
55-59	183.8	194.1	187.1	198.7	207.0	215.0	219.1	217.3	212.4	204.9
60-64	124.2	135.1	136.2	142.5	150.8	158.1	164.8	171.7	183.2	191.0
65-69	69.5	66.4	72.7	83.4	95.7	107.5	115.2	122.1	128.1	136.3
70-74	117.3	113.3	95.7	81.0	67.3	56.7	55.9	61.8	71.3	82.2
75-79	71.2	75.3	79.4	83.6	88.1	88.2	85.4	77.5	66.0	55.4
80+	61.2	63.5	71.7	72.7	72.0	76.0	79.3	83.3	87.7	91.1

Tablo 10: 2011-2020 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yaşa Göre Dağılımı²²

2011-2020 yılları arası dönemde, genç bağımlı nüfus, 2011 yılında 592.500'dür. 2020'de ise bu sayı, 599.600'e yükselmiştir. Yaşlı bağımlı nüfus, 2011'de 319.200'dür. 2020 yılında 365.000'e çıkmıştır. Aktif nüfus, 2011 yılında 2.350.900'dür. 2020 senesinde ise, bu sayı 1.995.100'e düşmüştür. Özetle, genç ve yaşlı bağımlı nüfus sayısı artarken aktif nüfusun sayısında azalmalar yaşanmıştır.

Ermenistan'da Doğum ve Ölüm Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Nüfus sayısının artması veya azalması doğumlar, ölümler ve göçlerle bağlantılı bir konudur. Nüfusun gelişmesinde etkili olan doğal faktörler, doğumlar ve ölümlerdir. Ayrıca nüfusun gelecekteki gelişimini büyük ölçüde doğumların düzeyi belirlemektedir. Nüfusun doğal artışı hesaplanırken doğum ve ölüm hızları arasındaki fark dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte doğum düzeyi, nüfusun cinsiyet ve yaş yapısını etkilemekte, hem demografik hem de sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda etkili olmaktadır.²³

²² Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2011, 43; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2012, 43; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2013,48 ; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2014, 48; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2015, 45; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2016, 45; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2017, 45; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2018, 45; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2019, 45; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տոդրվրդագրական ժողովածու 2020, 45.

²³ Başar, *Demografıye Giriş*, 101.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL	YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL
1991	21,6	19,5	26,3	2006	11,7	11,5	12,0
1992	19,9	18,1	23,8	2007	12,4	12,3	12,6
1993	17,3	15,2	21,7	2008	12,7	12,6	12,9
1994	15,5	13,5	19,5	2009	13,7	13,6	13,9
1995	15,0	13,5	18,1	2010	13,8	13,6	14,1
1996	14,8	13,7	17,0	2011	13,3	13,2	13,4
1997	13,5	12,6	15,3	2012	14,0	14,2	13,8
1998	12,2	11,6	13,3	2013	13,8	14,0	13,6
1999	11,3	10,7	12,5	2014	14,3	14,6	13,8
2000	10,6	10,3	11,4	2015	13,9	14,2	13,4
2001	10,0	9,8	10,3	2016	13,5	13,9	13,0
2002	10,1	10,1	10,0	2017	12,6	13,0	12,1
2003	11,2	11,0	11,5	2018	12,3	12,8	11,5
2004	11,7	11,5	12,1	2019	12,2	12,5	11,5
2005	11,7	11,5	11,9				

Tablo 11: 1991-2019 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kentsel ve Kırsal Kesimlerinde Doğum Oranı (1000)²⁴

1991-2001 yılları arasında Ermenistan'da doğum oranı düşme eğilimindedir. 2002'den 2010'a kadar olan dönemde ise doğum oranında artış görülmüştür. 2011-2019 arasındaki yıllarda, doğum oranlarında dalgalanmalar yaşanmıştır. Bazı yıllarda doğum oranı artarken bazı yıllarda, bu oran düşmüştür. 1991-2019 arası dönemde, doğum oranının en fazla olduğu yıl 1991'dir. Bu yıl Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazandığı döneme denk gelmektedir. Genel olarak incelendiğinde, kırsal kesimlerde doğum oranı kentsel kesimlere göre daha fazla olmuştur. 1991-2019 yılları arasında, hem kırsal hem de kentsel kesimlerde doğum oranı azalmıştır. 1991'de kentsel kesimlerde doğum oranı %19,5 iken, bu sayı 2019'da %12,5'e düşmüştür. Kırsal kesimlerde ise doğum oranı 1991'de %26,3 iken, bu oran 2019'da %11,5'e gerilemiştir. Kırsal kesimlerde doğum oranlarının azalmasının temel sebebi olarak köyden kente yapılan göçler gösterilebilir.

24 Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 25; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2005, 32; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2006, 40; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2007, 49; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2008, 56; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2009, 56; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2010, 56; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2011, 66; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2012, 66; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2013, 65; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2014, 69; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2015, 55; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2016, 55; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2017, 62; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2018, 62; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2019, 62; Vhıdalkaqrapական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2020, 62.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

YIL	DOĞUM SAYISI	ÖLÜM SAYISI	NÜFUS ARTIŞ SAYISI	DOĞUM ORANI	ÖLÜM ORANI	NÜFUS ARTIŞ ORANI
1991	77.825	23.425	54.400	21,6	6,5	15,1
1992	70.581	25.824	44.757	19,9	7,3	12,6
1993	59.041	27.500	31.541	17,3	8,1	9,2
1994	51.143	24.652	26.491	15,5	7,5	8,0
1995	48.960	24.842	24.118	15,0	7,6	7,4
1996	48.134	24.936	23.198	14,8	7,7	7,1
1997	43.929	23.985	19.944	13,5	7,4	6,1
1998	39.366	23.210	16.156	12,2	7,2	5,0
1999	36.502	24.087	12.415	11,3	7,5	3,8
2000	34.276	24.025	10.251	10,6	7,5	3,1
2001	32.065	24.003	8.062	10,0	7,5	2,5
2002	32.229	25.554	6.675	10,1	8,0	2,1
2003	35.793	26.014	9.779	11,2	8,1	3,1
2004	37.520	25.679	11.841	11,7	8,0	3,7
2005	37.499	26.379	11.120	11,7	8,2	3,5

Tablo 13: 1991-2005 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Doğum, Ölüm, Nüfus Artış Sayısı ve Oranı (1000)²⁷

1991-2005 yılları arasında doğum sayılarında azalmalar görülmüştür. 1991'de 77.825 olan doğum sayısı 2005'te 37.499'a düşmüştür. Ölüm sayısında ise tam tersi bir durum söz konusudur. 1991'de 23.425 olan ölüm sayısı 2005'te 26.379'a yükselmiştir. Doğum sayısının en fazla olduğu yıl 1991'de 77.825'tir. Ölüm sayısının en fazla olduğu yıl ise 1993'tür. Bu yıl 27.500 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu yıllar arasında, nüfus artışında azalma görülmüştür. Bu durumun sebebi, ölüm sayısının giderek artması ve doğum sayısının ise giderek azalmasıdır. Nüfus artış sayısının en fazla olduğu yıl 1991'dir. En az olduğu yıl ise 2002'dir.

²⁷ Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 12; Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2005, 7; Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2006, 11.

YIL	DOĞUM SAYISI	ÖLÜM SAYISI	NÜFUS ARTIŞ SAYISI	DOĞUM ORANI	ÖLÜM ORANI	NÜFUS ARTIŞ ORANI
2006	37.639	27.202	10.437	11,7	8,5	3,2
2007	40.105	26.830	13.275	12,4	8,3	4,1
2008	41.185	27.412	13.773	12,7	8,5	4,2
2009	44.413	27.560	16.853	13,7	8,5	5,2
2010	44.825	27.921	16.904	13,8	8,6	5,2
2011	43.340	27.963	15.377	13,3	8,6	4,7
2012	42.480	27.599	14.881	14,0	9,1	4,9
2013	41.790	27.196	14.594	13,8	9,0	4,8
2014	43.031	27.714	15.317	14,3	9,2	5,1
2015	41.763	27.878	13.885	13,9	9,3	4,6
2016	40.592	28.226	12.366	13,5	9,4	4,1
2017	37.700	27.157	10.543	12,6	9,1	3,5
2018	36.574	25.751	10.823	12,3	8,7	3,6
2019	36.041	26.186	9.855	12,2	8,8	3,4

Tablo 14: 2006-2019 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Doğum, Ölüm, Nüfus Artış Sayısı ve Oranı (1000)²⁸

2006-2019 arası dönemde, doğum sayılarında dalgalanmalar yaşanmıştır. 2006-2010 yılları arasında doğum sayısında artış görülmüştür. 2011'den itibaren genellikle doğum sayısında azalma söz konusudur. Doğum sayısının en fazla olduğu yıl olan 2010'da 44.825 kişi doğmuştur. Aynı şekilde ölüm sayılarında da bir dalgalanma yaşanmıştır. Bazı dönemlerde ölüm sayısı artarken bazı dönemlerde ise azalmalar görülmüştür. Ölüm sayısının en fazla olduğu yıl 2016'dır. Bu yılda 28.226 kişi hayatını kaybetmiştir. Ölüm ve doğum sayılarında dalgalanma olduğu için nüfus artış sayısında da bir dalgalanma söz konusudur. Nüfus artışının en fazla olduğu dönem 2010 yılı olmuştur. Bu yılki nüfus artış sayısı 16.904'tür.

Ermenistan'da Evlilik ve Boşanma Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Evlilik ve boşanma oranı, bir yıl içerisinde gerçekleşen evlenme ve boşanma sayısının genel nüfus miktarına bölünmesiyle ortaya çıkmaktadır.²⁹ Evlenme ve boşanma oranları, demografik yapının tespit edilmesinde önemli bir yere sahiptir.

28 Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2007*, 20; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008*, 20; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009*, 18; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2010*, 18; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2011*, 27; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2012*, 27; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2013*, 27; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2014*, 27; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2015*, 25; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2016*, 25; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2017*, 23; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2018*, 23; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2019*, 23; Vhıdalkaqraklıan, *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2020*, 23.

29 Aybar, *Muhtasar Demografi*, 64-69.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

YIL	EVLİLİK SAYISI	BOŞANMA SAYISI	EVLİLİK ORANI	BOŞANMA ORANI
1991	28.023	3.863	7,8	1,1
1992	22.955	3.155	6,5	0,9
1993	21.514	3.068	6,3	0,9
1994	17.118	3.406	5,2	1,0
1995	15.911	2.744	4,9	0,8
1996	14.234	2.604	4,4	0,8
1997	12.521	2.317	3,9	0,7
1998	11.365	1.612	3,5	0,5
1999	12.459	1.253	3,9	0,4
2000	10.986	1.343	3,4	0,4
2001	12.302	1.776	3,8	0,6
2002	13.682	1.684	4,3	0,5
2003	15.463	1.820	4,8	0,6
2004	16.975	1.968	5,3	0,6
2005	16.624	2.466	5,2	0,8

Tablo 15: 1991-2005 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nde Evlilik ve Boşanma Sayısı ve Oranı (1000)³⁰

1991-1998 yılları arasında evlilik sayısında bir azalma görülmüştür. 1999-2000 yıllarında bir dalgalanma olduktan sonra 2001-2004 arası dönemde evlilik sayılarında bir artış gözlemlenmiştir. Evlilik sayısının en fazla olduğu yıl 1991'dir. Bu yıl 28.023 çift evlenmiştir. Boşanma sayısı hakkında kesin bir yorum yapmamız doğru değildir. Çünkü yıldan yıla dalgalanmalar çok fazladır. Boşanma sayısının en fazla olduğu yıl olan 1991'de 3.863 çift boşanmıştır. Evlilik oranına baktığımızda, 1991-1998 arası dönemde azalma eğilimindedir. Bundan sonraki yıllarda ise dalgalanmalar söz konusudur. Boşanma oranında ise dalgalanmalar olmasına rağmen genel itibariyle düşme eğilimindedir.

30 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 52; Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2005, 68; Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2006, 82.

YIL	EVLİLİK SAYISI	BOŞANMA SAYISI	EVLİLİK ORANI	BOŞANMA ORANI
2006	16.887	2.797	5,2	0,9
2007	18.145	2.931	5,6	0,9
2008	18.465	3.031	5,7	0,9
2009	18.773	2.829	5,8	0,9
2010	17.984	2.997	5,5	0,9
2011	19.706	3.188	6,0	1,0
2012	19.063	3.250	6,3	1,1
2013	18.363	3.756	6,1	1,2
2014	18.912	4.496	6,3	1,5
2015	17.603	3.670	5,9	1,2
2016	16.294	3.648	5,5	1,2
2017	15.214	3.940	5,1	1,3
2018	14.822	3.820	5,0	1,3
2019	15.561	3.880	5,3	1,3

Tablo 16: 2006-2019 Yılları Arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nde Evlilik ve Boşanma Sayısı ve Oranı (1000)³¹

2006-2009 yılları arasında evlilik sayılarında bir artış gözlemlenirken 2009'dan sonra dalgalanmalar olmuştur. 2006-2019 yılları arasında en fazla evliliğin gerçekleştiği yıl 2011 olmuştur. Bu sene 19.706 çift evlenmiştir. 2009-2014 arası dönemde boşanma sayılarında bir artış yaşanmıştır. Daha sonraki yıllarda ise dalgalanmalar görülmektedir. 2006-2019 yılları arasında, boşanma sayısının en fazla olduğu yıl 2014 olmuştur. Bu yıl 4.496 çift boşanmıştır. Evlilik oranları genel itibariyle yıldan yıla değişiklik gösterdiği için arttığı veya azaldığına dair bir yorum yapmak mümkün değildir. Ancak boşanma oranına baktığımızda, 2006-2019 yılları arasında düzenli olarak artma eğiliminde olduğunu görmekteyiz.

Ermenistan'da Etnik Yapı ve Konuşulan Dillere Göre Nüfusun Özellikleri

Ermenistan Cumhuriyeti'nin son dönemlerindeki etnik yapısı ve konuşulan diller hakkındaki bilgilere nüfus sayım sonuçlarından ulaşmaktayız. Sovyet Ermenistanı'nda 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ve 1989 yıllarında nüfus sayımları yapılmıştır. Son nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nda konuşulan dillerden bazıları şunlardır:

31 Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2007, 91; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2008, 99; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2009, 101; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2010, 101; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2011, 107; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2012, 108; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2013, 110; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2014, 112; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2015, 95; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2016, 95; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2017, 111; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2018, 113; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2019, 113; Vhıđակազրական, Հայաստանի Տողովրդագրական ժողովածու 2020, 113.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

MİLLETLER	NÜFUS	ANA DİL	ERMENİCE	RUSÇA	DİĞER DİLLER
Ermeniler	3.083,616	3.072,714	-	9.596	1.306
Türkler	84.860	84.591	123	139	7
Kürtler	56.127	44.739	10.415	362	611
Ruslar	51.555	50.736	715	-	104
Ukraynalılar	8.341	5.678	156	2.483	24
Asurlular	5.963	5.367	334	258	4
Yunanlar	4.650	2.717	685	1.231	17
Diğer Milletler	9.664	7.185	494	1.895	90

Tablo 17: 1989 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Yaşayan Milletlerin Konuştuğu Diller³²

Sovyet Ermenistanı'nda en çok konuşulan dil Ermeniceydi. Çünkü etnik olarak neredeyse nüfusun tamamına yakını Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerden sonra bölgede en çok nüfusa sahip olan Türkler, kendi anadillerini konuşmaktaydılar. Ancak Türkler, Ermeniceden çok Rusçayı bilmekteydiler. Ayrıca Ukraynalılar, Asurlular ve Yunanlar gibi diğer gruplarda Ermeniceden ziyade Rusça konuşmaktaydılar. Sadece Kürtler, istisna olarak Rusçadan çok Ermeniceyi bilmekteydiler. Rusçanın daha çok tercih edilmesinin sebebi, Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan dil politikasıdır. Bu politika doğrultusunda birçok okulda Rusça eğitimi verilmekteydi.

Güney Kafkasya'da var olan en homojen ulus Ermenilerdir. 20.yy'ın ilk yıllarında Güney Kafkasya'nın çoğu yerinde Ermeniler azınlık konumundaydılar. Ermenistan'da Taşnaksutyun Partisi iktidarda bulunduğu 1918-1920 yılları arasında bu durum değişim göstermeye başlamıştır. Çünkü iktidar partisinin yaptığı katliamlar ve sürgünler sonucunda bölgedeki Türklerin nüfusunda azalma yaşanmıştır. 1920 yılının sonlarında Sovyetlerin Ermenistan'da iktidara gelmesinden sonra millî politikaya önem veren Komünist Parti, Türkiye ve İran'a sığınan Türklerden bazılarını geri getirmeyi başarmıştır. Ancak bu süre zarfında bölgede Ermeniler lehine nüfus değişmeye başlamıştır. Ayrıca 19.yy'ın başlarından itibaren, Osmanlı ve İran coğrafyasında yaşayan yaklaşık 300.000 Ermeni'nin Erivan ve civar bölgelerine göç etmesi, Ermeni nüfusunun burada güç kazanmasını sağlamıştır. Sovyetler Birliği Dönemi'nde, 1948-1953 yılları arasında Ermenistan'da yaşayan Türklerden olan 144.654 kişi zorla Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Ermenilerin yapmış olduğu tüm baskılara rağmen, 1989 yılında bölgede yaklaşık olarak 230.000 Türk ikamet etmekteydi. 1989 yılına gelindiğinde, Ermenistan hükümetinin baskılarına dayanamayan Türkler, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Ermenistan, hayalini kurduğu *Türksüz*

32 “Всероссийская перепись населения 1989 г”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 23 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_ar.php.

Ermenistan politikasını başarıyla tamamlamıştır. Günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti’nde yaşayan azınlıkların toplam sayısı, genel nüfusa oranla çok düşüktür.³³

Sovyet Birliği Dönemi’nde yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre, Ermenistan nüfusunun etnik yapısı şu şekildeydi:

ETNİK GRUPLAR	1926 ³⁴	1939 ³⁵	1959 ³⁶	1970 ³⁷	1979 ³⁸	1989 ³⁹
Ermeniler	743.571	1.061.997	1.551.610	2.208.327	2.724.975	3.083.616
Türkler	76.870	130.896	107.748	148.189	160.841	84.860
Ruslar	19.548	51.464	56.477	66.108	70.336	51.555
Kürtler	3.025	20.481	25.627	37.486	50.822	56.127
Ukraynalılar	2.826	5.496	5.593	8.390	8.900	8.341
Yunanlılar	2.980	4.181	4.976	5.690	5.653	4.650
Asurlular	2.215	3.280	4.326	5.544	6.183	5.963
Gürcüler	274	652	816	1.439	1.314	1.364
Yahudiler	335	512	1.024	1.003	953	676
Belaruslular	360	458	805	1.179	1.183	1.061
Diğer	28.460	2.921	4.046	8.518	6.099	6.563

Tablo 18: Sovyet Ermenistanı Dönemi’nde Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Sovyet Ermenistanı’nda Etnik Yapı.

Sovyet Ermenistanı Dönemi’nde, nüfusun büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerden sonra sırasıyla Türkler, Ruslar ve Kürtler gelmekteydi. Tabloyu incelediğimizde, Türk nüfusunun 1979-1989 yılları arasında neredeyse yarı yarıya azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni Ermenilerin Türklere karşı uyguladığı sert politikadır. Özellikle 1989 yılında çok sayıda Türk baskılara dayanamayıp Ermenistan’dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Diğer bir husus, Kürtlerin nüfusuyla alakalıdır. Nüfus sayım sonuçları incelendiğinde, Kürtlerin bölgedeki nüfusu sürekli olarak artış göstermiştir.

33 Hatem Cabbarlı, “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Etnik Yapısı”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49, (Aralık 2014): 102.

34 “Всероссийная перепись населения 1926 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2314.

35 “Всероссийная перепись населения 1939 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=6.

36 “Всероссийная перепись населения 1959 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=9.

37 “Всероссийная перепись населения 1970 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13.

38 “Всероссийная перепись населения 1979 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=13.

39 “Всероссийная перепись населения 1989 года”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

Ermenistan Cumhuriyeti'nde 2001, 2011 ve 2020 yılları arasında nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmanın gerçekleştirildiği tarihte 2001 ve 2011 yıllarına ait nüfus sayım sonuçları Ermenistan İstatistik Kurumu'nun web sayfasında yer almaktaydı. Ancak 2020 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına ait detaylı bilgi henüz web sayfalarında yayımlanmamıştı. Bu yüzden 2001 ve 2011 sonuçları temel alınarak etnik yapı hakkında bilgiler verilecektir.

ETNİK YAPI	TOPLAM	ANA DİL				
		Ermenice	Kürtçe	Rusça	Ukraynaca	Diğer Diller
Ermeniler	3.145.354	3.128.490	391	14.728	88	1.657
Yezidiler	40.620	5.278	31.310	230	0	3.802
Ruslar	14.660	1.666	0	12.905	21	68
Ukraynalılar	1.633	291	0	629	692	21
Diğer Topluluklar	10.744	3.427	98	1.071	17	6.131

Tablo 19: 2001 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan'da Etnik Yapı ve Ana Dil⁴⁰

2001 nüfus sayım sonuçlarına baktığımızda, Ermenistan'da hâkim olan etnik grup Ermenilerdir. Nüfusun büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Ermenilerden sonra Yezidiler, Ruslar ve Ukraynalılar gelmektedir. Ancak bunların sayısı toplam nüfusa oranla çok düşüktür. Ermenistan'da en çok konuşulan diller sırasıyla Ermenice, Kürtçe, Rusça ve Ukraynacaydı.

ETNİK GRUP	TOPLAM	ANA DİL					Belirtmeyenler
		Ermenice	Kürtçe	Rusça	Asurice	Diğer	
Ermeniler	2.961.801	2.948.766	249	11.862	124	793	7
Yezidiler	35.308	4.271	30.628	79	1	329	0
Ruslar	11.911	1.372	47	10.466	5	20	1
Asuriler	2.769	418	2	81	2.265	3	0
Diğer Gruplar	6.965	1.730	47	979	6	4.196	7
Belirtmeyenler	100	58	0	17	1	10	14

Tablo 20: 2011 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan'da Etnik Yapı ve Ana Dil⁴¹

2011 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Ermenistan'da etnik olarak Ermeniler çoğunluğu oluşturmaya devam etmekteydi. Ancak nüfusun azalmasına bağlı olarak Ermenilerin sayısında azalmalar görülmüştür. Ayrıca Ermenice, Kürtçe ve Rusça konuşanların sayısında da bir azalma gözlemlenmiştir. Sırasıyla Ermenistan'da çoğunluğu oluşturan milletler şunlardır: Ermeniler, Yezidiler, Ruslar ve Asuriler.

40 Հայաստանի Հանրապետության 2001 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, Աղյուսակ 5.2 Մշտական բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ տարիքի և ազգության, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2003.

41 Հայաստանի Հանրապետության 2011 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, Աղյուսակ 5.2-1 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և մայրենի լեզվի, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

Ermenistan’da Dinî Yapıya Göre Nüfusun Özellikleri

Ermeniler, Hristiyanlığı kabul etmeden önce eski dönemlerde pagandılar. Ermeniler de tıpkı İranlılar gibi tabiata tapıyorlardı. Ayrıca Ermeniler, iyi ve kötü ruhlara da inanmaktaydılar. Ermeniler, İran’ın hâkimiyeti altındayken Zerdüştlük dinini, Roma’nın boyunduruğu altında oldukları dönemlerde ise Grek ve Latin tanrılarını benimsemişlerdir. Görüldüğü üzere, Ermeniler, Hristiyanlıktan önce birçok inanç sistemiyle iç içe olmuşlardır. Ermenilerin Hristiyanlığa geçmesiyle birlikte paganizm resmî inanç olmaktan çıkmıştır. Ancak pagan kültürü, bütün çabalara rağmen bir anda yok olmamıştır. Aksine uzun yıllar boyunca etkisi devam etmiştir. Bundan dolayı Ermenilerin Hristiyanlık anlayışı diğer topluluklardan farklılıklar arz etmektedir. İran’ın Zerdüştlük, Grek ve Latinlerin putperestlik inançlarından izleri görmek mümkündür.⁴²

Ermeniler, Hristiyanlığa 301 yılında Grigor Lusavoriç önderliğinde geçmişlerdir. Ermenilerin iddialarına göre, ilk Hristiyan Kral Tridat ve ilk Hristiyan topluluk ise Ermenilerdir. Ermeni toplumunun kimlik oluşumunda, dinin ve özellikle kilisenin oynadığı rol çok önemlidir. Ermenilerde dil ile milliyet kavramları iç içe geçmiş bir vaziyettir. Ermeni Devleti kurulması fikrinin öncüsü Ermeni Kilisesi’dir. Hristiyanlığın kabulünden itibaren kilise, Ermeni toplumunun hayatına yön veren en önemli güç olmuştur.⁴³

Ermenistan Cumhuriyeti içerisinde çeşitli etnik gruplardan insanlar bulunmaktaydı. Ancak bunların sayısı toplam nüfusa oranla çok düşüktü. Ermenistan’da farklı etnik gruplardan insanların bulunması, ülkede çeşitli dinlerin bulunmasına da yol açmıştı.

42 Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler*, Cilt:2 Sayı 1, (2007): 234.

43 İskefiyeli, “Ermeni Kimliği,” 235-237.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

YIL	TOPLAM NÜFUS	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	KENTSEL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KIRSAL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1991	3.574.5	2.473.6	1.100.9	69,2	30,8
1992	3.633.3	2.503.3	1.130.0	68,9	31,1
1993	3.463.7	2.358.8	1.104.9	68,1	31,9
1994	3.356.7	2.274.9	1.081.8	67,8	32,2
1995	3.260.3	2.166.4	1.093.9	66,4	33,6
1996	3.248.8	2.149.1	1.099.7	66,1	33,8
1997	3.246.0	2.138.4	1.107.6	65,9	34,1
1998	3.238.2	2.122.9	1.115.3	65,6	34,4
1999	3.232.1	2.111.6	1.120.5	65,3	34,7
2000	3.226.9	2.095.8	1.131.1	64,9	35,1
2001	3.215.3	2.076.3	1.139.0	64,6	35,4
2001*	3.213.0	2.066.1	1.146.9	64,3	35,7
2002	3.212.9	2.065.6	1.147.3	64,3	35,7
2003	3.210.3	2.062.2	1.148.1	64,2	35,8
2004	3.212.2	2.061.7	1.150.5	64,2	35,8
2005	3.215.8	2.062.3	1.153.5	64,1	35,9

Tablo 21: 2011 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan'ın Dini *Yapısı⁴⁴

Ermenistan'da nüfusun büyük bir çoğunluğu, *Ermeni Apostolik Kilisesi*'ne bağlıdır. Özellikle Ermeniler için bu durum geçerlidir. Ancak Ermenilerden bazıları Hristiyanlığın diğer mezhepleri olan *Evanjelik*, *Katoliklik*, *Ortodoksluk* ve *Yehova'nın Şahitleri*'ni de benimsemektedir. Ayrıca az da olsa halen *Pagan* inancına sahip Ermeniler de bulunmaktadır. Ermenistan'da sırasıyla en çok benimsenen dinler şunlardır: Ermeni Apostolik, Evanjelik, Yezidilik, Katolik, Yehova'nın Şahitleri, Ortodoks, Pagan ve Molokan inançlarının temsilcileri.

Ermenistan'da Eğitim Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Sovyetler Birliği'nden kalma eğitim sisteminin kullanımına devam edildi. Bu sistem temel olarak dört kademedен oluşmaktaydı. İlk kademe, okul öncesi olarak adlandırılmaktaydı ve 3-6 yaş arası kapsamaktaydı. İkinci kademe, ilköğretim olarak adlandırılmaktaydı ve 7-9 yaş arası kapsamaktaydı. Üçüncü kademe, ortaokuldu. Dördüncü ve sekizinci sınıflar arasında kapsamaktaydı. Dördüncü kademe ise liseydi. Dokuz ve onuncu sınıflar bunun içerisine girmektedir. İkinci, üçüncü ve dördüncü kademeler genellikle genel eğitim kategorisi içerisinde yer

* Bu tablonun içerisine sorulara cevap vermeyen ve inancı olmayan kişiler dâhil edilmemiştir.

44 Հայաստանի Հանրապետության 2011 թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, Աղյուսակ 5.4 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և կրոնական դավանանքի, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

almaktaydı. Ermenistan’da genel eğitim ücretsizdi. Genel eğitimden sonra öğrenciler sınava tabi tutulmaktaydı. Yeteneklerine göre, mesleki eğitime ya da yükseköğretime devam etmekteydiler.⁴⁵

Ermenistan Cumhuriyeti eğitim alanında reformlar yaparak 10 yıllık ve dört kademedен oluşan Sovyet eğitim sisteminden ayrılmıştır. Sovyet Birliği’nin eğitim sistemi yaklaşık 10 yıl kullanılmıştır. 2001’de eğitim süresi 11’e, 2006’da ise 12 yıla çıkarılmıştır. Yeni eğitim sistemi, ilkokul, orta ve lise olmak üzere üç kademedен oluşmaktadır. Birinci ve dördüncü sınıflar arası ilkokul, beşinci ve dokuzuncu sınıflar arası ortaokul, onuncu ve on ikinci sınıflar arası ise lise eğitimini kapsamaktadır. Bu kademeler toplamda 12 yıl sürmektedir. Yeni eğitim reformuna göre, eğitim süresinin uzamasına, okullardaki not sisteminin değiştirilmesine ve okullar ve ayrı liselerin oluşturulmasına karar verildi. Bunların yanı sıra 5’lik not sisteminden 10’luk sisteme geçildi.⁴⁶

Nüfusun eğitimle olan ilişkisini incelediğimizde, toplumlarda eğitim düzeyi yükseldikçe çocuk sayısının azaldığı artık genel bir kural olarak kabul edilmektedir. Eğitim düzeyi yüksek olan kesimlerin genellikle ekonomik durumları da yüksektir. Bu verilerden yola çıkarak, eğitim ve ekonomi değişkenleri doğurganlığı düşürmektedir, yorumu yapılabilir. Ayrıca eğitilmiş kadınların iş hayatına katılması da doğurganlığı azaltmakta ve evlilik yaşını yükseltmektedir.⁴⁷

45 “Armenia Educational System”, Education Encyclopedia, Erişim Tarihi 30 Ağustos, 2021, <https://education.stateuniversity.com/pages/66/Armenia-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html>.

46 *Access to School Education in Armenia*, American University of Armenia, (Erivan:2012), 5-6.

47 Bal, *Demografi*, 177.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

EGİTİM	7-10	11-14	15-18	19-20	21-25	26-29	30-39	40-49	50+
Lisansüstü Eğitim	0	0	0	0	0	261	822	1765	5098
Lisansüstü ve Yükseköğretim	0	0	0	0	48.181	40.859	95.314	106.295	116.156
Tamamlanmamış Yükseköğretim	0	0	0	17.278	12.960	3.362	5.752	5.132	8.516
Teknik Yüksekokul	0	0	0	15.985	42.220	34.341	107.858	121.731	105.437
Meslek Yüksekokul	0	0	4.487	6.185	9.547	7.616	26.084	23.351	15.442
Lise	0	0	118.753	62.067	112.186	70.888	176.835	183.961	204.014
Temel Eğitim	0	28.297	111.419	13.055	26.825	12.967	28.606	35.127	94.609
Genel Eğitim	52.899	223.433	18.590	2.675	5.266	2.544	6.230	8.741	107.989
İlk eğitim	177.875	6.992	1.514	407	827	497	1.350	1.559	35.432
Okuma Yazma Bilmeyenler	1.100	509	558	212	427	251	737	754	11.655

Tablo 22: 2001 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan'a Ait Eğitim İstatistikleri⁴⁸

2001 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Ermenistan'da 7 yaş ve üzeri okuma yazma bilmeyenlerin sayısı 16.203'tür. 2001'de 7 yaş ve üzeri nüfusun 2.922.464 olduğu düşünüldüğünde, okuma yazma bilenlerin oranı yaklaşık %98'dir. Ayrıca Ermenistan'da okuma yazma bilmeyenlerin büyük çoğunluğu 50 yaş ve üstündeki kişilerdir. İlk eğitim mezunu 226.453 kişi, genel eğitim mezunu 428.367 kişi ve lise mezunu ise 928.704 kişi bulunmaktadır. Bunların yanı sıra lisansüstü ve yükseköğretim düzeyinde eğitim almış kişilerin sayısı 406.805'tir. Ermenistan'da nüfusun büyük çoğunluğu lise mezunudur. Bunların toplam nüfusa oranı yaklaşık %31,47'dir.

⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետության 2001 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, Մշտական բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ կրթական մակարդակի, սեռի և տարիքի, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2003.

EĞİTİM	6-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50+
İlk eğitim Almayan	130.038	8.023	768	816	777	578	434	960	9.595
İlk eğitim	11.875	139.222	7.323	2.047	1.967	1.637	1.187	2.359	46.042
Temel Eğitim	0	31.392	93.490	14.219	14.923	13.227	8.735	16.102	69.638
Lise	0	0	110.608	151.053	122.527	102.442	85.687	172.058	351.337
Meslek Yüksek Okul	0	0	6.092	9.056	7.153	6.114	5.833	16.703	27.276
Teknik Yüksek Okul	0	0	10.492	38.322	40.329	37.018	34.990	88.820	170.221
Yükseköğ retim	0	0	4.302	75.516	82.245	60.405	49.531	89.471	177.924
Lisansüstü Eğitim	0	0	0	1.205	1.531	989	595	840	1.421
Yüksek Lisans	0	0	0	0	477	568	396	608	2.697
Doktora	0	0	0	0	0	27	33	103	877

Tablo 23: 2011 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan'a Ait Eğitim İstatistikleri⁴⁹

2011 nüfus sayım sonuçlarına baktığımızda, Ermenistan'da 6 yaş ve üzeri eğitim almamış kişi sayısı 151.989'dur. Bu sayının büyük çoğunluğu 6 ile 9 yaş arasındaki grup oluşturmaktadır. 2011'de 6 yaş ve üzeri nüfusun toplamı 2.773.266'dır. İlk eğitimden 213.659, temel eğitimden 261.726 ve liseden 1.095.712 kişi mezun olmuştur. Nüfusun çoğunluğunu lise mezunları oluşturmaktadır. Bunların oranı yaklaşık olarak %25,31'dir. Yüksek lisans ve doktora mezunlarının toplam sayısı ise 5.786'dır.

Ermenistan'da Göç Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Demografik süreçleri, doğum ve ölümden sonra etkileyen en önemli faktör göçtür. Göç, "bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasi sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içerir."⁵⁰ Daha kısa bir tanımla, "asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere hareket"⁵¹ olarak da tanımlayabiliriz. Ancak göç bu kadar basit bir olgu değildir. Çünkü göçün sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel boyutları da bulunmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak göçü şu şekilde tanımlayabiliriz: "Göç, ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun

49 Հայաստանի Հանրապետության 2011 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, Աղյուսակ 3.1 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ կրթական մակարդակի, գիտական աստիճանի, սեռի և տարիքի, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

50 Bal, *Demografi*, 143.

51 Bal, *Demografi*, 143.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)

vadeli geriye dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.”⁵² Göç, mesafeye göre iç ve dış göç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İç göç, ülke sınırları içerisinde gerçekleşen göçlere denir. Dış göç ise ülke dışına yapılan göçlerdir.

Ermenistan Cumhuriyeti nüfusunun yaklaşık %30'u ülke dışında yaşamaktadır. Bu yüzden dünyadaki en yüksek dış göç oranlarından birine sahiptir.⁵³ Ermenistan nüfusunun düşüşündeki temel etken göçtür. 1990 yılından günümüze yaklaşık bir milyondan fazla insan Ermenistan'ı terk etmiştir. Göçün ana sebebi, işsizlik ve mesleğe özgü işlerin bulunamaması gibi sosyo-ekonomik etkenlerdir. Ermenistan'dan göç edenlerin cinsiyet kompozisyonuna baktığımızda, %82,1'i erkek, %17,9 ise kadındır.⁵⁴

YILLAR	GELEN		GİDEN		NET GÖÇ		
	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	HEPSİ
1992	16.924	20.259	19.426	21.161	-2.502	-902	-3.404
1993	12.801	15.786	19.887	17.358	-7.086	-1.572	-8.658
1994	6.995	11.422	18.107	19.566	-11.112	-8.144	-19.256
1995	5.390	7.893	9.163	11.937	-3.773	-4.044	-7.817
1996	3.877	4.986	6.419	8.661	-2.542	-3.675	-6.217
1997	3.844	1.261	6.367	10.588	-2.523	-4.327	-6.850
1998	3.237	5.059	5.867	9.614	-2.630	-4.555	-7.185
1999	3.296	5.377	5.476	9.652	-2.180	-4.275	-6.455
2000	3.052	3.956	4.386	7.643	-1.334	-3.687	-5.021
2001	3.367	4.580	4.372	7.534	-1.005	-2.954	-3.959
2002	3.872	5.510	4.022	6.905	-150	-1.395	-1.545
2003	3.835	5.992	3.521	6.027	314	-35	279
2004	3.691	5.971	3.556	5.671	135	300	435
2005	3.822	6.619	3.709	5.594	113	1.025	1.138
2006	3.345	5.781	3.254	4.799	91	982	1.073
2007	3.457	6.338	2.925	4.536	532	1.802	2.334
2008	3.355	7.044	2.428	4.319	927	2.725	3.652
2009	2.866	5.095	1.806	2.991	1.060	2.104	3.164
2010	2.726	5.194	1.304	1.969	1.422	3.225	4.647

Tablo 24: 1992-2010 Yılları Arasında Ermenistan'da Yaşanan Göç Hareketleri⁵⁵

52 Bal, *Demografi*, 143.

53 “Armenia needs to integrate migration into sectoral and national development strategies, says new joint OECD Development Centre”, OECD, Erişim Tarihi 31 Ağustos, 2021, <https://www.oecd.org/>.

54 Alin Ozinian, “Ermenistan Nüfusunu Göç Kemiriyor”, *Agos Gazetesi*, 7 Şubat, 2020, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/23571/ermenistan-nufusunu-goc-kemiriyor>.

55 *Zայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 1940-2000*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2002), 53-57; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004*, 57-58; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2005*, 77; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2006*, 92; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2007*, 101; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008*, 109; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009*, 111; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2010*, 111; *Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2011*, 116.

1992-2010 arası dönemde, Ermenistan'a gelen erkek ve kadın sayısında yıldan yıla azalmaların olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Ermenistan'dan ayrılan erkek ve kadın sayılarında da azalmalar olmuştur. 1992-2002 yılları arasında gelen sayısı, giden sayısından daha az olduğu için ülke göç vermiştir. Ermenistan'ın en çok göç verdiği yıl 1994'tür. 2003'ten itibaren Ermenistan göç almaya başlamıştır. Bu göçün sayısı 2003-2010 yılları arasında düzenli olarak artmıştır. En çok iç göç 2010 yılında olmuştur.

YILLAR	HEPSİ		ULUSLARARASI GÖÇ OLANLAR		NET GÖÇ
	GELEN	GİDEN	GELEN	GİDEN	
2011	30.900	59.400	17.800	46.300	-28.500
2012	29.300	38.700	19.500	28.900	-9.400
2013	19.800	44.200	12.300	36.700	-24.400
2014	17.400	39.200	10.700	32.500	-21.800
2015	19.500	45.400	10.600	36.500	-25.900
2016	16.000	40.800	8.200	33.000	-24.800
2017	13.300	37.300	9.200	33.200	-24.000
2018	15.300	33.586	10.100	28.386	-18.286
2019	15.800	31.200	12.100	27.500	-15.400

Tablo 25: 2011-2019 Yılları Arasında Ermenistan'da Yaşanan Göç Hareketleri⁵⁶

2011-2019 yılları arasında, Ermenistan'a gelen ve Ermenistan'dan ayrılan kişi sayılarında azalmalar olmuştur. 2011'den itibaren Ermenistan tekrar göç vermeye başlamıştır. 2011-2019 yılları arasında ülke sürekli olarak göç vermiştir. En çok göç 2011 yılında, en az göç ise 2012'de verilmiştir. Ermenistan'da yaşanan göç hareketlerinin çoğu uluslararasıdır.

Sonuç

Ermenistan Cumhuriyeti, 1995'te ilan edilen anayasayla birlikte 11 coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler arasında en çok nüfusa sahip olan yer Erivan'dır. En az nüfuslu bölge ise Vayots Dzor'dur. Ermenistan'da nüfusun büyük bir çoğunluğu kentlerde yaşamaktadır. Ancak yıldan yıla kentlerde yaşayanların sayısında bir azalma, kırsal kesimlerde yaşayanların sayısında ise artışlar gözlemlenmiştir.

Genel itibariyle, Ermenistan Cumhuriyeti'nin nüfusu yıldan yıla azalmıştır. Devletin kurulduğu yıl olan 1991'de nüfusu 3.574.500 iken, bu sayı 2020

56 Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2015, 109; Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2016, 109; Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2017, 125; Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2018, 127; Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2019, 127; Vhıđalıqaralıńń, Żajyasıtıńıń Ğıńırlıqaralıńń Ğıńırlıqaralıńń 2020, 125.

yılında 2.959.700'e düşmüştür. Yani Ermenistan'ın nüfusu 614.800 kişi azalmıştır. Bunun sebeplerine baktığımızda, Gümrü Depremi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan ekonomik sorunlar önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Karabağ Savaşı da Ermenistan ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Ermenistan, ekonomisinin kötüye gitmesinin bir sonucu olarak dışarıya çok sayıda göç vermiştir. Özellikle erkek nüfusun önemli bir kısmı yurtdışına çalışmak amacıyla gitmiştir. Bu yüzden Ermenistan'da kadın nüfusunun oranı erkeklere nazaran daha fazladır.

Nüfusun özelliklerine göre, bazı dönemlerde dalgalanmalar olmasına rağmen genel itibariyle, Ermenistan'da genç bağımlı nüfusun sayısında azalmalar görülürken, yaşlı bağımlı nüfusun sayısında da artışlar yaşanmıştır. Aynı şekilde bazı dönemlerdeki dalgalanmaları saymazsak aktif nüfusta da azalmalar kendisini hissettirmektedir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda doğum oranı düşüktü. Ancak daha sonraki dönemlerde azalmalar ve artışlar görülmüştür. Yani bir dalgalanma söz konusudur. Genel itibariyle, kırsal kesimlerde doğum oranı kentlerde yaşayanlara nazaran daha fazladır. Ölüm oranı ise hem kentsel hem de kırsal kesimlerde artma eğilimi göstermektedir. Ancak doğum ve ölüm sayılarında dalgalanmalar kendisini hissettirdiği için kesin bir yorum yapmamız mümkün değildir. Aynı şekilde Ermenistan'da evlilik ve boşanma oranlarında da dalgalanmalar yaşanmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında boşanma oranı düşükkken sonraki yıllarda boşanma oranında bir artış görülmüştür.

Ermenistan'da etnik olarak farklı milletlerden insanlar bulunmaktadır. Bununla birlikte Ermenistan'da nüfusun büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktadır. Ermenilerden sonra Yezidiler ve Ruslar gelmektedir. Sovyetler Birliği Dönemi'nde, Türklerin nüfusu Ermenistan coğrafyasında önemli bir orandaydı. Ancak Ermenilerin baskılarına dayanamayan Türkler, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmışlardır.

Dil yapısını gösteren tablodan ise şunları okuyoruz: Ülkenin resmî dili Ermenicedir. Bunun yanı sıra birçok kişi Rusçayı bilmektedir. Bu, Sovyetler Birliği döneminden kalma bir etkidir. Ayrıca Yezidilerin çoğunluğu Kürtçe konuşmaktadır.

Ermenistan'ın dinî yapısını incelediğimizde, nüfusun büyük bir kısmının Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olduğu görülür. Ayrıca diğer Ermeniler, Hristiyanlığın diğer mezhepleri olan Ortodoksluk, Katoliklik, Evanjelistlik ve Yehova'nın Şahitleri'ne inanmaktadırlar. Sayıları az da olsa, halen Pagan inancına sahip Ermeniler de bulunmaktadır. Bu ülkede yaşayan Ruslar, Ermeni Apostolik inancından sonra Ortodoks ve Molokan inançlarını

benimsemektedirler. Diğer önemli azınlık grubu olan Yezidiler ise en çok kendi dinleri olan Yezidiliğe inanmaktadırlar. Ayrıca Ermeni Apostolik ve Pagan inancına sahip Yezidiler de mevcuttur.

Ermenistan'da göç aktüel bir sorun, ekonomik şartların kötü olmasından dolayı çok sayıda Ermeni yurtdışına göç etmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk yılları ve 2011 yılından sonra çok sayıda dışarıya göç verilmiştir. Günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeniler bulunmaktadır.

Makalenin hazırlanış safhasında, özellikle istatistiki veriler tabloya aktarılırken bir takım sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunlardan ilki, nüfus sayım sonuçlarına göre verilerin tekrardan düzenlenmesi konusudur. Ermenistan İstatistik Kurumu'nun yayımlanmış olduğu 2002-2012 yılları arasına ait veriler, 2001 ve 2011 nüfus sayım sonuçlarına göre yeniden hesaplandığı tespit edilmiştir. Bu sorun, çalışmanın temel kaynağı olan demografik el kitaplarının yayımlandığı yıldaki verileri esas alınarak çözülmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada Ermenistan'ın demografik yapısı ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Bir toplumu sadece siyasi veya ekonomik olaylar üzerinden tanımamız mümkün değildir. Eğer o toplumu iyi bir şekilde tanımak istiyorsak, mutlaka demografik özelliklerini de bilmemiz gerekmektedir. Toplumun demografik özelliklerini bilmek, sosyal ve ekonomik çıkarımlar yapabilmemize olanak sağlayabilmektedir.

Türkiye'de Kafkasya'nın demografik yapısını ayrıntılı bir şekilde inceleyen, özellikle Kafkasya'da yaşayan Hristiyan milletleri konu alan çalışmalar kısıtlı sayıdadır. Bu yüzden Ermenistan'ın demografik yapısını ele aldığımız bu çalışma konu olarak özgün niteliktedir. Bundan sonra yapılacak araştırmalara öncülük etmesi açısından önemli bir yere sahip olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Ermenistan İstatistik Kurumu Verileri

Հայաստանի Հանրապետության 2001 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, *Աղյուսակ 5.2 Մշտական բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ տարիքի և ազգության*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2003.

Հայաստանի Հանրապետության 2001 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, *Մշտական բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ կրթական մակարդակի, սեռի և տարիքի*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2003.

Հայաստանի Հանրապետության 2011 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, *Աղյուսակ 3.1 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ կրթական մակարդակի, գիտական աստիճանի, սեռի և տարիքի*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

Հայաստանի Հանրապետության 2011 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, *Աղյուսակ 5.2-1 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և մայրենի լեզվի*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

Հայաստանի Հանրապետության 2011 Թվականի Մարդահամարի Արդյունքները, *Աղյուսակ 5.4 բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և կրոնական դավանանքի*, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2013.

Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 1940-2000, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2002), 53-57.

Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2004, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2005), 6.

Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2005, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2005), 6.

- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2006*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2006), 10.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2007*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2007), 19.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2008*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2008), 18.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2009*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2009), 16.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2010*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2010), 16.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2011*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2011), 25
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2012*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2012), 25
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2013*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2013), 25.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2014*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2014), 25
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2015*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2015), 24
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2016*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2016), 24.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2017*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2017), 22
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2018*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2018), 22.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2019*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2019), 22.
- Հայաստանի Ֆողովրդագրական ժողովածու 2020*, Հայաստանի
Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, (Երևան:2020), 22.

Sovyetler Birliği Dönemi Nüfus Sayım Sonuçları

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1926 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2314.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1939 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=6.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1959 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=9.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1970 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1979 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=13.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1989 г." Erişim Tarihi 23 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_ar.php.

ДЕМОСКОП Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1989 года." Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13.

Telif Eserler

Kitaplar

Access to School Education in Armenia. Erivan: American University of Armenia, 2012.

Aybar, Celal. *Muhtasar Demografi*. Ankara: Ulus Basımevi, 1937.

Bal, Hüseyin. *Demografi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019.

Başar, Emel. *Demografiye Giriş*. 2. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.

Koçak, Sinan. "Sovyet Ermenistanı'nın Demografik Yapısı (1920-1991)." *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021*, ed. Alev Kılıç, 79-123. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2022.

Savorgnan, Franco. *Demografi*. çev. Nüzhet Yalkut. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1948.

Makaleler

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Etnik Yapısı.” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49 (Aralık 2014): 102.

Ghulyan, Husik. “Ermenistan’da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar.” *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 24 Sayı 3 (Temmuz 2015): 95-105.

İskefiyeli, Zeynep. “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler.” *Akademik İncelemeler*, Cilt 2 Sayı 1 (2007): 234-237.

Sürelî Yayınlar

Ozinian, Alin. “Ermenistan Nüfusunu Göç Kemiriyor.” *Agos Gazetesi*, 7 Şubat, 2020. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/23571/ermenistan-nufusunu-goc-kemiriyor>.

Sözbilir, Aslı. “Kadınların Ülkesi Ermenistan’dayız.” *Hürriyet Gazetesi*, 20 Mayıs, 2009. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kadinlarin-ulkesi-ermenistan-dayiz-11685223>.

Sözlük

Türk Dil Kurumu Sözlüğü. “Demografi.” Erişim Tarihi 23 Ağustos, 2021. <https://sozluk.gov.tr/>.

İnternet Kaynakları

Education Encyclopedia. “Armenia Educational System.” Erişim Tarihi 26 Ağustos, 2021. <https://education.stateuniversity.com/pages/66/Armenia-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html>.

OECD. “Armenia needs to integrate migration into sectoral and national development strategies, says new joint OECD Development Centre.” Erişim Tarihi 29 Ağustos, 2021.

<https://www.oecd.org/>.

Yayın Geliş Tarihi: 25.02.2021

Yayıma Kabul Tarihi: 30.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Yıldırım, Cihat. “‘Yeni Adana’ Gazetesinin Haber ve Yorumlarına Göre Millî Mücadele Dönemi’nde Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Meselesi.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 151-180.

Araştırma Makalesi

“YENİ ADANA” GAZETESİNİN HABER VE YORUMLARINA GÖRE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ’NDE ERMENİ FAALİYETLERİ VE ERMENİ MESELESİ*

(ARMENIAN ACTIVITIES AND THE ARMENIAN ISSUE DURING THE NATIONAL STRUGGLE ACCORDING TO THE NEWS AND COMMENTS OF “ YENİ ADANA” NEWSPAPER)

Cihat YILDIRIM**

Öz: Tarihsel süreçte asırlarca Türklerle birlikte sükûn içinde yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’ne karşı birtakım ayrılıkçı hareketler içinde bulunmaya başlamışlardır. Gerek Osmanlı Devleti’nin taraf olduğu uluslararası sorunların çözümü odaklı konferans ve anlaşmalarda kendilerini gündeme aldırarak ve gerekse isyanlar çıkartarak birtakım kazanımlar elde etme yoluna gitmişlerdir. İngiltere, Fransa ve Rusya’nın verdiği desteklerle cesaretlenen milliyetçi Ermeniler “Büyük Ermenistan” ideasına inanmışlardır. Büyük devletlerin siyasî desteği ve Ermeni çetelerin silahlandırılmasına sağladıkları katkıyla Ermenilerdeki bu inanç, Millî Mücadele Dönemi’ne gelinceye kadar gerçekleştirdikleri isyanların ve eşkıyalığın temel itici gücü olmuştur.

* Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen “Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargular ve Gerçekler” Sempozyumunda (08 – 11 Nisan 2015) bildiri olarak sunulmuştur.

** ORCID: 0000-0001-8642-088X

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
drcihat68@hotmail.com

Millî Mücadele Dönemi'nde bir yandan Büyük Ermenistan ideası için çabalayan Ermeniler diğer yandan Çukurova'da Fransa himayesinde bir "Muhtar Ermeni İdaresi" kurmayı istemektedirler. Bu amacı gerçekleştirebilmek adına Fransız işgal kuvvetlerine gönüllü katılmışlar; aynı zamanda Fransız işgal kuvvetlerinden aldıkları silah ve cephane desteği ile çeteler teşkil etmişlerdir. Bu destekten cesaretlenen Ermeni çeteleri, Müslüman ahaliye karşı baskı ve yıldırma politikası uygulamaya başlamış, birçok soygun, hırsızlık ve katliama karışmışlardır. Bu saldırılarla bir yandan Müslüman ahaliyi başka bölgelere göçe zorlarken diğer yandan I. Dünya Savaşı'nda Suriye'ye iskân edilmiş Ermenileri geri göçe teşvik ederek, nüfus bakımından Çukurova'da üstünlüğü sağlamaya gayret etmişlerdir.

Yeni Adana, Millî Mücadele Dönemi'nin önemli gazetelerinden biridir. Bu araştırma söz konusu gazetede yer alan Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye yönelik gerçekleştirdiği saldırılar ve Ermeni Meselesi ile ilgili haberler ve yorumlardan yola çıkarak bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Meselesi, Yeni Adana Gazetesi, Millî Mücadele, Çukurova*

Abstract: *Armenians who lived with the Turks in peace for centuries had begun to involve in separatist activities against Ottoman Empire since the second half of the 19th Century. They tried to gain several achievements by organizing revolts, and by putting themselves on the agenda both in conferences and agreements which was focused on solving international problems of the Ottoman Empire. Armenian nationalists who were encouraged by the support of Britain, France, and Russia, believed that the idea of "Greater Armenia" would be achieved. This belief in Armenians, with the political support of major states and their contribution to the arming of Armenian gangs, was the main impetus for the rebellions.*

During the period of national struggle, Armenians, on the one hand, strived for the idea of Greater Armenia, on the other hand, aimed to establish a "Autonomous Armenian Administration" in Çukurova (Cilicia) under the auspices of France. To achieve this goal, they joined the French occupation forces as volunteers, while at the same time forming gangs with the support of weapons and ammunition of which they received from the French occupation forces. Armenian gangs encouraged by the support of the French occupation forces implemented a policy of oppression and intimidation against the Muslim population and carried out many robberies, burglaries, and massacres. These attacks forced Muslim people to migrate to other regions, and on the other

hand, by encouraging Armenians who were resettled in Syria to emigrate back in World War I, they tried to gain the upper hand in Çukurova in terms of population.

Yeni Adana Newspaper is one of the important newspapers of the national struggle period. Our research includes an assessment of the attacks carried out by Armenian gangs on Muslim people and news and comments on the Armenian issue in this newspaper.

Keywords: *Armenian Issue, Yeni Adana Newspaper, National Struggle, Çukurova.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan çekildiği anlaşma olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra İtilaf Devletleri mütarekeyi yürürlüğe koymak adına, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun değişik yerlerini işgal etmeye başlamışlardır. Mütarekeden hemen sonra işgal edilen ilk bölgelerin, Fransız nüfuzuna terk edilmesi planlanmış yerler olduğu dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere İtilaf Devletleri daha savaş devam ederken, savaş sonrasında Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın çerçevesini çizmek ve Osmanlı toprakları üzerinde tesis etmeyi planladıkları egemenlik sahalarını belirlemek istemişlerdir. Bu maksatla bir dizi gizli anlaşmalar yapmışlardır. Bu gizli anlaşmaların en teferruatlı olanı Sykes-Picot Mutabakatı'dır.¹ Bu mutabakat çerçevesinde İngiltere ve Fransa, Osmanlı topraklarından hem kendilerinin ve hem de müttefiklerinin egemenliğine terk edilecek toprakları belirlemişlerdir. Mütareke sonrası yapılan işgaller bu mutabakatın fiilen uygulamaya konduğunu göstermektedir. Burada Musul ile İzmir ve çevresi hakkında yapılan uygulama istisna teşkil etmektedir. Mütareke sonrası ilk işgal edilen yer Musul olmuştur. Musul, Sykes-Picot Mutabakatı'na göre Fransız egemenliğine terk edilecek Osmanlı toprakları arasındadır. Ancak Musul'u İngiltere işgal etmiştir.²

Musul'un işgalinden sonra, 9 Kasım 1918'de, İskenderun'un da İngiliz donanması tarafından işgal edileceği bilgisi Adana'daki Yıldırım Orduları Gurup Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşmıştır. İskenderun meselesi karşısında takınılacak tavır konusu Mustafa Kemal Paşa'nın Hükümet ve Erkan-ı Harbiye ile arasında anlaşmazlığa sebebiyet vermiş ve neticede Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı feshedilerek Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönüşü sağlanmıştır.³ Mustafa Kemal Paşa kıta görevi dönüşü İstanbul'a geldiği gün yani 13 Kasım 1918'de İstanbul İtilaf donanması tarafından abluka ve denetim altına alınmıştır.

Mustafa Kemal Paşa görevi süresince Adana ve havalisinde bir dizi çalışma yapmış ve muhtemel bir işgale karşı halkı uyarmıştır. Hatta İtilaf Devletleri'nin mütarekeyi ihlal ve işgallerinden bu bölgenin de nasibini alacağı ve öncelikle Mersin'den itibaren bütün bu mntıkanın işgale uğrayabileceği hususunda hem hükümeti ve hem de Erkan-ı Harbiye'yi uyarmıştır.⁴

1 Durmuş Yalçın vd.; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004): 95.

2 Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, 95.

3 Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, 138.

4 Kemal Çelik; Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999): 39.

Mustafa Kemal Paşa bu uyarılarında haklı çıkmıştır. Zira 17 Aralık 1918’den itibaren ilk olarak Mersin ardından Tarsus ve Adana işgal edilmiştir.⁵ İşgaller ilerleyen günlerde Pozantı, Osmaniye, Maraş, Antep ve Urfa’ya kadar uzanmıştır. İşgalleri sevk ve idare eden, müttefikler adına İngiltere’dir. Tıpkı Musul’da olduğu gibi gizli projelerde Fransız nüfuz bölgesi olarak gösterilen Mersin-Urfa hattı da İngilizler marifetiyle işgal edilmiştir.

İngiltere’nin işgal mıntıkasına sevk ettiği kuvvetler, ağırlıklı olarak halkı Müslüman olan sömürgelerinden teşkil edilmiştir. İngiltere’nin çoğunluğu Müslüman müstemleke askerlerinden oluşan kuvvetlerle yaptığı işgal, Müslüman ahali üzerinde fazla bir rahatsızlık oluşturmamıştır. Ancak bu bölgede yaşayan gayr-i Müslim ahali söz konusu uygulamadan memnun olmamıştır. Özellikle savaş sonrasında Osmanlı Devleti’nin dağılması durumunda bu bölgede bir Ermeni Krallığı kurmayı hedefleyen Ermeniler memnuniyetsiz kitlenin başında gelmektedir.

İngiltere’nin işgal mıntıkasında halka uyguladığı yumuşak idare tarzından memnun olmayan sadece Ermeniler ve Rumlar değildir. Aynı zamanda Fransa da İngiltere’nin bu işgallerinden ve tutumundan memnun değildir. Fransa memnuniyetsizliğini İngiltere nezdinde diplomatik yollarla dile getirmiştir. Zira bu durum gizli paylaşım planlarına ve özellikle Sykes-Picot Mutabakatı’na uygun değildir. Gizli anlaşmalarda Fransız nüfuz bölgesi olarak gösterilen yerleri İngiltere işgal ederken, buna karşılık İngiliz nüfuz bölgelerinde Fransız işgali söz konusu değildir. Fransa’nın memnuniyetsizliğini gidermek adına İngiltere ve Fransa 15 Eylül 1919’da “Suriye İtilafnâmesi”⁶ olarak isimlendirilen yeni bir paylaşımı uygulamaya koymuşlardır. Buna göre Fransa, Musul üzerinde Sykes-Picot Mutabakatı’ndan doğan haklarından vazgeçmiş, bunun karşılığında İngiltere, Mersin’den Urfa’ya kadar işgal ettiği yerlerdeki birliklerini geri çekmeyi ve buraları Fransa’nın kontrolüne bırakmayı taahhüt etmiştir. Ekim 1919’da İngiliz işgal birlikleri kademeli olarak bu mıntıkadan çekilmiş ve tahliye ettiği yerleri Fransız işgal birliklerine bırakmıştır. Mersin-Urfa hattında gerçekleşen Fransız işgali bölgedeki gayrimüslimleri ve özellikle bölgenin Ermeni sakinlerini memnun etmiştir. Fransa Mersin-Urfa hattında gerçekleştirdiği işgalde Ermeni lejyonerleri işgal kuvvetleri bünyesinde istihdam etmiştir. Fransız işgal birlikleri bünyesinde Cezayirli Müslüman askerler olmakla birlikte bunlar Ermeni lejyonerlere göre bir yekûn teşkil etmemektedir. İşgal mıntikasının Ermeni sakinlerindeki sevinç ve heyecan, işgaldeki Ermeni -Fransız ittifakından kaynaklanmaktadır. Zira Fransa Kilikya’da “Kilikya’nın idari yönden Ermenileştirilmesi” ve “Ermenilere

---

5 Çelik; Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922), 56

6 Çelik; Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922), 109

askeri harekâta yer verilmesi” gibi iki temel unsuru barındıran bir “Ermeni Politikası”nı takip etmiştir.⁷ Ermeniler, işgali bu şekliyle Çukurova Ermeni Krallığı’nın yeniden doğuşunun işareti olarak görmektedirler.

Fransız işgali, Ermenileri memnun ederken bölgenin çoğunluğunu oluşturan Müslüman ahaliye kaygı ve rahatsızlık oluşturmuştur. Müslüman ahali Fransızlar ile Ermeniler arasındaki iş birliğinden tedirgin olmuşlardır. Zira tarihsel süreçte Ermenilerin Adana ve havalisinde gerçekleştirdikleri isyanlar ve Müslüman ahaliye karşı işledikleri zulüm ve katliamlar yeni dönemde neler yaşanabileceğine işaret etmektedir. Bu endişelerin ardında sadece Ermeni lejyonerlerin varlığı değil, aynı zamanda Fransız işgal birliklerince yerli Ermeni çetelerinin teşkil edilip, silahlandırılması da vardır.⁸ Bunlara ek olarak Fransız işgal idaresinin idari müdahaleleri de olmuştur. İşgal idaresi kaza ve vilayet idareleri bünyesine, mahkemelere ve belediye idarelerine de müdahale etmiş, buralara Ermeniler başta olmak üzere azınlıklara mensuplarından kişileri yerleştirmiştir. Tüm bunlar Müslüman ahali arasındaki tedirginliğin artmasına neden olmuştur.

Nitekim Ermeniler, Fransız işgal yönetiminden ve işgal kuvvetlerinden aldıkları güç ve cesaretle Müslüman ahaliye yönelik olarak psikolojik baskı ve fiziksel saldırılara başlamışlardır. İngiliz işgal kuvvetlerinin aksine, Fransız işgal kuvvetlerinin ve işbirlikçi Ermeni çetelerinin bu tutumları pek hoş karşılanmayacaktır. Öte yandan bu durum, halkın da işgalin gerçek yüzünü görmesi ve Kuva-yı Milliye ruhunu ve bilincini güçlendirmesi bakımından önemlidir.

Milli Mücadele’de Yeni Adana Gazetesi’nin Yeri ve Önemi

Anadolu’da yayınlanan ve Milli Mücadeleyi destekleyen bir yayın politikası takip eden önemli gazetelerden biri Yeni Adana’dır.⁹ İşgallere karşı milli mücadele lehinde kamuoyu oluşturmak amacıyla öğretmen Ahmet Remzi Bey ve arkadaşları, Mücavirzade Emin Bey’in sahibi olduğu Hayat Matbaası’nda 25 Aralık 1918’de “Adana” isimli bir gazete çıkarmaya başlamışlardır. Bu gazete üç sayı neşredildikten sonra işgal kuvvetlerince kapatılmıştır. Ahmet Remzi Bey ve arkadaşı Avni Bey, yeni bir imtiyaz alarak gazeteyi “Yeni Adana” ismiyle yayınlamaya devam etmişlerdir. Ancak

7 Çelik, Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922), 68.

8 Çelik, Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922), 71

9 Zekai Güner ve Orhan Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990): 370

gazetenin sekizinci sayısını müteakiben işgal kuvvetleri gazeteyi basarak çalışanlarını tutuklamışlardır. Böylelikle gazetenin bir aya yakın Adana’da süren yayın macerası son bulmuştur.¹⁰

25 Temmuz 1920 tarihinde ve dokuzuncu sayıdan itibaren “Yeni Adana”, Karaisalı Kelebek Tren İstasyonu’nda yeniden yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi de olan Ahmet Remzi Bey, gazeteyi Adana ve havalisi işgal altında olduğu için Kuva-yı Milliye’nin kontrolündeki Adana-Pozantı hattında bulunan Kelebek İstasyonu’ndaki bir tren vagonunda zor şartlar altında yayınlamıştır.¹¹ Pozantı’nın işgalden kurtuluşundan sonra yayın faaliyetlerini burada ve yine tren vagonunda olmak kaydıyla sürdürmüştür.

Yerel bir gazete olmasına rağmen bütün cephelerde meydana gelen olaylara, ülkenin değişik bölgelerinden elde edilen haberlere ve hatta yurt dışında meydana gelen siyasî ve askerî gelişmelere de yer vermeye çalışmışlardır. Hem siyasî ve hem de askerî olaylar titizlikle takip edilmiş ve okurlar bilgilendirilmiştir. Bu çerçevede Yeni Adana, Çukurova bölgesindeki hadiseleri kendi yerel haber kaynaklarından takip ederken, ulusal ve uluslararası ölçekte meydana gelen gelişmeleri genellikle Anadolu Ajansı kaynağından elde ettiği verileri kullanarak haber yapmıştır. Yeni Adana Gazetesi bu yaklaşımı itibariyle, Ermeni meselesinin siyasî ve askerî boyutu ile yakından ilgilenmiş, Şark Cephesi ve Çukurova Cephesi’ndeki Ermeni faaliyetlerini de haber yapmıştır. Yeni Adana, Millî Mücadele Dönemi’nde yayın hayatına başlayan gazete ve dergiler içerisinde halen yayın hayatını sürdüren bir gazete olması dolayısı ile Türk basın tarihinde özel bir yere sahiptir.¹² Bu çalışma Gazetenin Adana Atatürk Müzesi’nde bulunan 1920 ve 1921 yılına ait nüshaları taranarak Ermeni Meselesi ile ilgili gazetede yer alan gerek asayiş ve gerekse askerî, siyasî hadiselerin değerlendirilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

Yeni Adana Gazetesi’nde Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Meselesi

Yeni Adana gazetesi’nin incelenen nüshalarında Ermeni çetelerinin faaliyetleri hakkında ilk bilgi gazetenin 2 Ağustos 1920 tarihli nüshasında yer almaktadır. “Adana’da Asayiş” başlıklı haberde şehre bir buçuk saat mesafede İncirlik ve Kürkcü köyleri arasında, “Kral Kapı” namıyla bilinen mevkiye, Acıdere

10 “Yeni Adana Gazetesi,” Atatürk Ansiklopedisi, 3 Mart 2020, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yeni-adana-gazetesi/>.

11 “Çağın Tanığı Yeni Adana (25 Aralık 1918-25 Aralık 1996 79.Yıl)”, *Yeni Adana Gazetesi*, (1996): 19

12 Yeni Adana Gazetesi hakkında bakınız: İbrahim İslam, “Millî Mücadele’de Yeni Adana Gazetesi,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 1995.

Köyü'nden Adana'ya zahire götürmekte olan üç arabacının önüne beş silahlı kişinin çıktığı ve arabaları Abdioğlu Köyü'ne götürüp soydukları, arabacıları da darp ettikten sonra serbest bıraktıkları ifade edilmektedir. Haber “şu Abdioğlu Karyesi ve civarı Ermeni kahramanlarının! cevalangâhıdır” şeklindeki bir hiciv cümlesi ile bitirilmiştir.¹³

İşgal mıntıkasında Ermeni ve Fransızlardan gördükleri zulüm ve baskı karşısında çiftliklerini terk eden köylülerin sahip oldukları hayvanlar Fransız işgal kuvvetlerince toplanmış ve askerlerinin iâşesinde kullanılmak üzere Adana'ya nakledilmiştir.¹⁴

Adana mıntıkasında Ermeni çetelerin en fazla faaliyet gösterdiği yerlerin başında Haçın¹⁵ gelmektedir. Buradaki Amerikan Mektebi de Ermeni çetelerin karargâhı konumundadır. Bundan dolayı Kuva-yı Milliye müfrezelerinin öncelikle üzerinde durduğu yerlerden birisi de Haçın olmuştur. 9 Ekim 1920'de küçük bir müfreze isyancı Ermenilerle yaptığı muharebe neticesinde asilere kayıplar verdirerek kasabanın yakınında bulunan Amerikan Mektebi'ni ele geçirmiş, bu arada bir esir de almışlardır. Milli müfreze bu çarpışmada bir şehit ve iki hafif yaralı vermiştir. Aynı haber Gazetenin 16 Ekim 1920 tarihli nüshasında Anadolu Ajansı menşeli vaziyet raporunda da yer almıştır.¹⁶

Haçın'ın Ermeni çetelerden temizlenmesi için Kuva-yı Milliye müfrezeleri 13 Ekim 1920 günü kasabayı kuşatmıştır.¹⁷ 15 Ekim 1920 günü de sabahtan akşama kadar şiddetli bir taarruz gerçekleştirmiştir. Bu taarruz neticesinde milli müfreze kasabaya girmeye muvaffak olmuştur.¹⁸ Taarruz esnasında firar etmeyi başaran düşman kuvveti Haçın-Feke yolu yakınlarında Cumhurlu ve Çubuklu köyleri civarında Kuva-yı Milliye tarafından kuşatılmışlardır.¹⁹ Haçın'ın kurtarılışından sonra da Ermeni çeteler kasabadaki hükümet dairesi ve civarına taarruz etmişlerse de başarılı olamamışlardır. Karşı taarruzla firara mecbur edilen çeteler Cumhurlu ormanlıklarında sıkıştırılmış ve yaklaşık elliden fazlası imha edilmiştir. Kalan çete mensupları da imha edilmek üzere kuşatılmıştır. Böylelikle Haçın Ermeni çetelerden temizlenmiştir. Ancak kasabadaki bir tek Müslüman aile kurtarılamamıştır.²⁰

13 “Yeni Adana,” 2 Ağustos 1920, 2.

14 “Yeni Adana,” 2 Teşrin-i Evvel 1920, 1.

15 Adana'nın Saimbeyli Kazası.

16 “Yeni Adana,” 9 Teşrin-i Evvel 1920, .2; “Yeni Adana,” 16 Teşrin-i Evvel 1920, 2.

17 Recep Dalkır; *Yiğitlik Günleri - Milli Mücadelede Çukurova* (İstanbul: T.T.Postası Matbaası 1961): 157.

18 Ahmet Hulki Saral; *Türk İstiklal Harbi, C-IV, Güney Cephesi* (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, 1966): 193.

19 “Yeni Adana,” 19 Teşrin-i Evvel 1920, 1.

20 “Yeni Adana,” 19 Teşrin-i Evvel 1920, 1.

Haçin’in Ermeni çetelerden temizlenmesi Adana’daki Ermeni ahali üzerinde de büyük etki yaratmıştır. Buranın Kuva-yı Milliye’nin kontrolüne geçmesi haberi şehirdeki Ermeniler arasında büyük bir galeyana sebebiyet vermiş, Ermeniler dükkânları kapatmışlar, sokaklarda rastladıkları Müslüman ahaliyi kırbaçlarla dövmüşlerdir. Ermenilerin bu hallerine seyirci olan Fransız inzibat kolları Ermenilerin öfkeleri iyice dindikten sonra usulen müdahale edip dükkânları açtırmışlardır.²¹

Haçin’in Ermenilerden temizlenmesi hadisesi karşısında sergilenen taşkınlıklar Adana’da Ermenilerin ve Fransız işgal idaresinin yardımı ile çıkarılan “Adana Postası” gazetesinde farklı yansıtılmıştır. Yeni Adana Gazetesi, Adana Postası’nın hadise ile ilgili yayınlarını takip etmektedir. Yeni Adana gazetesi, Adana Postası’nın konu ile ilgili bir haberde, “Haçin vakası sebebiyle cumartesi ve pazar günleri Ermeni dükkânları açılmamıştır ve bu suretle Ermeniler sakin bir matem tezahürü sergilemişlerdir” ifadelerinin yer aldığı ve hatta “*Haçin hadisesinin korkulduğu derecede feci çıkmamasını amik kalbimizden temenni ederiz*”²² ifadeleriyle hadiseyi kıymetsizleştirme gayreti içinde olduklarını yazmaktadır.

Yeni Adana, Haçin’in Ermeni çetelerin işgalinden kurtarılmasına rağmen çetelerin Haçin’de Müslüman ahaliye karşı büyük bir katliam yaptığını ve bu katliam dolayısı ile Haçin’in kurtuluşuna rağmen bir hüznün yaşandığını ifade etmektedir. Zira Haçin’in kurtuluşunu duyuran resmi tebligattaki “*Haçin’den tek bir İslam kurtarılamamıştır*” ifadesi bu hakikati ortaya koymaktadır. Gazete 4 Aralık 1920 tarihli nüshasında “Haçin’de Türkler Nasıl İmha Edildi” başlıklı bir haber ile Ermenilerin yaptığı katliam hakkında tafsilatlı bilgi verilmektedir. Bu haberin içeriğinde gazetenin imtiyaz sahibi olan Ahmet Remzi Bey’in “Agobus” isimli bir Ermeni çocuktan duyduğu ve Müslüman ahaliye yapılan zulümlerin teferruatlı bir şekilde anlatıldığı bilgiler yer almaktadır. Buna göre;

“Kozan ve sair yerlerin yolları kapandıktan sonra ‘Cebeciyân’ namındaki çete kumandanının ilk işi üç yüz aileden mürekkep Haçin İslamlarına katliam yapmak olmuş. Evvela bir dehşet sahnesi başlamış, oradaki memurin-i hükümete envai mezalim icra edilmiştir. Kızgın şiş dürtmek, çıplak vücutlarına nal basmak gibi facialar, kadınlar ve çocuklar da dâhil olduğu halde İslamların gözü önünde yapılmıştır. Bu esnada birçok kadın akıllarını kaybederek saçlarını yolmakla, başlarını taşlara vurmaya başlamışlardır. Bu sahne-i vahşet onlar için de bir zevk ve eğlence sahnesi olmuş, kahkahalarla bu halleri seyretmişler, bilahare

21 “Yeni Adana,” 1 Teşrin-i Sani 1920, 2.

22 “Yeni Adana,” 9 Teşrin-i Sani 1920, .2.

kadınlar, erkeklerden yavrucaklar da analarından ayrılmış, Erkekler hatır ve hayale sığmayan canavarlıkla şehit edilmiştir. Kadınların genç ve güzelleri de ayrılarak çıplak bir halde oynatılmış, bu oyun esnasında aşka gelen Ermeni Gamavorları, hançerlerini ismet ve bekâreti parçalanan kadınların göğsüne saplarlarmış. Birçok kadın bu tecavüzata tahammül edemeyerek kendilerini tavanlara asmak suretiyle intihar etmişlerdir. Kızlar ve gelinlerin bir kısmı da o vahşilere çırak çıkarılmış, uzun müddet yanlarında kaldıktan sonra sükûttan birkaç gün evvel onları da katletmişlerdir.

En zalim işkence çocuklara tatbik edilmiş. Bu masumlar analarından babalarından ayrıldıktan sonra karanlık bir izbeye doldurulmuş, günlerce ne bir lokma ekmek ve ne de bir yudum su verilmemiştir. Açlıktan o masumlar kuşlar gibi bağırdıkça feri sönen gözlerinin karşısına geçerek su içer ve ekmek yerlermiş. Bu ölüm sahnesi o derece feci olmuş ki o yavrular ıstırabın şiddetinden tırnaklarını birbirlerinin göğsüne ve boğazına batırarak dünyalarına veda etmişler. Günlerce devam eden bu hazin vakıa o zalim heriflerin zerre kadar merhametini celb etmemiş. Bari bizi öldürün diye bağıştıkça ‘kurşuna yazık’ derlermiş. Bu zavallıların iskeletleri hala bir yığın halinde duruyormuş.”²³

Gazete, “Agobus” adlı çocuğun anlatımlarını bu şekilde aktardıktan sonra bu anlatımların Ermenilerin kendi anlatımları olduğunu ve eğer Haçin’den bir tek Türk kurtulmuş olsaydı bu vahşet hakkında daha detaylı bilgiler edinilebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca gazete, “‘Artık Haçin Türk’ diye izhar-ı matem tutan Ermeniler biraz utanarak biraz hayâ ederek acaba oradaki İslamlar ne oldu diye olmayan vicdanlarına sorsala²⁴” şeklindeki ifadelerle haberi yorumlamaktadır. Bu arada Adana da işgalcilerle iş birliği yapan Hafız Mehmet ve adamlarına yönelik bir sitem de bu haberin devamındaki değerlendirmede yer almaktadır. Gazete, Kuva-yı Milliye müfrezelerine ihanet eden bu kişi ve adamlarını da Ermeni ve Fransız işgal kuvvetleri ile işbirliği yapmaları dolayısı ile suçlamakta ve onlar için “keşke bu zulüm ve şenaati işitseler²⁵” demektedir. Ayrıca Haçin vakası hakkında İngiliz gazetelerinde isim zikretmeden genel bir ifadeyle “Haçin’deki Ermenilere Türklerin hiçbir kötü muamelede bulunmadıklarının” yazıldığı ifade edilmektedir.²⁶

23 “Yeni Adana,” 4 Kanun-ı Evvel 1920, 1-2.

24 “Yeni Adana,” 4 Kanun-ı Evvel 1920, 1-2.

25 “Yeni Adana,” 4 Kanun-ı Evvel 1920, 1-2.

26 “Yeni Adana,” 7 Kanun-ı Evvel 1920, 2.

Adana mıntıkasında Ermeni çetelerin cinayet ve zulümleri Kasım 1920 itibariyle bütün şiddetiyle devam etmiştir. Gazetenin 1 Kasım 1920 tarihli nüshasında “Çıldırım Faciası” başlıklı bir haberi diğer bir zulüm örneğidir. Habere göre Fransızlar Tarsus üzerine bir umumi yürüyüş yapmışlar ve bu yürüyüş esnasında onlarla birlikte gelen Ermeni ve Asuri eşkıyaları Çıldırım Köyü’ne girerek bir çok kadına ve kızlara tecavüz ettikten sonra erkeklerle beraber katledilmişlerdir. Bu feci olay üzerine civar köylüler Fransız idaresine müracaat etmişlerse de sıradan cevaplarla baştan savılmışlardır. Gazete, habere *“halkı iğfal ederek Fransız medeniyetinin kucağına çağıran hayâsız Fransızlar; yordakçuları bu feci cinayet karşısında azıcık olsun kızarsalar”*²⁷ şeklinde bir yorum eklemiştir.

Aynı zamanda soygunlar devam etmektedir. Özellikle Yüreğir’den şehre zahire nakleden birçok arabacı Ermeni eşkıyalar tarafından tamamıyla soyulmuştur. “Yüreğir’de Köylüler Soyuluyor” manşetiyle sunulan bu haber gazete tarafından *“şehirden asayişin iade edilmiş olduğunu söyleyen vicdansızlar utansın”*²⁸ ifadeleriyle değerlendirilmiştir.

“Adana’dan Son Dakikalar” ve “Şehirde Katliam Tehlikesi” başlıkları ile sunulan bir diğer haberde gazeteye ulaşan vesikalı istihbarata istinaden şehir içerisindeki Türklerin son derece buhranlı ölüm dakikaları geçirmekte olduğu bildirilmektedir. Ermeni çetecilerin son bir facia daha ifa etmek için her türlü hazırlığı tamamladığı, bellerinde koca koca palalar, bombalarla sokak sokak dolaşarak din adamlarına ve halka karşı hakaretler ederek halkı tahrik ettikleri, Müslüman vatandaşlarımızı katırlar gibi kırbaçlarla kamçıladıkları ve mukabele edenleri öldürdükleri ifade edilmektedir. Kurtuluşu şehirden kaçmakta bulanların ifadelerine göre Adana o zamana dek böyle feci ve tehlikeli günler geçirmemiştir. Haberde, Müslüman ahalinin zaruri haller dışında evlerinden çıkmadıkları ve Fransızların da bu halin devamına mâni olmak adına herhangi bir önlem almadıkları vurgulanmaktadır.²⁹ Bu arada Yüreğir Ovası’ndaki Kilise Köyü’nü³⁰ Asurîlerden oluşan bir eşkıya kafilesi basarak altı Müslüman’ı katletmişlerdir.³¹

Ermeni çetelerin ve Fransız işgalcilerin zulümleri Adana ve çevresi ile sınırlı olmayıp Tarsus havalisinde de benzer şekilde zulüm, soygun ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Tarsus ve Adana mıntıkasında yapılan zulümlerle ilgili

---

27 “Yeni Adana,” 1 Teşrin-i Sani 1920, 2.

28 “Yeni Adana,” 1 Teşrin-i Sani 1920, 2.

29 “Yeni Adana,” 6 Teşrin-i Sani 1920, 2.

30 Yüreğir’in Irmakbaşı Köyü.

31 “Yeni Adana,” 6 Teşrin-i Sani 1920, 2.

6 Kasım 1920 tarihli nüshada “Fransızlarla Ermenilerin Bu Defaki Vahşetleri” başlıklı teferruatlı bir habere yer verilmiştir. Tarsus mıntukasına yönelik Fransızların yaptığı umumî taarruz esnasında ifa ettikleri zulümlere bu haberde teferruatı ile yer verilmiştir. Buna göre;³²

- 1- Ova ve dağ kısmında Alifakı, Kürtmusa, Dadalı, Kavaklı, Bayramlı, Yeniköy, Kuşçutaşı, Kerimler, Körlü, Ulaş, Karadirlik, Sebeciler, Melemez, Nacarli köylerini ve Hakkı Bey Çiftliği’ni tamamen ve Yemezoğlu, Dedeler köylerini kısmen yakmışlardır. Bu köylerin en küçüğü yetmiş ve en büyüğü yüz elli iki yüz haneden ibarettir.
- 2- Düşman küçük köyler teslim bayrağı çektiği halde yanlarında bulunan ve kendilerine rehberlik eden Ermeniler vasıtasıyla köylerden dört bakire kız talep ederek bunların ırzlarını işgal etmişlerdir. Badras’da eşraftan bir şahsın hanımını kendi huzurunda işgal etmişlerdir. Kerimler Köyü teslim bayrağı çektiği halde bayrağı kırmışlar ve bir ihtiyarın on dört yaşındaki kızını üç Fransız işgal ettikten sonra süngüleyerek şehit etmişlerdir. Ulaş’ta Bağlarbaşı’lı yaralı bir kadını elbiselerini ateşlemek suretiyle yakmışlardır. Dedeler’de tayyarenin attığı bombalardan beş kadın yaralanmış ve bir kadın şehit olmuştur. Keşli’de kendini müdafaadan aciz bir şahıs ve ihtiyar iki kahveciyi Ermeni neferler katletmişlerdir. Karadiken’de tayyare bombasından dört kadın yaralanmış ve bir kadın şehit olurken üç hayvan da telef olmuştur. Adanalı Asurîler Çıldırım’da sekiz Müslüman’ı feci bir şekilde katletmişlerdir.
- 3- İşgal altına alınan köylerin maddi hasarı pek fazladır. Yanan bu köylerin eşya ve hayvanları tamamen düşman tarafından yağmaya maruz kalmıştır. Ulaş’taki köylülerin hayvanları tamamen kurşunlanmak suretiyle itlaf edilmiştir.

Haberde, işlenen cürümler teferruatıyla aktarıldıktan sonra yapılan değerlendirmede, medeniyet iddiasındaki Fransızların ve işbirlikçi Ermeni çetelerin zulümlerinin milletin haklarını kazanma yolunda verdikleri mücadeleyi teşvik edeceği ifade edilmiştir.³³ Zira söz konusu habere göre işgalci kuvvetler ve çeteciler insanları katletmekle kalmayıp, sahiplerini katlettikleri hayvanları dahi kurşuna dizmişlerdir.

32 “Yeni Adana,” 6 Teşrin-i Sani 1920, 2.

33 “Yeni Adana,” 6 Teşrin-i Sani 1920, 2.

Bu arada Yenice’de Müslüman ahaliden beş kişi Kuva-yı Milliyecilerle teşriki mesai ettiği bahanesiyle Fransızlar tarafından idam edilmişlerdir.³⁴ Ayrıca Adana’da Müslüman ahaliden birçoğunun tutuklandığı ve tutuklananların genelinin daha önce şehri terk ettiği halde son günlerde Adana’ya geri dönenlerin oluşturduğu ve bu tutuklanarlardan büyük miktarda para cezası tahsil edildiği de bildirilmektedir.³⁵ Söz konusu tutuklamalar işgalcilerin Müslüman ahaliyi bezdirmek için kullandıkları bir baskı yöntemi olarak değerlendirilebilir.

Gazetenin 7 Aralık tarihli nüshasında Fransızların cephede asker istihdam etmede sıkıntı çektiği ve paralı asker almak için gayret sarf ettikleri ifade edilmektedir. Öncelikle Ermenilere müracaat eden Fransız işgal kuvvetleri komutanlığı yevmiye olarak iki üç kuruş karşılığında onları asker yazmak istemişler ancak Ermeniler bu teklifi uygun bulmamışlardır. Bunun üzerine Araplara müracaat etmişler ancak onlar da şehirde inzibat ve asayiş için jandarmalık yaptıklarını bunun dışındaki askerî faaliyetlere karışmayacaklarını söyleyerek reddetmişlerdir.³⁶ Bu durum Kuva-yı Milliye müfrezeleri karşısında savaşacak asker istihdamı noktasında işgalcilerin sıkıntı yaşadığını ve artık azınlık mensuplarının da işgalin başlangıcında olduğu gibi Fransızlarla iş birliğinden imtina etmeye başladıklarını göstermektedir.

Yeni Adana’nın 4 Aralık 1920 tarihli nüshasında Anadolu Ajansı menşeli bir habere yer verilmiştir. Bu haber, Cemiyet-i Akvam’ın Ermeni Meselesini³⁷ çözüme kavuşturmak için 21 Ekim 1920’de Brüksel’de yaptığı toplantı ile ilgilidir. Haberin detayında Brüksel toplantısının teferruatına da yer verilmiştir. Buna göre; Belçika murahhası Henri La Fontaine, Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlığı sonlandırmak için bir komisyon teşkilini talep etmiştir³⁸. Fransız murahhası René Viviani eğer Cemiyet-i Akvam’ın daha önce 1919’da Fransa tarafından teklif edildiği şekliyle bir askerî kuvveti olsaydı bu müşkül durumun olamayacağını ifade etmiştir. Daha sonra Fransız temsilci Viviani bir takrir vererek Ermeni meselesinin çözümü için devletlerden birinin gerekli tedbirleri alması hususunda Cemiyet-i Akvam üyesi olan devletlerin anlaşmasını teklif etmiştir. Bu ilk değerlendirmelerden sonra Anadolu hükümeti ile müzakereye memur edilecek hükümetin tespitini yapmak için görüşmelere ara verilmiştir. Müzakereler neticesinde bir sonuç alınmaması halinde ise Lord

---

34 “Yeni Adana,” 9 Teşrin-i Sani 1920, 2.

35 “Yeni Adana,” 16 Teşrin-i Evvel 1920, 1

36 “Yeni Adana,” 7 Kanun-ı Evvel 1920, 2

37 Cemiyet-i Akvam’ın Ermeni Meselesi’ne yönelik çalışmaları hakkında bakınız: Tolga Başak; “Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922),” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı.61 (2018): 107-183.

38 “Yeni Adana,” 4 Kanun-ı Evvel 1920, 2.

Robert Cecil tarafından teklif edildiği şekli ile altı kişilik bir komisyon kurulması söz konusudur.

Brüksel görüşmelerinde İngiliz Murahhası Arthur Baulfour, Ermenistan'ı kurtarmak için Cemiyet-i Akvam'ın bir çare bulamadığını, ancak Amerika'nın oraya bir heyet-i seferiye göndermeye muktedir olduğu halde bunu kabul etmediğini ifade etmiştir.

Viviani ise yaptığı konuşmada Cemiyet-i Akvam'ın alacağı kararı kabul ettirmek için bir kuvvete sahip olmadığını söyleyerek söz konusu vaziyetten Fransa'nın sorumlu olmadığını ifade etmiştir. Viviani konuşmasının sonunda Ermenilerle Türkler arasındaki husumete son vermek için Cemiyet-i akvam'ın her iki hükümet ile de müzakerelere başlamasını önermiştir. Baulfour ise bu teklif karşısında Fransa heyetinin Anadolu hükümeti ile müzakerelere girişmek için karar almasını istemiştir. Viviani ise Boulfour'a verdiği cevapta Düvel-Muazzamanın resmen tasdik edilmemiş bir hükümetle müzakerelere giriştiği cihan tarihinde ilk defa vaki olduğunu söylemiştir. Brüksel toplantısının neticesinde Viviani ve Lord Robert Cecil'in teklifleri çoğunlukla kabul edilmiştir.

Gazetede Şark Cephesi'nde Ermenistan ordusu ile yapılan muharebeler hakkında ve bu cephe genelinde Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı işlediği gerçekleştirdiği katliamlarla ilgili tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Şark Cephesi kuvvetlerimizin Ermeni ordusu ile yaptığı muharebeler ve başarılı karşı taarruz hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda Şark Cephesi'nde Ermenilere karşı kazanılan başarıların İstanbul ve Çukurova Ermenileri üzerindeki etkilerini gösteren birkaç haberi değerlendirmek gerekmektedir.

Yeni Adana'nın 30 Kasım 1920 tarihli nüshasında Ermenilerin Şark Cephesi'ndeki mağlubiyetinin İstanbul Ermenilerini mateme sevk ettiği hususunda bir haber yer almaktadır. “*Ermeniler Matemde İmiş!!*” başlıklı haberde “*Ermeni ordusunun mağlubiyet-i kat'iyesi üzerine İstanbul Ermenileri iki gün dükkanlarını açmamışlar, Ermeni kiliselerinde matemler tutulmuştur*”³⁹ denilmektedir. 25 Aralık 1920 tarihli nüshada da “Fesler Tekrar Giyiliyor” başlıklı bir habere yer verilmiştir. Bu haber, Mersin ve Adana Ermenilerinin Türk Ordusu'nun Şark Cephesindeki başarıları ve Ermenistan ile yapılan barışın Çukurova Ermenileri üzerinde oluşturduğu tesiri anlatması bakımından önemlidir. Söz konusu haberde; “*Adana ve Mersin'deki Ermeniler, Anadolu ve Ermenistan Muahede-i Sulhiyesi üzerine artık her şeyi anlamışlar.*

39 “Yeni Adana,” 30 Teşrin-i Sani 1920, 2.

*Kendilerine sahte saadet vaat eden Fransızlara karşı bir nefret beslemeye başlamışlardır. Akdettikleri içtimadan sonra başlarındaki şapkalı atarak bir cemile olmak üzere kâmilen fes giymişlerdir”*⁴⁰ denilmektedir. Hatta haber bu şekli ile aktarıldıktan sonra haberin altına “Ne var bu hakikati daha evvel anlayıp çılgınlıkla birçok kanların heder olmasına sebep olmasalardı” şeklinde bir de yorum eklenmiştir.

5 Mart 1921 tarihli Yeni Adana nüshasında “Yıldız Alp”⁴¹ imzalı ve “Taşnaklar ve Ermeniler”⁴² başlıklı bir baş makale yayınlanmıştır. Bu makalede Rusya’nın savaştan çekilmesi ile bağımsız olan Ermenistan’ın ve Ermenilerin emperyalistlerin emellerine hizmet ettiği ve bu arada Şarkta ve Çukurova’da Müslüman ahaliye bir dizi katliam yaptıkları hatırlatılmaktadır. Ermenistan ile barış yapılmış olmasına rağmen Ermeni çetelerin yaptığı zulüm ve şenaatin unutulmaması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca Ermenistan ile barıştan sonra Adana ve havalisinde de Ermeni vatandaşların Müslüman ahaliye karşı tavrında bir değişme olduğundan ancak bu tavır değişikliğinin Ermenilerin yaptığı zulümlerin unutulacağı manasına gelmemesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Elbette burada Müslüman ahaliye karşı tavır değişikliği içinde olan Ermenilerin sade vatandaş sıfatındaki Ermeniler olduğu ve işgalcilerle iş birliği içinde olan ve çetecilikle meşgul olan Ermenilerin tavrılarında herhangi bir değişiklik olmadığı da bilinmelidir. Zira Çukurova’da Ermeni çeteleri Ermenistan ile yapılan barışa rağmen Müslüman ahaliye karşı baskı, zulüm, soygun ve katliam gibi faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Fransız işgal kuvvetlerinin, işgalleri altında bulunan köylerdeki ahaliyi Kuva-yı Milliye ile teşrik-i mesai yaptıkları bahanesi ile tutuklayıp hapsedmeye başladıkları ve hapsedtikleri kişilerden salıverilmeleri karşılığında yüksek miktarda paralar talep etmeye başladıkları gözlemlenmiştir. Hatta bu talepleri karşılanmayınca tutukladıkları kişilerin çiftliklerini hayvanlarını ve sair mallarını yağma etmeye başladıkları da söz konusudur. Örneğin Tarsus’un Kargılı Köyü’nden 50.000 lira talep etmişler ve ahali talep edilen bu parayı veremeyince kâmilen hapsedilmişlerdir.⁴³

Fransız işgal kuvvetleri ahaliyi soyarken yeni yöntemler kullanmaya başlamıştır. Özellikle soyguncular “maske” kullanarak ahaliyi soymaya başlamışlardır. Yeni Adana’nın 1 Ocak 1921 tarihli nüshasında “Maskeli

40 “Yeni Adana,” 25 Kanun-ı Evvel 1920, 2.

41 “Yıldız Alp” gazetesinin yazarlarından Hakverdzâde M.Naci’nin müstear adıdır. Bkz: “Çağın Tanığı Yeni Adana,” 20.

42 “Yeni Adana,” 5 Mart 1921, 1.

43 “Yeni Adana,” 1 Kanun-ı Sani 1920, 1.

Hırsızlar⁴⁴” başlıklı haberde bu yeni soygun yöntemi haber yapılmıştır. Bu habere göre son zamanlarda Fransız askerleri yüzleri maskeli olarak Müslüman köylerine gelip köylüleri darp etmekte ve paralarını gasp etmektedirler. Fransızların bu soygunu kendi askerlerine ya da işgalcilerle iş birliği yapan yerli Araplara yaptırmış olabilecekleri belirtilen haberde, kasıtlı olarak böyle bir yöntem kullandıkları ve bu yöntemle söz konusu soygunların Kuva-yı Milliye müfrezelerince yapılmış gibi gösterilmeye çalışıldığı da ifade edilmektedir. Böylelikle ahali Kuva-yı Milliye’den soğutulmaya çalışılmakta ve Kuva-yı Milliye halk nazarında kötü gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak söz konusu haberde bu soyguncuların her ne kadar maskeli olsalar da kendi aralarında Arapça konuştukları ve atlarının eyer takımı ve gemlerinin “alafranga” olduğunun gözden kaçmadığı da ifade edilmektedir.⁴⁵

Fransız işgal kuvvetlerinin Ermenilerle birlikte gerçekleştirdikleri soygunların ardı arkası kesilmemiş, cephede millî müfrezeler karşısında başarılı olamayan işgalci birlikler ve işbirlikçi çeteler başarısızlıklarından kaynaklanan hırs ve intikam duyguları ile ahaliyi soymaya devam etmişlerdir. İşgalcilerin baskı ve cinayetlerinden dolayı evini, barkını terk eden Müslüman ahalinin çiftlikleri, evleri ve malları iğneden ipliğe soyulmuştur. Son dönemde Adana’da sahipleri tarafından kapatılarak bırakılan dükkânlar, bu soyguncu çeteler tarafından açılmak suretiyle yağmalanmaya ve elde edilen mallar satılmaya başlanmıştır. Bu husus ile ilgili 22 Ocak 1921 tarihli nüshada “Adana Havadisleri-Son Yağmalar”⁴⁶ başlıklı bir haber yer almıştır. Gazete bu yağma ve talan ile ilgili haberin altında “*Bari saat kulesi ile Taş Köprüyü de satsalar*” ifadeleriyle bir yorum yaparak bu yağmaya tepki göstermiştir. Adana’da Fransız zabıtası asayiş bir türlü temin edememiş ve geceleri evlere dükkânlara yönelik yapılan soygunlar artarak devam etmiştir.⁴⁷

Ahaliye karşı işlenen suçlara karşı çetecilerin ve Fransız işgal kuvvetlerine gönüllü jandarma yazılan Ermenilerin, Kuva-yı Milliye ile çatışmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, Gazetenin 4 Ocak 1921 tarihli nüshasında “Adana Havadisleri⁴⁸” başlıklı haberde işgal kuvvetlerine mensup jandarma neferlerinin, sadece şehrin (Adana) asayiş ve inzibatından sorumlu oldukları iddiasıyla muharebe etmekten imtina ettikleri belirtilmektedir. Hatta işgal idaresinin jandarmaları muharebeye zorlamaları dolayısı ile azınlık mensubu işbirlikçilerin jandarma yazılmaktan sarf-ı nazar ettikleri de belirtilmektedir.

44 “Yeni Adana,” 1 Kanun-ı Sani 1920, 1.

45 “Yeni Adana,” 1 Kanun-ı Sani 1920, 1.

46 “Yeni Adana,” 22 Kanun-ı Sani 1921, 1.

47 “Yeni Adana,” 25 Kanun-ı Sani 1921, 2.

48 “Yeni Adana,” 1 Kanun-ı Sani 1920, 1.

Fransız işgal kuvvetleri Adana ve havalisinde Kuva-yı Milliye karşısında başarısız olunca savunma mevkillerine çekilerek, Mersin, Tarsus ve Adana’da şehir merkezlerine ve Mersin-Adana tren hattının güneyine yakın bir bölgeye kadar çekilmiştir. Fransa’nın, Çukurova’yla ilgili beklentilerini Batı Cephesi’nde Yunan işgal kuvvetlerinin elde edeceği başarıya endekslediği görülmektedir. I. İnönü Zaferi ile bu beklentinin gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır. Tıpkı işgal kuvvetleri ve idaresi gibi Fransız kamuoyu da bu beklentinin hayal olduğunun farkındadır.⁴⁹ Artık Fransız işgal kuvvetleri Adana ve havalisinde kalıcı olarak hâkim olamayacağını bilincindedir. Bu sebeple Ermeni çetelerle iş birliği yapılarak hırsızlık ve soygun olayları teşvik etmektedirler. Haberlerin detayından Fransız işgal idaresi yetkilileri de bu soygunlardan pay aldıkları çıkarımı yapılmaktadır. Bu nedenle Ermeni çeteleri teşvik edilmekte ve işledikleri suçlara göz yumulmaktadır. Dolayısıyla Yeni Adana Gazetesi’nin Ocak ve Şubat 1921’den sonraki nüshalarında işgal mıntukasıyla ilgili muharebe haberlerinden çok cinayet, soygun, hırsızlık gibi asayiş haberleri yer almaktadır.

25 Ocak 1921’de yayınlanan habere göre, Adana’nın Büyük Dikili Köyü’nden Şallı Hüseyin Oğlu Mehmet ile Akkuyu Köyü’nden Hacı Hüseyin Oğlu Ahmet’in, şehirdeki işlerini görüp köylerine dönerlerken Tarsus yolu üzerindeki Sarıhamzalı Köyü’nde Ermeni çetelerce yolları kesilmiştir. Çetelerin maksadını anlayan bu şahıslar direnince katledilmişler ve üzerlerindeki yirmi iki lira gasp edilmiştir. “Ermeni Cinayetleri Devam Ediyor”⁵⁰ başlıklı haberde hadisenin vuku bulunduğu Sarıhamzalı Köyü civarında, Ermeni çetelerin öteden beri faaliyette oldukları ve her türlü tahkikat ve takibata rağmen katillerin bulunamamasının da dikkat çekici olduğu belirtilmektedir.

Gazetenin 22 Şubat 1921 tarihli nüshasında “Ermeni Cinayetleri” başlıklı bir başka haber yer almaktadır. Bu haberde, birkaç hafta zarfında Ermeniler ve Fransızların teşebbüsleri ile yeni çeteler teşkil edildiği ve ahali-i İslâmiye hakkında çeşitli mezalim ve fecayi ifa etmeye başladıkları ifade edilmektedir. Şehirdeki (Adana) mağazalar ve evler bir taraftan soyulurken diğer taraftan da şehrin on kilometre haricindeki köylerde de birçok cinayetler işlenmeye devam edilmektedir. Hatta “*Şubat’ın beşinci gecesi Yolgeçen civarında ‘Yörük’ aşiretlerinin çadırlarına bir Ermeni çetesi hücum ederek birçok para, hayvan ve sair eşyalarını gasp ettikten sonra çadırlarda bulunan kadın, çoluk-çocuk üzerine ateş açarak bir kadın ve çocuklarını şehit etmişlerdir.*”⁵¹ Benzer şekilde

49 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988): 241 vd.

50 “Yeni Adana,” 15 Şubat 1921, 1.

51 “Yeni Adana,” 22 Şubat 1921, 1.

8 Şubat 1921’de Yüreğir’de şehirden köylerine giden yirmi kişilik bir İslâm kafilesi Kozcuoğlu Çiftliği yakınlarında Ermeni çeteler tarafından çevrilerek bir kısmı dövülerek yaralanmış ve neticede üzerlerinde ne var ne yoksa gasp edilmiştir.⁵²

Ermeni çetelerin karıştıkları suçlar Adana ve çevresi ile sınırlı kalmamıştır. Benzer şekilde Tarsus’ta da soygunlar icra edildiği haberlere yansımıştır. Tarsus’ta Fransız ve Ermeni zulmünden terk-i diyar eden ahalinin evleri açılarak bütün eşyaları yağma edildiğinden bahsedilmektedir. Tekke Mahallesi’ndeki bütün evler sökülüp yıkılarak ahşap malzemeler Fransız askerlerince yakacak olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

“Cami-i Kebir⁵³, Ermeni Mahallesi’ne yakın olmasından dolayı, müezzin efendi ezan okurken Ermeniler tarafından taşlanarak mümanaat edilmekte ve camide namaz kılınırken babalarının teşvikiyle Ermeni çocukları tarafından necaset atılmak suretiyle mabedin kutsiyet ve mahremiyetine tecavüz edilmektedir. Aynı zamanda Fransız askerleri tarafından, ibadethaneleri hâşâ tezyif maksadıyla, Cami-i Kebir’in avlusuna hayvan bağlamışlardır.”⁵⁴

Tarsus’ta dört caminin halı ve tezyinatı çalındığı bildirilmiş hırsızlar yakalanmışsa da meselenin üstü ötülen cezalandırma söz konusu olmadığına yer verilmiştir. Hatta Tarsus’ta şehri terk eden esnafa ait dükkânlar ve mağazalar açılarak içerisindeki mallar yağmalandığı rapor edilmiş ve elde edilen hâsılat da Governöre peşkeş çekildiği iddia edilmiştir. Başka bir habere göre de Ermeni hırsız tarafından çalınan bir at, Baç Köprüsü’nde Fransız devriyesi tarafından hırsızla birlikte ele geçirilmiş ancak bu hayvana “ganimet” muamelesi yapılarak para karşılığı sahibine iade edilmiştir. Bu hadise de işgalcilerin her olayı Müslüman ahaliyi soymak adına nasıl değerlendirdiklerini göstermesi bakımından ibretliktir bir hadisedir.

İnönü Zaferi’nin siyasî bir sonucu olarak İtilaf Devletleri Londra’da bir barış konferansı tertip etmişlerdir.⁵⁵ TBMM’nin de davet edildiği bu konferansın tertiplenişindeki temel amaç Sevr Anlaşması çerçevesinde olmak kaydı ile Türkler lehine bazı tavizler vermek suretiyle Türkleri Sevr Anlaşmasına ikna etmektir.⁵⁶ TBMM Hükümeti’nin davet edilmesi ve temsilci gönderilmek

52 “Yeni Adana,” 22 Şubat 1921, 1.

53 Bu cami, “Camii’n- Nur” ya da “Ulu Cami” olarak bilinmektedir. Bkz: Yasin Yılmaz; “Osmanlı Dönemi Tarsus Vakıfları,” *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 35 (2011:)39-60.

54 “Yeni Adana,” 26 Şubat 1921, 2.

55 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1984): 273 vd.

56 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*.II (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982): 577-578.

suretiyle de konferansa iştirak edilmesi, TBMM’ye uluslararası düzeyde meşruiyet kazandırmıştır. TBMM Hükümeti bunun ötesinde konferans ile ilgili bir beklentiye de sahip değildir. Zira İtilaf Devletleri’nin bu konferans ile ilgili siyasî stratejisi zaten öngörülmüştü.

Adana’daki Fransız işgal idaresi, Londra Konferansı’nda işgal sahasındaki hâkimiyetini ve ahalinin bu işgal idaresinden duyduğu “sözde” memnuniyeti kanıtlama gayretine girmiştir. Bu çerçevede Adana ve havalisindeki Müslüman ahalden zorla rey toplamaya ve işgal idaresine (güya) duyulan memnuniyeti ifade eden mektuplar tanzim ettirmeye gayret etmiştir. Böylelikle konferansta bir tesir yapmayı planlamıştır. Ancak işgal idaresinin bu teşebbüslerinden haberdar olan TBMM, Londra Konferansı’na “*gayet şedit protestolar keşide etmiştir.*”⁵⁷ Yeni Adana Gazetesi TBMM’nin bu protestolarını haber yapmış ve hatta haberin altında Mersin ve Adana mebuslarının konu hakkında mecliste yapılan görüşmeler ve Londra’ya çekilen telgraf hakkında gönderdikleri bilgileri de yayınlamış ve okurlarını bilgilendirmiştir.⁵⁸ Adana Ermenileri de kendi aralarında birleşerek Kilikya’da Fransız himayesi altında bir muhtariyet-i idare tesisini talep etmişlerdir. Aynı zamanda bir kısım Arap gruplar da Ermenilerle anlaşarak “Tahad-ı Alevi” namında bir komite teşkil etmişlerdir. Bu komite de Ermeniler tarafından belirlenen “Kilikya Muhtar İdaresi”nin istihali gayesine yönelik çalışmayı prensip edinmiştir.⁵⁹

Londra Konferansı’nın gerçekleştiği tarihlerde Fransız işgal kuvvetleri, işgal sahasında Müslüman ahaliye yönelik olarak bundan evvel gerçekleştirdiği baskılara ara vermiştir. Böylelikle hem konferans sürecinde batı kamuoyuna cepheden kendi aleyhlerinde bilgi gitmesini önlemek istemiş ve hem de Müslüman ahalinin sempatisini kazanmaya çalışmışlardır. Ermeni çetelerde eş zamanlı olarak ahaliye karşı eylemlerine ara vermişlerdir. Fransızlarla Ermeni çetelerin tavrındaki benzerlik bu işin planlı olduğu, işgal kuvvetlerinin bilgisi ve talimatıyla ara verildiği düşüncesini güçlendirmektedir. Ancak Londra Konferansından İtilaf Devletleri’nin beklediği sonuçlar çıkmayınca Adana mıntukasında hem işgalci Fransız askerlerinin ve hem de Ermeni çetelerinin tekrar soygun, hırsızlık ve cinayetlere başladıkları görülmektedir.

Yeni Adana Gazetesi’nin 22 Mart 1921 tarihli nüshasında yer alan “Feci Cinayetler”⁶⁰ başlıklı haberde Fransız silahlarıyla teçhiz edilmiş Ermeni çetelerinin karıştıkları hadiselerin tafsilatına yer verilmiştir. Bu haber göre 14

---

57 “Yeni Adana,” 1 Mart 1921, 1.

58 Çelik, Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922): 467.

59 “Yeni Adana,” 8 Mart 1921, 2.

60 “Yeni Adana,” 22 Mart 1921, 2.

Mart 1921’de Adana’ya bir saat mesafede bulunan Boğalı Çiftliği’ne bir çete gelerek çiftlik halkını topluca soyduktan sonra firar etmişlerdir. 16 Mart 1921’de de Ermeni çeteleri Adana’ya on kilometre mesafedeki Kayarlı Köyü’nü basarak ahalinin bir kısmını katletmiş ve bir kısmını da yaralayıp, yüklü miktarda paralarını gasp ederek firar etmişlerdir. Bu saldırılar hakkında Fransız işgal makamlarınca yapılan sözde tahkikat neticesinde hadisenin failleri ele geçirilememiştir.

Adana’da doğrudan çetelerle ilgisi olmayan diğer gayr-i Müslim ahalden de silahlananlar olduğuna dair haberler, Yeni Adana gazetesi’nde yer almaktadır. 22 Mart 1921 tarihli nüshada Adana’nın gayr-i Müslim sakinlerinin silahlandığı hususunda “Dâhildeki Anasır-ı Gayr-i Müslime Silahlı” başlıklı bir haber yer almaktadır. Bu habere göre şehirdeki Müslüman olmayan azınlıklar, çarşılarda dâhi alenî bir şekilde tamamen silahlı olarak dolaşmaktadırlar. Bu hâl karşısında Müslümanların hayatlarından emin olamadıkları için Ermeni mahallelerine gitmedikleri ve gece dışarıya çıkmadıkları belirtilmektedir. Hatta geceleri Ermeni mahallesinde tabanca, mavzer ve bomba seslerinin hiç eksik olmadığından bahsedilmektedir.⁶¹

Bu dönemde Müslüman ahalinin inançlarını da tahkir eden tutum ve davranışlar içerisine girildiği görülmektedir. Bu çerçevede işgal döneminden yaklaşık on beş yıl önce Adana’nın Hacı Bayram Kuyusu Mahallesi’nde inşa edilmiş olan Arifzâde Camii, Ermeniler tarafından kiliseye çevrilerek resmî ayin icra edilmiş ve caminin duvarlarına bir takım aziz tasviri asılmış, mihrap üzerine de istavroz yerleştirilmiştir. Adana’daki Müslüman ahali Fransız idaresinden korkarak seslerini çıkaramamışlardır.⁶² Diğer yandan, gazetede yer alan haberlerden anlaşıldığı kadarıyla işgal sonrası şehri terk eden Müslüman ahalinin evlerinde ve dükkânlarında kalan Kur’an-ı Kerimler, soygunlar dolayısıyla Ermeni çetelerin ellerine geçmiştir. Ermeni bakkalların da, Kur’an-ı Kerim’i ve Müslüman ahalinin inancını tahkir etmek maksadıyla, Kur’an sahifelerini yırtıp helva gibi bakkaliye ürünleri sararak kullanmaya başladıkları bildirilmektedir. Bu nedenle de Kur’an sayfalarının sokaklarda sürüldüğü belirtilmektedir.⁶³

1921 yılı başlarından itibaren Fransa, Türkiye ile ilgili politikalarında değişikliğe gitmeye ve TBMM Hükümetiyle yakınlaşmaya başlamıştır. Gerek Çukurova’da Kuva-yı Milliye karşısında aldığı başarısızlıklar, gerek Yunan işgal kuvvetlerinin başarısızlıkları, Sevr projesinin uygulanma ihtimalini

61 “Yeni Adana,” 22 Mart 1921, 2.

62 “Yeni Adana,” 19 Mart 1921, 2.

63 “Yeni Adana,” 19 Mart 1921, 2.

azaltmıştır. TBMM Hükümeti’nin Sovyet Rusya ile siyaseten yakınlaşması, dostluk ve iş birliği içerisine girmesi de bu politika değişikliğinde etkili olmuştur.⁶⁴ Dolayısıyla Fransız kamuoyu ve hükümetinde Türkiye ve Türkler konusunda tavır değişikliğini sergilemeye başlanmıştır. Bu değişikliklere bağlı olarak, işgal mıntikasındaki Fransız işgal idaresinin de Ermeni ahaliye ve Ermeni çetelere karşı himayeci tavırlarında değişiklikler gözlenmektedir.

Yeni Adana Gazetesi, Anadolu Ajansı menşeli bir haberinde Fransa’da yayınlanan Lé Journal Gazetesi’nin bu politik değişikliği gösteren ve Çukurova meselesini değerlendiren bir yazısını paylaşmıştır. Yeni Adana’nın konu ile ilgili “Yine Kilikya” başlıklı haberinde şöyle denilmektedir;

“Türklerin yaklaşması üzerine İzmir’de Yunan ordusu dağılmaya başlamıştır. Kral, Venizelos’a kapılarak kendi menfaatini tehlikeye koydu. Türkiye’de Fransa aleyhine uyandırdığımız husumetin günün birinde Şimal Afrika’da tesirini göstereceğini düşünmedik. İngilizler bu meselede bizim gibi düşünmüyorlar. İngiltere Türkiye’yi Avrupa’dan çıkarmaya ve İstanbul ile boğazları elde etmeye karar verdiği için İzmir’i Yunanlılara bahşetmekte beis görmemişlerdir. Anadolu’nun Ruslarla ittifakından bizim kadar korkmuyor. Türklere yaklaştığımız takdirde çok şey kazanacağız, harice karşı nüfuzumuzu da müteessir etmeden Kilikya’yı tahliye edebilecek, Suriye’deki kuvvetlerimizi azaltabileceğiz. Konstantin’e sarılmakta mana ve menfaat kalmamıştır.”⁶⁵

Diğer yandan Fransız işgal idaresi de Ermenilerin, Fransızlar tarafından himaye edildiğini aleni olarak gösteren eski tavır ve davranışlardan vazgeçmeye başlamıştır. Adana’nın işgalinin ilk zamanlarında Ermenilerin başlarındaki fesleri çıkartıp Fransız ordusunun serpuşunu takmaya başladıkları ve sıradan Ermeni vatandaşların Fransız askerî şapkalarını takmalarına işgal idaresi müsaade ettiği bilinmektedir. Ancak söz konusu politika değişikliğiyle birlikte, işgal idaresi Fransız ordusunun serpuşunun Fransız askerleri haricinde kullanımına müsaade etmemeye başlamıştır. Bu uygulamaya itaat etmeyenlerin başlarındaki serpuşlar da Fransız zabıtalı tarafından toplatılmaya başlanmıştır.⁶⁶

Fransa’nın siyasî tavrındaki bu değişiklik, Ermenilerin Fransa himayesinde Çukurova’da kurulması planlanan sözde Ermeni devleti ya da “Muhtar Ermeni

64 Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, 263.

65 “Yeni Adana,” 4 Kanun-ı Sani 1921, 2.

66 “Yeni Adana,” 19 Nisan 1921, 2.

İdaresi” hayalini de sonlandırmıştır. Ermeniler bir bakıma sükût-u hayale uğramışlardır. Bu hayal üzere Çukurova’ya gelen Ermeniler de yavaş yavaş bölgeyi terk etmeye başlamışlardır. Yeni Adana’nın 19 Nisan 1921 tarihli nüshasındaki bir haberde, “Adana’dan alınan mevsuk malumatlara nazaran son günlerde daha önce Adana’ya cebren iskân edilen Ermeni muhacirlerinden birçoğunun seyahat vesikası alarak bölgeden ayrıldığı” belirtilmektedir.⁶⁷ Gazete, haberi bir nazire olmak üzere “Uğurlar olsun....” ifadeleriyle sonlandırmıştır. Bir başka haber de ise “Ermeniler ile Rumlar arasında vesika alarak gidenlerin adedi şu günlerde pek ziyade çoğalmıştır. Bunların ekserisi Yunan ordusuna gönüllü olarak gittiklerini söylemişlerdir”⁶⁸ denilmektedir. Bu haber ile ilgili Yeni Adana’nın yorumu ise “Biz bu kahramanları! pek iyi tanırız. Cidden Yunan ordusuna layıktırlar” şeklinde olmuştur. Bu husus ile ilgili olarak 30 Nisan 1921 tarihli nüshada yer alan bir başka haberde ise “Kilikya Krallığı sevdası ile Adana’ya üşüşen Ermeni muhacirleri büyük bir tehâlük ile vesikalarını alıp gitmektedirler”⁶⁹ denilmektedir. Ayrıca bu habere göre Adana’daki Fransız kıtaatı arasında da şiddetli bir hoşnutsuzluk söz konusudur. Mersin Ermenileri de şehirden ve ülkeden gitme gayretine girmişlerdir. Yeni Adana’nın 14 Haziran 1921 tarihli nüshasında “Mersin Ermenilerinin Amerika’ya Müracaatları” başlıklı haberde bu husus işlenmiştir. Bu habere göre “Mersin Ermenileri, Fransa’nın Kilikya’yı tahliye ve Kilikya’nın artık Ermenistan alamayıp Türklere iade eyleyeceğinden bahisle Amerika’ya müracaat ederek himayelerini talep etmişler.”⁷⁰ Gazete bu haberi de “çok ala....” ifadeleriyle yorumlamıştır.

Bu gelişmelerin Ermeniler arasında tarihsel süreçte var olan politik rekabeti yeniden körüklediği de görülmüştür. Adana’daki Taşnak ve Hınçak fırkalarına mensup Ermenilerin işgal döneminde kurdukları ittifakın bozulması nedeniyle birbirleriyle mücadeleye başladıkları da gözlemlenmiştir.⁷¹

Fransa himayesindeki “Muhtar Ermeni İdaresi”nden umudunu kesen Ermeniler bir vesileyle Adana ve Mersin mıntikasından ayrılmaya gayret ederlerken, Ermeni çetelerinin son zamanlarda azalan Müslüman ahaliye yönelik soygun ve katliamları Mayıs 1921 itibarıyla yeniden gündeme gelmiştir. Ermeni çeteler şehrin (Adana) yakınlarındaki köylere saldırarak ve yolları keserek birçok Müslüman’ı soymaya başlamışlardır. Bu çetelerin faaliyetlerine göz yuman işgal idaresi ise bu ve benzeri asayiş meselelerinden dolayı Kuva-yı Milliyeyi

67 “Yeni Adana,” 19 Nisan 1921, 2.

68 “Yeni Adana,” 23 Nisan 1921, 2.

69 “Yeni Adana,” 30 Nisan 1921, 2.

70 “Yeni Adana,” 14 Haziran 1921, 1.

71 “Yeni Adana,” 7 Mayıs 1921, 2.

sorumlu tutma gayretine girmiştir.⁷² Ermeni çeteler, Kuva-yı Milliye’yi suçlamak adına öyle ileri gitmişlerdir ki, artık Müslüman ahaliye saldırmaktan öteye giderek Adana’ya taş getirmekte olan dört Ermeni arabacıyı katletmişler ve mesuliyeti Türklere atmışlardır. Hatta bu cinayet hususunda Türkler aleyhinde yalancı şahitlik yapmaları için Arap vatandaşlardan yetmiş kadar kişi tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında Müslüman ahaliyeden kişiler de söz konusudur. Tutuklanan Araplar, yalan şahitlik yapmadıkları için başta dayak olmak üzere her türlü işkenceye maruz kalmışlardır.⁷³

Fransızlar, Mayıs ayının son günleri itibariyle Müslüman ahaliye karşı şiddetli bir tavır içine girmişler ve eski terör idaresine yeniden başlamışlardır. Bu çerçevede Mersin ve Tarsus’ta şiddetli tutuklamalar söz konusu olmuştur. Aynı şekilde Adana’da da benzer tutuklamalar olduğu ve gelişme karşısında şehirdeki Müslüman gençlerde firar eğiliminin baş gösterdiği tespit edilmiştir.⁷⁴ Bu örnekler daha önce bahsettiğimiz Fransız işgal idaresindeki mülayim tavırların geçici olduğunu ya da bir tutarsızlık içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Zira son dönemde Fransız işgal idaresi silahlandırdığı kırk kişilik bir Ermeni çetesini Yüreğir’e göndermiş ve bu çete Yüreğir Ovası’nda mezalime başlamıştır.⁷⁵

Yeni Adana Gazetesi, işgal kuvvetlerinin yaptığı gayr-i insanî saldırıları haber yapmak yanında bu saldırıları yapan ve millî kuvvetlerce ele geçirilen kişiler ve işgalciler lehine casusluk yapan hainlerin yargılanma süreçleri hakkında da haberler yayınlamıştır. Bu bağlamda gazetenin 28 Aralık 1920 tarihli nüshasında “Adalet Yerini Buluyor” başlıklı bir haber yer almaktadır. Bu habere göre, Fransız ordusuna dâhil olan ve Adana’da birçok mezalim icra eden, Adana sakinlerinden Vanlı Ahmet Efendi ile iki yaşındaki çocuğunu ve “Hallu” namındaki bir başka şahsı katleden, ayrıca Ahmet Efendi’nin 25.000 lirasını gasp eden Maraşlı Kel Serkis, Eskişehir İstiklal Mahkemesi’nce idama mahkûm edilmiştir.⁷⁶ 22 Haziran 1921 tarihli nüshada ise “Cezalarını Gören İki Hain”⁷⁷ başlıklı bir habere yer verilmiştir. Anadolu Ajansı’nın kaynak gösterildiği bu habere göre Osmanlı tebaasından oldukları halde Adana’da düşman hizmetine girerek memleket aleyhinde casusluk ettikleri mahkemece sabit olan Arapsun ahalisinden Yuvan Oğlu Arabacı Lazari ile Kisreli İtoğlu Vartanek’in idamlarına divan-ı harp tarafından karar verilmiştir. Bu karar Konya’da infaz edilmiştir.

---

72 “Yeni Adana,” 3 Mayıs 1921, 2.

73 “Yeni Adana,” 28 Mayıs 1921, 2.

74 “Yeni Adana,” 31 Mayıs 1921, 2.

75 “Yeni Adana,” 28 Mayıs 1921, 2.

76 “Yeni Adana,” 28 Kanun-ı Evvel 1920, 2.

77 “Yeni Adana,” 28 Haziran 1921, 2.

Fransız işgal kuvvetleri ile Ermenilerin iş birliği Osmaniye’de de belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Fransız işgal kuvvetlerinin Haziran 1920 itibariyle Osmaniye’nin civar köylerine taarruz ettiğine dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca Osmaniye’deki işgal idaresi kentteki bütün Türk memurlarını görevlerinden azlederek yerlerine Ermeni memurlar görevlendirmişlerdir.⁷⁸

3 Temmuz 1920 Cumartesi günü ikinci vaktinde on beşi jandarma ve biri de (Fransız) zabıt elbisesi giymiş olan bir Ermeni çetesi, Adana’ya bir saat mesafede bulunan Camuzcu Köyü civarındaki otlakta çadır kurmuş olan Karakayalı aşiretinden Ali Ağa’nın obasına gelerek, “Siz üç jandarma katletmişsiniz. Katiller içinizde imiş” demek suretiyle obanın erkeklerini bağlamışlardır. Bundan sonra sırasıyla bütün obanın nakd-i mevcudu olan iki yüz altın ve beş bin lira değerinde evrak-ı nakdiyelerini ve birkaç bin lira değerindeki kilim, birkaç eşya ve saire ile kadınların bilezik, küpe gibi ziynet eşyalarını tamamen soymuşlardır. Ayrıca bağladıkları obanın erkeklerine de döverek işkence etmişlerdir. Hadiseden sonra mağdur olan aşiret mensupları Mehmet namındaki karakol kumandanına müracaat etmişlerse de bu şahıs meselenin Adana’ya şikâyet edilmesini tavsiye ile olayın faillerinin bizzat çıkarılacağını vaat etmekle işi savsaklamıştır. Gazete, “*Karakayalı Aşiretinin Başına Gelenler*”⁷⁹ başlığı ile okurlarına duyurduğu bu haberle ilgili olarak “*öyle zan ediliyor ki bu baskın meselesinden jandarmaların da haberleri olsa gerek*” yorumunu yapmıştır.

Yeni Adana 10 Temmuz 1921 tarihli nüshasında bir matem manşeti kullanmıştır. Bu manşet “Adana’nın Kara Günü”⁸⁰ dür. Gazete 10 Temmuz’u “Kara Gün”⁸¹ olarak ilan etmiştir. Zira bir yıl önce 10 Temmuz 1920 günü, Adana’da işgalci Fransız birlikleri ile bunların silahlandığı Ermeni çeteleri ve özellikle Kafkasya’dan gelen “Şişmanyar Çetesi” Adana’da büyük bir katliam ve zulüm icra etmişlerdir. Bu nedenle gazete bu acı hadiselerin yaşandığı günün sene-i devriyesini bir kara gün ve matem günü olarak yâd etmektedir.

Ermeni çetelerin söz konusu zulüm, baskın ve soygunları yetmezmiş gibi Kütahya - Eskişehir Muharebeleri ve Yunan taarruzunun yeniden başlaması üzerine Adana’da bulunan Rumlar da birçok taşkınlıklar yaparak Müslümanların hissiyatını incitecek tavırlar içerisine girmişlerdir.⁸²

78 “Yeni Adana,” 28 Haziran 1921, 2.

79 “Yeni Adana,” 25 Temmuz 1921, 2.

80 “Yeni Adana,” 10 Temmuz 1921, 1.

81 Kara Gün olarak tanımlanan 10 Temmuz 1920 tarihi, kaynaklarda “Kaç Kaç Olayı” olarak isimlendirilen Ermeni çetelerin ve işgalci Fransız birliklerinin şehir genelinde başlattıkları saldırı ve katliam hadisesinin yıldönümüdür. “Kaç Kaç Olayı” için bakınız: Çelik, Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922,. 405 vd.

82 “Yeni Adana,” 25 Temmuz 1921, 2.

1920 yılının Nisan, Mayıs ve Haziran aylarına göre Temmuz ayı asayiş açısından biraz sakin geçmiştir. Ancak, Ermeni çeteler Ağustos ayı içerisinde Adana ve çevresinde faaliyetlerine yeniden başlamışlardır. Yeni Adana’nın 18 Ağustos 1921 tarihli nüshasında yer alan “Ermeni ve Asurî Çeteleri İş Başında”⁸³ başlıklı haberde, Ermeni ve Asurî çetelerinin daha evvelki mevkilerinde yeniden icra-yı şenaate başladıkları ve işiyle gücüyle meşgul masum Türk köylülerine ciddi saldırılarda buldukları ifade edilmektedir. Bu çerçevede Yalmanlı, Hızırlı ve Akbenli köylerine saldırılar olmuş, ayrıca birkaç bölükten müteşekkil Ermeni çeteleri Kuzucuoğlu Çiftliği’nde toplanarak buradan gelip geçen yolcuları toplamak suretiyle işkenceler yapmışlardır.

Ağustos ayından sonraki süreçte Ermeni çetelerinin faaliyetleri giderek azalmıştır. Özellikle Sakarya Meydan Muharebesi’nden sonraki aşamada Fransa ile TBMM Hükümeti arasında başlayan barış görüşmeleri Ermenilerin Çukurova’da kurmayı düşündüğü Fransa himayesinde bir “Muhtar Ermenistan İdaresi” düşüncesini yıkmıştır. Fransa’nın barış görüşmelerine başlaması bundan sonraki süreçte Fransızların Ermenileri himaye edemeyeceği gerçeğini de Çukurova Ermenilerine göstermiştir. Bu politik gelişme Ermenilerin hakikatle yüzleşmelerine neden olduğu gibi işgal yıllarında Müslüman ahaliye yaptıkları zulümlerin hesabını nasıl verecekleri kaygısını da ortaya çıkarmıştır. Bir bakıma Ermeniler, Fransızlar tarafından kullanılmışlarsa da bu karşılıklı bir kullanma olarak nitelenebilir. Zira Ermeniler, Fransız işgal kuvvetlerinden ve işgal idaresinden gördükleri destek ve himaye ile Müslüman ahaliye olan kin ve düşmanlıklarını cinayet, soygun, baskın, hırsızlık gibi fiillerle sergileme imkânı bulmuşlardır. Yeni dönemde bütün bu fiillerin hesabını vermek durumunda kalacaklardır. Çünkü barış sağlandığı takdirde Fransız işgal kuvvetleri bölgeyi Türk ordusuna terk ederken Ermeni ahali Müslüman ahali ile baş başa kalacaktır. Bu hal Ermenileri korkutmuş ve bu politik sürecin başlamasıyla birlikte Ermeni çeteler Fransız işgal kuvvetlerine ve işgal idaresine zorluk çıkarmaya başlamışlardır. Netice itibarıyla Fransa ile T.B.M.M Hükümeti arasında 20 Ekim 1921’de imzalan Ankara Anlaşması Ermenilerin Çukurova üzerindeki emellerini sonuçsuz bırakmıştır. Ankara Anlaşması yürürlüğe girdikten sonra Bölgedeki Ermeniler özellikle Fransa ve ABD’ye sığınmak durumunda kalmışlardır. Millî Mücadele Dönemi’nde Ermeni çetelerinin onca saldırı ve işledikleri onca cinayet dolayısı ile artık Türklerle birlikte yaşama imkânının kalmadığının da farkındadırlar. Ankara Anlaşması sonrasında Ermenilerin ülkeyi kendi istek ve iradeleriyle terk etmelerinin altında yatan gerçek de budur.

---

83 “Yeni Adana,” 18 Ağustos 1921, 1.

Sonuç

Tarihsel süreçte asırlarca Türklerle yan yana ve kardeşçe yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devletinde çeşitli huzursuzluklara neden olmuşlardır. Gerek Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu uluslararası sorunların çözümü odaklı konferans ve anlaşmalarda kendilerini gündeme aldırarak ve gerekse isyanlar çıkartarak birtakım kazanımlar elde etme yoluna gitmişlerdir. 19. yüzyılın büyük devletleri de sözde “Şark Meselesinin çözümü hususunda Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhinde kullanma yoluna gitmişlerdir. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin bu tutumları da Ermenileri cesaretlendirdiği gibi kurmayı hayal ettikleri “Büyük Ermenistan”ın gerçekleşeceğine inanmalarını sağlamıştır. Büyük devletlerin siyasî desteği ve Ermeni çetelerin silahlandırılmasına sağladıkları katkı ile Ermenilerdeki bu inanç, I. Dünya Savaşı'na gelinceye kadar gerçekleştirdikleri isyan ve eşkıyalığın temel itici gücü olmuştur.

I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Ateşkes Anlaşması ve bu anlaşmanın uygulanması aşamasında, İtilaf Devletleri'nin yaptığı işgaller, Ermenilerde politik beklentilerin gerçekleşme sürecinde yeni bir aşamaya geçildiği hissini ve inancını doğurmuştur. Bu his ve inançla Fransız işgal sahasında Fransız işgal kuvvetleri ile Yunan işgal sahasında da Yunan işgal kuvvetleri ile iş birliği içine girmişlerdir. Özellikle Çukurova'da Fransa himayesinde bir “Muhtar Ermeni İdaresi” kurmayı amaçlamışlardır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için bir yandan Fransız işgal kuvvetlerine gönüllü sıfatıyla katılmışlar, diğer yandan da yine Fransız işgal kuvvetlerince silah ve cephane bakımından desteklenen çeteler teşkil etmişlerdir. Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan Sevk ve İskân Kanunu gereğince Suriye'ye iskân edilmiş Ermenileri geri göçe teşvik ederek, nüfus bakımından üstünlüğü sağlamaya gayret etmişlerdir.

Ermeniler Çukurova'da gerçekte sahip olmadıkları nüfus üstünlüğünü sağlamak için buradan sevk edilmemiş olan Ermenileri de bu mıntıkaya yerleştirmeye çalışmışlar bir yandan da geri geleceklere yer açmak amacıyla ve bölgenin Müslüman nüfusunu azaltmak için Müslüman ahaliye baskı uygulamaya başlamışlardır. Müslüman ahali üzerindeki baskı hem Ermeniler ve hem de onları himaye eden Fransız işgal idaresinden gelmiştir. Zira Fransa, Ermenilere tarihi süreçte verdiği desteği Çukurova'da farklı bir boyuta taşıyarak, işgalde Ermenilerden insan unsuru olarak yararlanmayı ve neticede kendilerine tabi bir Muhtar Ermeni İdaresi teşkil etmeyi planlamıştır. Fransız-Ermeni ittifakı ile cesaretlenen Ermeni çeteleri, Müslüman ahaliye karşı baskı ve yıldırma politikası uygulamış, birçok soygun, hırsızlık ve katliam gerçekleştirmiştir. Türk milletini sözde soykırım ile itham eden Ermenilerin,

Müslüman ahaliye karşı yaptıkları zulüm ve katliamlar, başta Haçın örneğinde olduğu gibi insanlığın ve medeniyetin utancı olmuştur.

Fransa ile TBMM Hükümeti arasındaki politik yakınlaşma ile birlikte bölgedeki Ermenilerin, seyahat vesikası olarak Çukurova’yı terk etmek ya da Amerika’ya müracaatla himaye talep etmek şeklinde tezahür eden tepkileri, Müslüman ahaliye karşı sergiledikleri insanlık dışı muamele dolayısı ile Müslümanlarla birlikte yaşama şanslarının kalmadığını anladıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Yeni Adana Gazetesi, hem genel siyasî gidişat açısından Ermeni Meselesi ile Şark Cephesi ve Güney Cephesi’ndeki Ermeni faaliyetleri hakkında okurlarını sürekli olarak bilgilendirmiştir. Millî Mücadeleyi destekleyen yayın politikası ile Çukurova’da işgalcilerin ve işbirlikçi Ermeni çetelerinin baskı, zulüm, hırsızlık, soygun ve katliamlarını haber yaparak gündemi belirlemiştir. Ayrıca hem yerelde ve hem de ulusal ve uluslararası düzeyde kamuoyu oluşturmaya gayret etmiştir. Okurlarını doğru bir şekilde bilgilendirirken işbirlikçilerin Kuva-yı Milliye aleyhinde yaptığı tezvirata karşı ahalinin bilgili ve uyanık olmasını da sağlamıştır.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

- Yeni Adana 2 Ağustos 1920.
Yeni Adana 2 Teşrin-i Evvel 1920.
Yeni Adana 9 Teşrin-i Evvel 1920.
Yeni Adana 16 Teşrin-i Evvel 1920.
Yeni Adana 19 Teşrin-i Evvel 1920.
Yeni Adana 1 Teşrin-i Sani 1920.
Yeni Adana 6 Teşrin-i Sani 1920.
Yeni Adana 9 Teşrin-i Sani 1920.
Yeni Adana 30 Teşrin-i Sani 1920.
Yeni Adana 4 Kanun-ı Evvel 1920.
Yeni Adana 7 Kanun-ı Evvel 1920.
Yeni Adana 25 Kanun-ı Evvel 1920.
Yeni Adana, 28 Kanun-ı Evvel 1920.
Yeni Adana 1 Kanun-ı Sani 1920.
Yeni Adana, 4 Kanun-ı Sani 1921.
Yeni Adana 22 Kanun-ı Sani 1921.
Yeni Adana 25 Kanun-ı Sani 1921.
Yeni Adana 29 Kanun-ı Sani 1921.
Yeni Adana 7 Şubat 1921.
Yeni Adana 15 Şubat 1921.
Yeni Adana 22 Şubat 1921.
Yeni Adana 26 Şubat 1921.
Yeni Adana 1 Mart 1921.
Yeni Adana 5 Mart 1921.
Yeni Adana 8 Mart 1921.
Yeni Adana, 19 Mart 1921.
Yeni Adana, 22 Mart 1921.

**“Yeni Adana” Gazetesinin Haber ve Yorumlarına Göre
Milli Mücadele Dönemi’nde Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Meselesi**

Yeni Adana, 19 Nisan 1921.

Yeni Adana, 19 Nisan 1921.

Yeni Adana, 23 Nisan 1921.

Yeni Adana, 30 Nisan 1921.

Yeni Adana, 3 Mayıs 1921.

Yeni Adana, 7 Mayıs 1921.

Yeni Adana, 28 Mayıs 1921.

Yeni Adana, 31 Mayıs 1921.

Yeni Adana, 14 Haziran 1921.

Yeni Adana, 25 Temmuz 1921.

Yeni Adana, 28 Haziran 1921.

Yeni Adana, 10 Temmuz 1921.

Yeni Adana, 25 Temmuz 1921.

Yeni Adana, 18 Ağustos 1921.

Telif ve Tetkik Eserler

Akyüz, Yahya. Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Atatürk, Mustafa Kemal. Nutuk II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982.

Aybars, Ergün. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1984.

Başak, Tolga. “*Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)*.”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı.61 (2018).

“Çağın Tanığı Yeni Adana (25 Aralık 1918-25 Aralık 1996 79.Yıl).” *Yeni Adana Gazetesi*, 25 Aralık 1996.

Çelik, Kemal. Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Dalkır, Recep. Yiğitlik Günleri - Milli Mücadelede Çukurova, İstanbul: T.T.Postası, 1961.

Güner, Zekai; Orhan KABATAŞ. Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

İslam, İbrahim. Milli Mücadele’de Yeni Adana Gazetesi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum 1995.

Saral, Ahmet Hulki. Türk İstiklal Harbi C-IV, Güney Cephesi. Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, 1966.

Yalçın, Durmuş; Yaşar Akbıyık; Dursun Ali Akbulut; Mustafa Balcıoğlu; Nuri Köstüklü; Azmi Süslü; Refik Turan; Cezmi Eraslan; Mehmet Akif Tural. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.

Yılmaz, Yasin. “Osmanlı Dönemi Tarsus Vakıfları” *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 35 (2011).

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araŐtırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araŐtırmacılar arasında disiplinler arası tartıŐmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 71 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araŐtırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaŐılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **72. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **15 Eylül 2022**'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiŐ, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
  - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
  - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
  - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
  - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
  - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşivle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 90 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 90 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 60 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 100 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021 / Editör: Alev Kılıç	60 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazyayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ / CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below the navigation bar, there is a search bar and a language selector set to "ARA". The main content area features a large banner for a news article titled "Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar" (Muslim Communities in Georgia). The article text reads: "AVİMDEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR: AZİZLİK HAKLARI, EĞİTİM, İYİ YAŞAM" (A NEW BOOK FROM AVİM: MUSLIM COMMUNITIES IN GEORGIA: DIGNITY RIGHTS, EDUCATION, WELL-BEING). The article is by Gürhan Arslan and discusses the situation of Muslim communities in Georgia, mentioning the 1989-1990 events and the role of the state. Below the banner, there is a section titled "YORUMLAR" (Comments) with several entries, including one by Demirel Demirel and another by Mehmet Ali. To the right of the banner, there is a section titled "ETKİNLİKLER" (Events) with a list of events, including "EDİTÖR VE YAZARLARININ GÖRÜŞÜ: 1978-1918 YILINDA TÜRKİYE İÇİN NE ANLATIR?" (Editors and Authors' Views: What Does the History of 1918-1978 Tell Us About Turkey?). The right sidebar contains a "DÜYURULAR" (Announcements) section with several entries, including one by Prof. Dr. Ayhan Kaya and another by Prof. Dr. Cahit Kaya. At the bottom of the page, there is a "SÖZLEŞME" (Contract) section with several entries, including one by İsmail Hakkı.

www.avim.org.tr

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 45 TL